आकर्णांत विशाल नेत्रकमळें नीलोत्पलें कोमळें,
मेघश्यामशरीर दिव्यगगना ऐसें दिसे सांवळें ।
श्रीमद्गोकुलपालबाळ नटला गोपालवेषें हरी
सालंकार किरीटवर्धन उभा बिंबाधरीं मोहरी. ॥ ४
नूतन दिव्य गळां वनमाला, गौळणिच्या परिवेष्टित पाला, ।
कुंडलजोड विराजित कर्णी दोधकवृत्त मनोहर वर्णी. ॥ ५
केयूरें मुगुट भुषाई दिव्यमाला सर्वांगीं मलयजपंकलेप केला, ।
कालिंदीतटपुलिनीं सुवेणु वाहे, श्रोते ! हो ! सुरसरव 'प्रहर्षिणी' हे. ॥ ६
विदग्ध होती विपरीतपूर्वा तेथेंदुवंशस्थ जनासि जावा, ।
उपेंद्रवज्रेंद्र तसेंचि अंतीं मिळोनि जाणा उपजाति मागुती. ॥ ७
राममंडणि निकुंजकाननीं दिव्यभूमिनदि सूर्यनंदिनी, ।
रत्नपीठ मणिमंडप खतां हा प्रभद्रकपटा रथोद्धता. ॥ ८
बिंबोष्ठी नवरंगरत्न मुरली सप्तस्वरें वाजली,
तेणें तल्लिन गोधनें जळचरें पक्षीकुळें रंतली; ।

---

१. नीळीं कमळें. २. वनमाला. ['**वनमाला** विधातव्या पत्रैः कुसुमैः फलैः' इति विष्णुरहस्ये—हेमाद्रि, अथवा 'पत्रपुष्पमयी माला **वनमाला** प्रकीर्तिता' चारित्रवर्धन.] ३. या श्लोकाचें वृत्त 'दोधक'. याचें लक्षणः—'दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौः.' यांत तीन भगण आणि दोन गुरु अक्षरें अशी रचना असून पादांतीं यति असतो. ४. चंदनाच्या उटीचा लेप. [मलयपर्वतावर वृक्ष श्रेष्ठ जातीचे होतात असें वर्णन आहे. मलय देशांत उत्तम चंदन होतो त्याला हरिचंदन अथवा गोशीर्ष असें म्हणतात.] ५. या श्लोकाचें वृत्त 'प्रहर्षिणी'. या वृत्ताचें लक्षणः—'त्रीण्यादावष्टमं यत्र दशमं नैधने तथा । गुरूण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्छेदैः प्रहर्षिणी ॥.' [श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे—अध्याय १५ श्लोक ५६, काव्यमाला पृष्ठ १५७.] ६. ज्या उपजातीचे विषम चरण उपेंद्रवज्रेचे आणि समचरण इंद्रवज्रेचे असतात तिला 'विपरीतपूर्वा' अथवा 'विपरीताख्यातिकी' असें नांव आहे. ७. सात स्वर आहेतः—'निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः । पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥' (अमरकोश.) 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दंति चर्षभम् । अजाविमे च गांधारं क्रौंचो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पंचमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुंजरः ॥' १ नि—निषाद—हा शब्द हत्तीचा, याचें नाभिस्थान; २ रि—ऋषभ—हा शब्द गाईचा, याचें नासिकास्थान; ३ ग—गांधार—हा शब्द शेळीचा, याचें स्थान गाल; ४ सा—षड्ज—हा शब्द मोराचा, याचें नाभिस्थान. ['नासाकंठमुरस्तालु जिव्हां दंतांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥' नाक, कंठ, उर, तालु, जिव्हा आणि दांत या सहा स्थानांपासून होणारा तो षड्ज.] ५ म—मध्यम—हा शब्द क्रौंच पक्ष्याचा, याचें हृदयस्थान; ६ ध—धैवत—हा अश्वाचा,

गोपी नाचति, गोप गाति, यमुना संपूर्णफेणावळी
ऐसी मन्मथरास विठ्ठल म्हणे हृत्पंकजीं बैसली. ॥ ९

निर्वैरता प्रगटली सखि! सर्वभूतीं, एकीं स्थळीं नकुळव्याळ सुखें असेती. ।
सच्चित्स्वरूप नयनीं नटलें, सुटेना, देखोनि ब्रह्म परिपूर्ण दुजें दिसेना. ॥ १०

दोन्हि गोपांगनामध्य भोगें हरी, या प्रकारें हरी वेष नाना धरी, ।
वेगळाले थवे रासभूमंडळीं, 'स्रग्विणी' छंद हा गाइला गोवळीं. ॥ ११

सर्वांतर्गतसर्वसाक्षि सकळां सत्ता जयाची असे,
खेळे सर्वघटीं निरामय निराभास स्वरूपीं दिसे; ।
नाहीं जें म्हणतां जगीं करितसे चाळु हरी पांगुळे,
आहे दाखवितो जगद्गुरुकृपा पासाव जे लागले. ॥ १२

भाळीं कस्तूरि काळी, नवकमळकळी खोविली कर्णपाळीं,
वक्षोजीमुक्त झाली पदक डळमळी स्रक् बहु कंठनाळीं, ।
पुष्पीं मंडीत मौळी, वसन झळफळी लेइली नीळ चोळी,
राधा चौरीस ढाळी, यदुपति जवळीं क्रीडितां रासमेळीं. ॥ १३

करयुगिं कटिसूत्रीं भूषणीं स्निग्धगात्री,
शरदशशिव मंत्री पूजिला पूर्णपात्रीं; ।
रवि हिमकर नेत्रीं कुंडलें कर्णपात्रीं
सहित उदधिपुत्री मूर्ति षट्कोण यंत्री. ॥ १४

बाणांकुशांबुज गदा दनुजारि याम्ये, शंखेषु कार्मुक सुदर्शन पाशसौम्ये ।
षट्कोण व्यापक विभू वृषभारि चक्री, श्रीषोडशारि परिवेष्टित वामनेत्री. १५
वृंदावतार वसुदेवसुता पुराणीं, वैयासकी प्रगटले वदली सुवाणी ।
आहे कथासमय नारदसंहितेसी, वृंदावनीं वश हरी म्हणि राधिकेसी. १६

याचे ललाटस्थान; ७ प—पंचम—हा शब्द कोकिलाचा—याचे कंठस्थान वसंतकाळांत. [नाभीपासून उत्पन्न झालेला जो वायु, उर, हृदय, कंठ आणि मूर्धा यामधून जातो तो पंचम.] हे सात स्वर तंत्रीपासून आणि कंठांतून उत्पन्न होतात. ८. गाई. ९. रममाण झालीं.

१. वैराचा अभाव. २. प्राण्यांमध्यें. ३. नकुल आणि साप. ४. या छंदांत चार रगण येतात. या वृत्ताचें लक्षण:—'रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमता.' याच वृत्ताला 'पद्मिनी' असे नांव आहे. "द्वितीयं पंचमं चैव अष्टमैकादशे तथा । पादे यत्र लघूनि स्युः पद्मिनीनाम सा यथा ॥' असें याचें लक्षण श्रीभारतीय नाट्यशास्त्र अध्याय १५ यांत आहे. (श्लोक ५० पहा.) ५. गवळ्यांनीं. ६. सकलजनांचे हृदयव्यापार प्रत्यक्ष पहाणारा. ७. रोगहीन, निर्विघ्न. ८. या पद्यांत 'ळी' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें येथें अनुप्रासालंकार झाला आहे. ९. मस्तक.

इंद्रनील रत्न कीळ कांतिसी····सांवळा
नंदबाळ कंसमार लोकपाळ सोहळा, ।
आळुमाळ पुष्पमाळ पायिं घोळले इला,
पित्त चैलकास सैल सात वेळ झेलिला. ॥ १७
रत्नदंड चामरें सुशोभितें मनोहरें
झोळकाविता दरें समस्त गोपिकाकरें ।
म्हणोनि कंकणें स्थिरें झणाणिती लघुस्वरें,
त्रिपंच पंचराक्षरें मिळोनि षोडशोत्तरें. ॥ १८
करिति भजनबोढा बोढि गोपी नवोढा,
मग नवजणि लीढा घालिती बाहुवेढा, ।
हळुच म्हणति वोढा हस्त पाखा न काढा,
नयनशर परोढा विंधिति ज्ञानगूढा. ॥ १९
चिदांबराचीं गगनीं वितानें चित्रासनें क्षौमपटोपधानें ।
समुद्रकं दर्पण तालवृत्तक, सुगंधतैलेच शकांत कौतुक. ॥ २०
गंधर्व यक्षगण किन्नर देव येती, विद्याधर प्रचुर गुह्यक गीत गाती, ।
सत्सिद्ध चारण तपोधन तेथ आले, देखोनि कृष्ण नमिला हृदयीं निवाले.॥२१
रंभा घृताची तिसरी तिलोत्तमा सुकेशिका उर्वशिका प्रियोत्तमा, ।
श्रीमंदघोषा गणिकादि मेनका या सप्तही नाचति देवरंजिका. ॥ २२

---

१. अल्प. २. वसन. ३. या श्लोकांत 'रें' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें येथें अनुप्रासालंकार झाला आहे. ४. 'ढा' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळे येथेंही अनुप्रासालंकार झाला आहे. ५. नूतन विवाह झालेली स्त्री. ६. छतें. ७. क्षौमपट=रेशमी वसन. ८. आरसा. ९. पंखा. १०. उर्वशी–नरनारायणमुनींच्या ऊरुसमीपस्थ भागापासून (मांड्यांपासून) उत्पन्न झाली म्हणून या स्वर्वेश्येस 'उर्वशी' असे नांव इंद्रानें ठेविलें. हिची कथा पुराणांत वर्णिली आहे ती:—बदरिकाश्रमीं राहून तप करणाऱ्या नरनारायणांचे इंद्रास भय पडलें. तेव्हां त्यांस विघ्न करण्यासाठीं इंद्रानें वसंत, काम आणि देवांगना यांस नित्याप्रमाणें पाठविलें. इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें अप्सरांनीं त्या ऋषींला भुलवून टाकण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु ते काष्ठलोष्ठाप्रमाणें अगदीं निर्विकार होते. याप्रमाणें त्या सर्वांचे प्रयत्न निष्फळ झाले. तेथील स्त्रियांचें लावण्य पाहून काम आणि अप्सरा यांस लाज वाटली. तेव्हां त्यांनीं परत स्वर्गास जाण्याचा बेत केला. हें जाणून नरनारायणांनीं 'इंद्रासाठीं आश्रमांतील स्त्रियांपैकीं एकीस घेऊन जा,' असें सुचविलें. तेव्हां त्यांनीं ऊरुसमीपस्थ स्त्री पाहिजे अशी इच्छा दर्शविली, ती नरनारायणांनीं आपल्या तपःप्रभावानें पूर्ण करून उर्वशीला त्यांजबरोबर पाठविले. भागवत–स्कंध ११ अध्याय ४ पहा.

वीणा बीन मृदगताल मुरली श्रीकाहळा दुंदुभी,
भेरी किंकिणि शंख झल्लरि झणत्कारेति वाद्यें नभी ।
पुष्पें वर्षति देव दिव्यसुमनें दिव्यांगना नाचती,
.... ॥ २३

नारद तुंबरु साधु तपस्वी, यति दिगंबर भक्त मनस्वी ।
सत्सनकादिक वैष्णववृंद नर्तति गोवळ गाति विनोद. ॥ २४
वृंदारण्यामध्यें बाला यंत्रावर्णी बारा सोळा ।
पूजी राधा श्रीगोपाळा, श्रोते गाती विद्युन्माला. ॥ २५
रजनी रजनीकर हारमणी, रमणी रमणी जैशा हरिणी ।
हरिणीनयना तितुक्या कमळा, कमळाक्ष निरंतर त्या जवळा. ॥ २६
ऐरावतद्विरदवाहनें भद्रजाती गांडीवचापकुलिशायुध रुक्म हातीं ।
प्राग्दिक्प्रभू सुरगणासमवेत आला मूर्ध्रा स्वयें हरिपदावरि नम्र केला. ॥ २७
शृंगें चारि त्रिपाद मेर्षवहनीं आग्नी दिशेचा पती,
हस्त सप्त, विलोहितांग[14] सरसी स्वाहा तयाची सती, ।
श्रीमच्छांडिल गोत्र दोन्हि वदनें शक्ति स्वभावे करी
भूदेवा मुख तो कृशानु हरिचे पादाब्ज वंदी शिरी. ॥ २८
धर्मराज गगनोदर गाभा, वामदंड तरुणांबुधराभा ।
स्वागता स्वमहिमा विलुकूनी वंदिले हरिपदांबुज दोनी. ॥ २९
उपविष्ट वरिष्ठ सुखासिनी करवाल करीं सहवाहिनी, ।
[18] निरुतेंद्र विभुप्रति पातला, चरणावरि मस्तक ठेविला. ॥ ३०

---

१. वीणा=वाद्यविशेष. ['विश्वावसोस्तु बृहती तुंबरोस्तु कलावती। महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी । शिवस्य वीणा नाल्मी गणानां नु प्रभावनी ॥' इति हेमचन्द्रः.] याप्रमाणें प्रत्येकाच्या वीणेचीं निरनिराळीं नावे आहेत. २. वाद्यविशेष. ३. पुष्पें. ४. अप्सरा. ५. चंद्र. ६. एणाक्षी. ७. कमललोचन. (कृष्ण.) ८. इंद्राचा हत्ती. ['इरा आपः तद्वान् इरावान् समुद्रः तस्मादुत्पन्नः । इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् इरावान् । इरावत्यब्धौ भवः ऐरावतः ॥' असा ऐरावत शब्दाचा मूलार्थ आहे. समुद्रामध्ये उत्पन्न झालेला जो तो ऐरावत] ९. ऐरावत द्विरद (गज) वाहन ज्याचें तो. १०. हत्ती. ['भद्रो रुद्रे वृषे रामचरे मेरुकदंबके । हस्तिजात्यांतरे भद्रो वाच्यवत् श्रेष्ठसाधुनोः ॥' इति विश्वः.] [रघुवंश—सर्ग १४ श्लोक ३१ टीका पहा.] ११. इंद्र. १२. हे वैश्वानराचें वर्णन आहे. १३. आग्नेयी. १४. लाल शरीर. १५. ब्राह्मण. ['अग्निमुखा वै देवाः.'] १६. अग्नि. १७. यम. १८. नैर्ऋत्यदिशेचा स्वामी.

मैंकरासनीं वरुण दिक्पति साजे उपजातिवृत्त सखि! पाश विराजे।
हरिपाद वंदुनि असे उभांगणीं स्तवितां नदीसहित 'मंजुभाषिणी.'॥ ३१

हिमैंकर हरिणावर सखि! विलसे धैंनपति शिविकासनि गण सरिसे,।
नमिति उभयता यदुकुलतिलका कविजन म्हणती 'प्रैंहरणकलिका.' ॥ ३२

महादेव ईशान शंभू कपाळी कपर्दी जटाजूट भूतेश शूळी।
विरूपाक्ष भर्गो प्रसितांशुमौळी महेशान दिक्पाल येती त्रिकाळीं. ॥ ३३

कटीं शैल्यबाला, गळां रुंडमाळा, रुळे वासुकी नाग काळा गव्हाळा।
जटामाजि गंगा जळाचा जिव्हाळा, वृषारूढ आला, सर्वे भूतपाळा.॥ ३४

गंगाभूषणरत्न सर्व मुगुटीं श्रीवत्स विष्णुस्तनीं
एकाची तनया सुधाब्धितनया, एकासि कात्यायनी,।
ज्यानें वामकरीं कपाळ धरिलें श्रीशंख एका करीं,
एकें बद्धमयूरपिच्छ सरळें अर्धेंदु एका शिरीं. ॥ ३५

एक द्वारवतीपुरीं वसतसे, एक स्मशानीं वसे,
एका लोचन दोन, तीनें दुजया, द्वी अक्ष शोभा दिसे,।

१. मकर हें वाहन वरुणाचें आहे. २. 'मंजुभाषिणी' वृत्तांत म, ज, स, ज आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते. परंतु विठ्ठलकवीच्या 'मंजुभाषिणीं'त चवथा चरण 'ज' नसून 'स' असतो. या वृत्ताला 'कलहंस' असेंही नांव आहे. मागें पृष्ठ ११५ टीप १ पहा. ३. चंद्र. ४. कुबेर. ५. या वृत्ताचें नांव 'प्रहरणकलिका' अथवा 'प्रहरणकलिता.' याचें लक्षण:—'ननभनलयुगैः प्रहरणकलिका'. यांत न, न, भ, आणि न गण, एक लघु व एक गुरु अक्षर अशी रचना असून सातव्या आणि चौदाव्या अक्षरावर यति असतो. ६. पिशाचसमूह. ७. लक्ष्मी. ८. "द्वारका ह्या चार आहेत; एक गोमती द्वारका, ही स्मार्तांची व बेट द्वारका ही वैष्णवांची आहे. शिवाय, कोडीनार ही मूळची द्वारका होय असें म्हणतात; आणि डाकोरासही द्वारकेची मूर्ति आहे असें म्हणतात; एकूण चार द्वारका झाल्या. गोमती द्वारकेस शंकराचार्यांचा शारदामठ आहे तेथें एक डोकीयेवढें उंच असें श्रीयंत्र स्थापन केलें आहे. येथील देऊळ विश्वकर्म्यानें बांधिलें असें म्हणतात. येथें जी गाइकवाडांची गादी आहे तीस 'उग्रसेनाची गादी' म्हणतात. मुसलमानी धांदलींत बोडाणा रजपूत यानें या देवळांतील मूर्ति उचलून डाकोरास आणिली ती परत गेली नाहीं. पुढें स्थिरस्थावर झाल्यावर शंकराचार्यांनीं द्वारकेचे देवळांत नवीन मूर्ति बसविली. तेथेंच शंकराचार्यांची गादी आहे. हें पाहून वल्लभाचार्यांचे पुत्र विठ्ठलनाथजी यांनींही असें सांगितलें कीं, 'मला स्वप्नांत खिडिरींत श्रीकृष्णमूर्ति आहे ती स्थापावी असा दृष्टांत झाला.' असें सांगितल्यावर त्याप्रमाणें ती मूर्ति सांपडली तेव्हां तिची स्थापना गोमती द्वारकेपासून दहा कोसांवर दर्यांत जें द्वारका बेट आहे तेथें केली. ह्या बेटद्वारकेंतील हें मंदिर मर्यादी म्हणजे वल्लभाचार्यांचे रीतीप्रमाणें पांच वेळ पूजा व पांच वेळ दर्शन मात्र व्हावयाचें असून इतर वेळेस देऊळ बंद असतें आणि ह्याच रीतीप्रमाणें

जें देऊळ असेल त्यास मर्यादी असें म्हणतात; व जेथें सर्व वेळ दर्शन होतें त्यास स्मार्त रीतीचें मंदिर म्हणतात. तेथें शंखोद्धार वगैरे अनेक तीर्थें असून अष्टनायकांचीं वगैरे देवळेंही पुष्कळ आहेत. तेथें भाट्ये, वाणी, लवाणे वगैरे वैष्णव फार येतात. येथें गोसांवीमहाराजांचे शिष्याचा अधिकार विशेष आहे. वैष्णवांचे छप्पन्न भोग वगैरे करणें तर येथेंच करितात. येथें देवाचे पैशाचीं दुकानें असून तेथं पैसाही फार आहे. या द्वारकेस जातांना दर्याचे कांठीं आरमूडे म्हणून एक गांव असून तेथें तप्तमुद्रा देतात. त्याचे जवळच गोपीतलाव म्हणून एक गांव असून तेथें चार कोस भूमि सर्व गोपीचंदनाची आहे व त्यामध्यें एक तलावही आहे. येथें मुद्रा देण्याचा संप्रदाय पीपाभगत म्हणून होता त्यानें काढिला असें म्हणतात. येथें मिराबाईचें मंदिर आहे. गोमतीद्वारकेस गाइकवाडी मामलेदार राहतात व तो गांव मोठा आहे. गोमती द्वारकेची गोमती नदी ही खारे पाण्याची असून हें गांव बंदरही आहे. ज्या प्रांतांत ही द्वारका आहे त्यास उखामंडळ असें नांव आहे. हा प्रांत वाईट व खडकाळ असून त्यांत वाघीर लोकांची वस्ती आहे, वाघीर हे क्षत्रियवंशज असून त्यांस काबेही म्हणतात. त्यांनींच कृष्णाचें राज्य घेतलें. पुढें ते १८०२ सालीं दर्यांत जहाजें घालून चोऱ्या वगैरे करूं लागले याजमुळें इंग्रज व गायकवाड हे एकत्र होऊन त्यांनीं त्यांचा प्रांत घेतला व त्यांस पेनूशनें दिलीं. पुढें आलीकडे १८५६ सालीं ह्या वाघीरांनीं पुनः दंगा केला व त्यांनीं आपल्या प्रांतांतून गाइकवाडी मामलेदार पळवून लाविला. तेव्हां गायकवाडांनीं इंग्रज सरकारची मदत घेऊन बार्टन साहेब याचे साह्यानें तो दंगा मोडून वाघीरांचें गांव उजाड करून टाकिले. त्यांनीं दहा वर्षें हा दंगा केला होता व त्यांत दोन्ही द्वारकेचें सर्व धन लुटीस गेलें होतें, परंतु देऊळ मात्र कायम राहिलें. हें देऊळ फार सुंदर व उंच असून तें पांच कोसांवरून दिसतें. द्वारकेस जाणें तें कोणी दर्यांतून जातात, कोणी राजकोटावरून जातात व कोणी पंचतीर्थी करीत दर्याचे कांठानें जातात. पंचतीर्थींत पहिलें तीर्थ तुळशीश्याम. हें गीर पर्वतांत असून तेथें गोड्या पाण्याचीं उष्णकुंडें आहेत; दुसरें तीर्थ सोरटीसोमनाथ; तिसरें पोरबंदर ऊर्फ सुदामपुरी; चौथें माधवपूर, येथं मधुवनांत श्रीकृष्णाचा व रुक्मिणीचा जो विवाह झाला आहे त्याचें बहुलें आहे; आणि पांचवें द्वारका क्षेत्र. या वाटेनें गिरनार म्हणून एक पर्वतशिखर आहे. गीर हा पर्वत चाळीस कोस लांब असून त्याचें एक शिखर उंच आहे त्यास गिरनार म्हणतात. त्याजवर श्रावक लोकांचीं देवळें आहेत व अंबाजी, दत्तात्रय वगैरे कांहीं हिंदूंचींही देवळें आहेत. या पर्वताचे खालींच अशोक राजाचा सुमारें २३०० वर्षांचा दगडावर कोरलेला जुना लेख आहे. त्या नजीकच भूतनाथमहादेव, दामोदरकुंड व गोसांवीमहाराजांची बैठक आहे. गिरनाराखालीं जुनागड म्हणून एक शहर असून तेथील राजा नबाब आहे. तो पूर्वीं यादववंशीय हिंदु होता असें म्हणतात; परंतु अहमदाबादेस मुसलमानी राज्य झालें त्या वेळेस तो मुसलमान झाला. या प्रांतांत ज्या भागांत जुनागड आहे त्यास काठेवाड म्हणतात. हा प्रांत फार उत्तम असून त्यांत नद्या व डोंगर बहुत आहेत. तिकडे कापूस फार पिकत असल्यामुळें तेथील राजाचें उत्पन्न पूर्वीपेक्षां सहापट अधिक झालें आहे. गाइकवाडी अमलांत या प्रांतांत फार खराबी होती. त्या प्रांतांतील सर्व गाइकवाडास खंडणी देत असून जुनागडचे राजासही पेषकष देतात. या प्रांतांत पोरबंदर, जोडीया, वेरावळ, घोगो, भावनगर वगैरे शेंकडों बंदरें आहेत. हल्लीं हा प्रांत सुखी आहे असें म्हणतात. यांत इंग्रजांचा

श्रीकंठे बलियागरंग मथिला, दक्षक्रतू शंकरें,
एकाचें वृषभ यान, एक विनतापुत्रा वरी आदरें. ॥ ३६
ऐकें कोमळकांति सोज्वळचिताभस्में तनू लेपिली,
ऐकें चंदनपंक मर्दुनि वपू गंधें सदा चर्चिली, ।
एकें पैं नरमुंडहार धरिले स्वेच्छें शिरीषावरी
एकाचे हृदयीं नवीन तुळसीमाळा रुळे साजिरी. ॥ ३७
एकाची घनसारवर्णव तनू दुग्धाब्धिफेणोपमा,
एकाची घननीळ कांति, गगना ऐसी दिसे नीलिमा; ।
शृंगी वाद्य महेश्वरासि, मुरली वाहे स्वभू सर्वदा,
एका शार्ङ्ग करी, पिनाक दुजया हातीं विराजे सदा. ॥ ३८
एकें व्याल गळा विशाल धरिला विक्राळ तो वासुकी,
एके आसन घातलें षडदला शेषाचिया तल्पकीं. ।

एकही गाव नाही. परंतु राजकोटास पोलिटिकल एजंट याचें ठाण आहे. पूर्वी यादवांचे वेळेस हा प्रांत एक बेट होतें. त्यातच यादवानीं वस्ती करून कृष्ण भगवान् यानीं राज्य केलें. परंतु आतां समुद्र हटून गेला याजमुळे गुजराथेस हा प्रांत लागला आहे. तरी तेथे नळकंठा म्हणून समुद्राची जागा आहे त्या प्रांतासच लागून कच्छ देश आहे. तेथील वाणी, मेमण, वगैरे आफ्रिकाखंडांत, अरबस्तानांत व झांजिबार प्रांतीं वगैरे अनेक ठिकाणीं व्यापारास जातात. काठेवाडांत पालीटाणें म्हणून श्रावक लोकांचें एक मोठें देवस्थान भावनगराजवळ आहे. या देशांत स्मार्त, वैष्णव, बीजमार्ग, श्रावक, स्वामीनारायण, वल्लभाचार्य वगैरे धर्म चालतात. पूर्वी या प्रांतीं गायकवाडाची मोठी फौज असून त्याच्या छावण्या माणिकवाडा, अमरोळी, द्वारका, या ठिकाणीं होत्या व अद्यापिही तेथ थोडे बहुत लोक आहेत. या प्रांतास सौराष्ट्र असें नांव आहे; परंतु त्यास काठेवाड म्हणावयाचें कारण की, यांत काठी लोक राहतात.” (लोकहितवादीकृत उपयुक्त माहिती—भाग २ पृ० ८-१०.) ९. सार. १०. तीन डोळे आहेत म्हणून ‘त्र्यंबक’ असें नांव शंकराला आहे. ११. डोळा.

१. कृष्णानें. २. बलिदैत्याचा यज्ञमंडप. ३. प्रजापति दक्षाचा यज्ञ. [दक्षानें स्वजामाता शंकर व स्वकन्या दाक्षायणी यास यज्ञसमारंभास बोलाविलें नसतां ती स्वपित्याच्या गृहीं गेली, तेथें तिचा अपमान झाला म्हणून शंकरानें वीरभद्र पुरुष उत्पन्न करून श्वशुराच्या यज्ञाचा विध्वंस केला—अशी कथा आहे.] ४. नंदिकेश्वर. ५. वाहन. ६. गरुड. ७. शंकरें. ८. कृष्णानें. ९. मस्तकावर. १०. कापुरासारखा रंग जीचा अशी. ११. शरीर. १२. दुग्धसमुद्राच्या फेसासारखी. (शुभ्र.) १३. नीळेपणा. १४. शृंग हें शंकरापुढें वाजविण्याचें वाद्य आहे. १५. स्वयंभू. (कृष्ण.) १६. विष्णुचाप. १७. शिवकोदंड. ‘अजगव’ असें यास नांव आहे. १८. भुजंग. १९. शयनीं.

कैलासिं स्थित नीलकंठ, दुसरा वैकुंठवासी हरी,
    शौरीशंकर तत्समान मिळले, ते एक एकांतरीं. ॥ ३९
दोघां मार कुमार पुत्र परिसा, दिव्यांगना मा उमा,
    दोघे देव गैवीशकेतु भजती, श्वेतासिता कांतिमा, ।
लंकेशादिक मारिले, हिमकरालंकार एके स्थितीं
    श्रीगंगा वर शीर्षि कुंतलभुपा दोघे सदा शोभती. ॥ ४०
कल्पांतीं वटपत्रकोमलपुटीं निद्रिस्त होता स्वभू
    नाभीपासुनि जन्म ज्यासि घडला तो शीघ्र आला विभू, ।
हंसारूढसरस्वतीसहित तो आला हरीदर्शना,
    भेटे ऊर्ध्वदिशापती मधुवर्नां श्रीदेवकीनंदना. ॥ ४१
बाहे शेष वसुंधरा हळु जसी मेरूवरी मोहरी,
    .... ।
त्या दंष्ट्रांसि फणादिकां शत सखे! साजे वितानोपमा
    तो नागेंद्र अधोदिशापति नमी साष्टांग सर्वोत्तमा. ॥ ४२
कर्णीं दिप्त मणी प्रदीप्तमकराकारें स्फुरत्कुंडलें
    तेजें भासुर चंद्रसूर्यकिरणें दिक्चक्र आच्छादिलें, ।
त्रीभंगी यमुनातटींच रमली गोपांगणीं वेढिले
    तें साकार स्वरूप आत्महृदयीं सामाविलें विठ्ठलें. ॥ ४३

---

१. कैलास=शिवाचें क्रीडास्थान. ['**कैलासः** कनकाद्रिश्च मंदरो गंधमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥' इति शंभुरहस्ये.] २. शंकरानें हालाहल विष प्राशन केल्यामुळें त्याचा कंठ काळा झाला, म्हणून त्यास 'नीलकंठ' असें नांव पडलें. ३. मदन. ४. कार्तिकस्वामी. ५. लक्ष्मी. ६. पार्वती. ७. इंद्रियदमन करणाऱ्यामध्यें अत्यंत श्रेष्ठ. ८. श्वेत (पांढरी) आणि असित (श्याम—काळी सावळी) शोभा धारण करतात. ९. चंद्रमौलि आहे म्हणून हिमकरालंकार असें वर्णन आहे. १०. ब्रह्मदेव. ११. पृथ्वी. १२. मेरू=पर्वतविशेष. ['**मेरुस्तु** शुशुभे दिव्यो राजवत् समधिष्ठितः । आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥ योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः । प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशति: विशतिः ॥ विस्तारात् त्रिगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ॥' इत्यादि मेरुपर्वताचें वर्णन मत्स्यपुराणांत आहे. हा पर्वत ग्रीक लोकांच्या आलिपस पर्वतासारखा होय.] १३. वितान=छत.

सज्जनप्रार्थना.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

'विठ्ठलजीवन' सप्तमोत्सवकथा विद्वज्जनीं वाचिजे,
ये ग्रंथीं कविधर्म बाधती चुका, चित्तीं कदा नाणिजे, ।
श्लोकार्थी पदबंध दोष न निघे ऐसें घडेना कधीं
रूपें कोकिल कोळसा, परि सखे! तो वंध केला बुधीं. ॥ १
खोंवी मंद पदें विचारुनि, पुढें दे दृष्टि शब्दांवरी
गुप्तार्थादि निके सुवर्णसुरसालंकार नानापरी, ।
वर्ते तत्पर सर्वदा निजमनें दोषांगिकारी जरी,
ऐसा **चोर**महाकवी परि सया! पावे सभेभीतरी. ॥ २
विठ्ठलजीवन ग्रंथराज निपुणो उल्लास षट् सप्तमा,
श्रीकृष्णस्तवनानिमित्य रचिला, प्रार्थूनि सर्वोत्तमा; ।
श्रोते! हें लडिवाळ बाळ तुमचें, मी बोलिलों बोबडें,
तें नामामृततुल्य विठ्ठल म्हणे, मागें तुम्हा येवढें. ॥ ३
ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखा जगद्वंद्य जे,
श्रीमत्कौशिक गोत्र पंढरपुरा वर्षादिसा जाइजे, ।
श्रीविठ्ठलदास विठ्ठल कवी वंशोपनामें गुणीं,
क्षीराब्धीपदसागरोत्तमकलालंकारचूडामणी. ॥ ४

---

१. पंडितांनीं. २. "चोर नामक एक प्रख्यात कवि. याने 'चौरपचाशिका' नामक एक संस्कृत ग्रंथ केला आहे. या कवीविषयीं जयदेवाने म्हटलें आहे:—'यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः । हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पंचबाणस्तु बाणः केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥.' याचा भावार्थ असा:—"ज्या कवितावधूचा चोर हा चिकुरनिकुर (केशपाश), मयूर हा कर्णपूर (कर्णभूषण), भास हा हास (हास्य), कविकुलाचा गुरु म्हणजे कविश्रेष्ठ जो कालिदास तो जिचा विलास, हर्ष हा हर्ष (चित्ताचा उल्हास) आणि बाण हा जिच्या हृदयांत संचार करणारा साक्षात् पंचबाण (मदन) होय, ती कोणाच्या मनास कौतुक करीत नाहीं?" (विष्णुशास्त्री चिपळूणकरकृत निबंधपंचक.) ३. ईशनामसुधा. ४. विठ्ठलानें 'सीतास्वयंवर' आणि 'रुक्मिणीस्वयंवर' या स्वप्रणीत काव्यद्वयाच्या अखेरीस आपला थोडासा वृत्तांत दिला आहे त्याप्रमाणें येथेही केलें आहे. [सीतास्वयंवर—पृ० ६४ श्लो० ४६-४७ पहा, रुक्मिणीस्वयंवर—पृष्ठ १२७ श्लो० १-२ पहा.] ५. जगताला पूज्य असी. ६. पृष्ठ १२७ श्लोक २ तृतीय पाद पहा.

व्यापारी हरिभक्तविठ्ठलकवी प्रार्थीत नारायणा,
संरक्षी सकलांसि, ग्रंथ पढतो गोवर्धनोधारणा! ।
पंचापष्टि शतद्वयोत्तम पहा पद्यें मिळो अक्षरें,
सतोल्लासकथारहस्य रचिलें भावार्थ घ्या आदरें. ॥ ५

द्रौपदीवस्त्रहरण.

(श्लोक)

शैलजापतीपुत्र वंदुनी, शोभला दिसे वस्त्रभूषणीं ।
वंदिली त्वरें ब्रह्मकुमरी सर्व भूषणें बाणलीं बरीं. ॥ १
श्रीगुरू! तुम्ही नेणवे सिमा, वर्णितां तुतें नाहि उत्तमा, ।
संत जे सखे भक्तही गुणी, चातकापरी लुब्ध निर्गुणीं. ॥ २
कुरुपतीसभे श्रेष्ठ बैसला, दुष्ट सर्वही मंत्र योजिला, ।
वचन भूपती बोलिला सभे, ऐकतां प्रभू राहिले उभे. ॥ ३
नमित मस्तकी बोलिला गिरा, 'भूपती! तुम्ही मान्य तें करा.' ।
सुयुधनाप्रती भूप बोलिले, सर्वही सभे स्वस्थ बैसले. ॥ ४
कुरुपती म्हणे, 'धर्म आणवा, बंधु तो सखा शीघ्र भेटवा; ।
वांटलों जिवा, सर्व वैभवा, ये क्षणी तुम्ही विदुर पाठवा. ॥ ५

१. नारायण. या नावाच्या उत्पत्तीविषयीं पुढील श्लोक अवलोकनीय आहेत:—'नराज्जातानि तत्वानि नराणीति विदुर्बुधा: । तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायण: स्मृत: ॥ १ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनका: । अयनं तस्य ता: पूर्वं तेन नारायण: स्मृत: ॥ २ ॥' अर्थ—पंडित लोक नरापासून उत्पन्न झालेल्या तत्वांना 'नर' असे समजतात. तीं नारें (तत्वें) पूर्वी परमेश्वराचीं अयनें (आश्रमस्थानें) झालीं होतीं म्हणून त्याला 'नारायण' असें नाव पडलें. ॥ १ ॥ उदक नरापासून उत्पन्न झालें म्हणून त्याला 'नर' असें म्हणतात. ते 'नर' (उदक) पूर्वी ईश्वराचें अयन (वसतिस्थान) होतें म्हणून परमेश्वराला 'नारायण' असे नाव पडलें ॥ २ ॥. २. या काव्याची श्लोकसंख्या २६५ आहे. ३. धृतराष्ट्राच्या अनुमतानें आणि शकुनीच्या मदतीने दुर्योधनाने कपटद्यूतांत पांडवांचें सकल ऐश्वर्य हरण केलें आणि त्यास पणात द्रौपदीसहित जिंकिलें, नंतर तो तिला दु:शासनाकरवीं सभेंत आणवून नग्न करून, तिची अत्यंत विटंबना करण्यास प्रवृत्त झाला, तेव्हां तिचा धावा ऐकून शरणागतवत्सल श्रीकृष्णानें गुप्तरूपें येऊन तिला वस्त्रें पुरविलीं आणि तिची लाज राखिली—अशी कथा सुप्रसिद्ध आहे. तिचेंच वर्णन या काव्यांत विठ्ठलाने केलें आहे. स्वप्नादि प्रकार मूळभारतांत नसून या काव्यात कवीनें स्वकल्पनेनेंच योजिले आहेत. ४. पार्वतीशंकरसुत, (गणपति.) ५. सरस्वती. ६. नाहीं ज्याहून उत्तम असा. ७. परमेश्वरा. ८. मसलत, बेत. ९. वाणी. १०. सुयोधन.

नश्वरासि मी काय लुब्धलों, राज्यवैभवें सर्व वंचलों ।
धर्मजी पुढें राज्य तें किती ? मानलें मना, काय संपती ? ॥ ६
बंधु धर्मजी भेटवा मला बोलतां क्षणीं कंठ दाटला, ।
लोचनीं किती पूर चालिला ? आय रे ! सख्या ! आणि बंधुला.' ॥ ७
ऐसियापरी राजउत्तरें, वीदुरें विरें मानिलीं बरें, ।
बैसला रथीं, चालिला त्वरें, अश्व तांतडी वागवी बरें. ॥ ८
पातला पुढें संनिधा पुरीं, येत देखिला पांडुकुमरीं, ।
पैल तो रथीं कोण येतसे ? वाटतो सखा आमुचा असे, ॥ ९
सन्निधीं सखा पातला सभा, बंधु धर्मजी राहिला उभा. ।
आंत आणुनी बंधु भेटले, सर्वही सभे स्वस्थ बैसले. ॥ १०
धर्मजी म्हणे, 'काय गौतमी आळसी तया प्राप्त आश्रमीं, ।
ते परी असे आजि तूमचें, धन्य हो ! जगीं भाग्य आमुचें.' ॥ ११
'सर्वही सुखी' धर्मजी पुसे 'स्नेह तूमचा क्षेमही असे.' ।
करुनियां पुजा धर्म सादरें, मंदसा वदे विदुर उत्तरें. ॥ १२
'सुयुधनें तुम्हां मूळ धाडिलें, भेटिचें बहु ध्यान लागलें, ।
धर्मजी सखा बंधु भेटवा लागली म्हणे ख्याति या जिवा.' ॥ १३

हास्यमूख धर्मराज काय शब्द बोलिला,
'उत्तरेसि आजि अस्त सूर्यराज पातला, ।
आमवातिथीस चंद्र हा नभीं विराजला,
क्षारता त्यजूनी आज सिंधु गोड वाटला. ॥ १४
सुयोधनासि आजि काय कारुणा विराजली ?
वज्रधार तीव्र काय नम्रतेस पावली ? ।
धरोनि हेतु कोणता तुम्हासि मूळ धाडिलें ?
पूर्व सख्य लोचनीं तुम्हींच सर्व देखिलें.' ॥ १५
धर्मजीप्रती म्हणे विदूर, 'काय बोलणें ?'
पूर्ववर्म दुष्टकर्म सर्व दुःख त्यागणें. ।

१. नाशवंत, क्षणभंगुर अशा सुखवैभवाला. २. फसलों. ३. अश्रुपूर. ४. समीप. ५. गोदावरी नदी, गंगा. (आळशावर गंगा लोटली.) ६. कल्याण. ७. हळू हळू असा. ८. 'लागला म्हणे ध्यास या जिवा' असा अन्य पाठ आहे. ९. अमावास्येस. १०. या श्लोकाचें वृत्त 'चामर.'

समान शत्रु मित्र तूज [1]सोमवंशभूषणा!
    डाव घाव हाव भाव हेतु आणिजे मना. ॥ १६
धर्मजी! तुला सकर्म[2]……चिंति अंतरीं
    ते क्षणीं तुम्हासि कर्म लागलें चराचरीं; ।
पूर्व दु:ख तीतुकें अनंत सौख्य मानणें,
    सुयोधनासि कोण हेतु त्यासि आजि शोधणें? ॥ १७
भाव भाव कीं कुभाव कोण हेतु जाणणें?
    मला मनांत वाटतें सुयोधनासि भेटणें, ।
बुद्धि कीं कुबुद्धि कोण कर्म त्यास अंतरीं
    [3]क्षीरनीर नीवडीति [4]राजहंस ज्यापरी. ॥ १८
[5]भूपतीस भेटतां [6]कुरूपतीस देखिलें,
    बाष्पयुक्त कंठ, नीर लोचनासि पातलें; ।
त्यजूनि सर्वही मुनी वनांत राहिले जसे,
    ते गती कुरूपतीस आज बाणली असे.' ॥ १९
नकूल [7]साहदेव भीम [8]कीरिटी सधर्मजी
    म्हणे, 'करा विचार सारबुद्धि हेतु काय जी!' ।
वदे विदूर वाक्य त्यांसि कोण बुद्धि सांगणें,
    'ज्यास जो गमेल भाव तें त्वरीत बोलणें.' ॥ २०
ते क्षणींच [8]कीरिटी उठोनि राहिला उभा,
    ऊठती बहूत हो! परंतु बैसली सभा; ।
करांजली करोनि काय धर्मजीस उत्तरें
    विबुद्धिनाथ श्रीगुरूसरीस नित्य उत्तरें. ॥ २१
कल्पिलें जनासि देत कल्पवृक्षराज तो,
    आदरें करोनि अन्न तें गणासि मागतो, ।
तयापरीस आदरें वदोनि मंद सागरें
    तयासि काय देति ते लघू अनाथ [9]थिल्लरे. ॥ २२

---

१. हे चंद्रकुलभूषणा! (धर्मा). २. अखंड. ३. दुग्ध आणि उदक. क्षीरनीरविवेकन्याय सुप्रसिद्ध आहे. ४. पाणी आणि दूध मिश्र केलेलीं असतां तीं निराळीं करणें या कामांत राजहंसाची ख्याति आहे. ५. धृतराष्ट्रास. ६. दुर्योधनाला. ७. वृत्तासाठीं 'साहदेव' असें पद योजिलें आहे ८. अर्जुन. ९. डबकें, अल्प सरोवर.

जनानिमित्त या धनें भुमीस तोयँ सोडणें,
घडे तरीच तोय काय राजनासि मागणें ! ।
भारती मती सुधी काय अर्थ पूसिती
बंधुजी सभेसि आजि ते चरीत बोल्ती. ॥ २३
यथानंतरें कीरिटी बैसवीला, 'पुढें जाउं भेटी' असा नेम केला. ।
बरीं ते दिसीं भोजनें सर्व झालीं, दुजे वासरीं सर्व सैन्यें निघालीं. ॥ २४
तदा काय पांचाळसूता दुतीतें म्हणे, 'जाय गे! अर्जुनाचे सभेतें, ।
नमस्कार सांगोनि माझा तयांतें समाचार साकल्य तूं सांग त्यांतें. ॥ २५
निशीचे भरीं वोखटें स्वप्न म्यां गे! सखे! देखिलें तें नये सांगतां गे! ।
त्वरें दूत गे! अंगणीं एक आला म्हणे, 'चाल पांचाळसूते! सभेला.'॥२६
करी प्रार्थना त्यांसि नानापरी गे! धरी तो करें नीकेरें वेणि कां गे! ।
सखे! वोढितां भूषणा तूट झाली, प्रिवेचींच गे! फार मुक्तें गळालीं. ॥ २७
सभेमाजि वोढोनि नेलें सखे! गे! दिनासारखी एकली मी उभी गे! ।
सभेचा वदे भूपती काय तेथें, करा नग्न पांचाळराजात्मजेतें. ॥ २८
उठे राजबंधू हरी अंबरातें, स्मरें अंतरीं मी सखे! माधवातें. ।
असें स्वप्न म्यां देखिलें मध्यरात्री, उठे घाबरी तों सखे! कंप गात्रीं. ॥२९
त्वरें जाय तूं सुंदरी! वातवेगें, अगे! अर्जुना वृत्त हें सांग वेगें; ।
न ये जाउं भेटीस दुर्योधनाचे अकस्मात गे! विघ्न होईल साचें.' ॥ ३०
त्वरेनें दुती वातवेगें निघाली, पुढें अर्जुनाचे सभेमाजि आली; ।
सभेसन्निधानीं निबद्धांजुळी ते[11] दुती द्रौपदीची उभी राहिली ते. ॥ ३१
म्हणे, 'जी! प्रभु! आजि राजांगनेनें नमस्कार सांगीतला थोर मानें, ।
निशीं मध्य निद्राभरें स्वप्न तें हो! असे देखिलें तें नये सांगतां हो! ॥ ३२
अकस्मात हो! अंगणीं दूत आला, म्हणे, 'चाल पांचाळसूते! सभेला'. ।
धरी दीर्घ वेणी तितें ने सभेतें 'हरी चीरें'[14] तेव्हां स्मरे माधवातें. ॥ ३३
प्रभू कौरवाधीपभेटी न जावें मुखें आपुलें धर्मजीतें म्हणावें.' ।

---

१. तोय सोडणें=त्यागणें, टाकून जाणें. [तोय सोडणें=दान देतांना सत्वनिवृत्ति व्हावी म्हणून उदक सोडणें.] २. दिवशीं. ३. रात्रीचें. ४. वाईट. ५. जोरानें, बलात्कारानें. ६. मोत्यें. ७. दीनासारखी. ८. दुःशासन. ९. वस्त्रातें, लुगड्यातें. [अंबर=आकाश; वस्त्र.] १०. हात जोडलेली. ११. ती दूती. १२. राज+अंगना=राजभार्या. १३. फेडी. १४. वस्त्र. १५. श्रीकृष्णातें. १६. या काव्यांत स्वप्नाचा आश्रय धरून कवीनें जें वर्णन केलें आहे तें प्राचीन आणि अर्वाचीन कविजनांस अभिमत आहे असें दिसतें. स्वदेशीय आणि परदेशीय काव्यांत स्वप्नाची युक्ति करून चमत्कार केल्याचा प्रकार बराच आढळतो.

उठे कीरिटी, पातला वीर्यसाधु सभे श्रेष्ठ सिंहासनीं राजबंधु. ॥ ३४
नमस्कार केला प्रभूलागिं मानें म्हणे, 'देखिलें स्वप्न राजांगनेनें; ।
न जावें प्रभू राजभेटीस तेथें, दुती धाडिली शीघ्र सांगावयातें.' ॥ ३५
बंधु उत्तरें ऐकितां बरीं, धर्मजी वदे भारती परी ।
'देव नेणते अंगनामतें मानिजे तया वीषयीं रते. ॥ ३६
अंगनामतें कोण भूपती काय रे! सख्या! बंधु मानिती? ।
अंगनामतें दुःख पावले, अंगनामतें सर्व नाडिले. ॥ ३७
सदा असत्य बोलणें, किमर्थ शब्द मानणें, ।
कळा अपार दावणें, नरोत्तमासि मोहणें, ॥ ३८
अनेक अर्थ बोलणें, विशेष मंद हासणें, ।
स्वहीत अर्थ शोधणें, अनर्थपूर मांडणें, ॥ ३९
ठाणमान चाळणें, अयुक्त मंद बोलणें, ।
करोनि भाव आदरें अपाप पुण्य वेच रे! ॥ ४०
स्त्रिया यापरी बंधुराया! विचारा, यमाची पुरी प्राप्त ते मुख्य दारा, ।
सुखें वैभवें राजभेटीस जावें, सखा बंधुराया! प्रभूतें करावें.' ॥ ४१
दुती सर्व येवोनि राजांगनेला म्हणे, 'जावयाचा सखे! नेम केला; ।
तुझीं उत्तरें सर्वही कीरिटीतें मृगांकानने! सर्व सांगीतलीं तें. ॥ ४२
पतिव्रते! पराक्रमें करोनि धर्म भूपती
चालिले त्वरीत गे! सहीत सैन्यसंपती, ।
अनाथबंधु सर्वही चमू अपार चालती
खंजरीटलोचने! बिदीस थाट दाटती. ॥ ४३
रथी तुरंग रंगले, अभंग भार चालिले,
अनेक ऊठिल्या ध्वनी तुरंग जासि किंकिणें, ।
निशाण छत्रचामरें सुवर्णदंड साजिरे,
प्रभूवरी बिराजिली दिनीं सुपूर्ण साउली.' ॥ ४४

---

१. वाणी. २. वायकोच्या मसलतीनें. ३. द्रौपदीला. ४. चंद्रवदने. [मृगांक+आनन=चंद्र+वदन.] ५. पति हेंच जिचें व्रत ती पतिव्रता. ['आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मृतिः.] ६. सैन्यभार, सेनासमुदाय. ७. सेना. ८. खंजरीट=एक पक्षी आहे. यास खंजन, खंजरीट असे म्हणतात. याविषयीं माहिती वराहमिहिरकृत बृहत्संहितेंत आहे. (अध्याय ४४ पहा.) ९. मार्गांत, रस्त्यांत. १०. घोडे. ११. सैन्याचे भार.

सांगतां दुती मात आंगणीं, द्रौपदात्मजा शंकली मनीं, ।
पातले भले दास बोलती 'अंबुजानने! बैस बो! रथीं. ॥ ४५
धर्मजी नकूळ साहदेव भीम कीरिटी
प्रताप मल्ल हस्तनापुरीस चाकिले हटी; ।
करा त्वरा उशीर फार वेळ आज आहली.'
बैसली रथीं जसी विद्युल्लता विराजली. ॥ ४६
रथारूढ होऊनियां [3]पंकजाक्षी त्वरें पातली सैन्य जेथें मृगाक्षी. ।
पुरी पातली ते कुरूनायकाची, तुरें वाजलीं भिन्न नानापरीचीं. ॥ ४७
पुढें कौरवाधीश भेटीस आला, म्हणे, 'क्षेम दे धर्मजी बंधुबाला.' ।
पदीं देखिलें भूप दुर्योधनाला, अतीआदरें धर्म भेटीस आला. ॥ ४८
भेटले भुपाळ बंधु धर्मजीसि आदरें,
दुष्ट पापरूप काय बोलताति उत्तरें, ।
करी पियूषवृष्टि आजि मेघराज पातला,
सुमनेंसहीत आजि कल्पवृक्ष भेटला. ॥ ४९
मनांत भेदरीत····बाह्यभक्ति दावणें,
पतंगरंग साजिरा परंतु जाय जीवनें; ।
तेपरी सुयोधनें बहूत भाव दाविला,
धर्म बंधुजीसहीत भूवनासि आणिला. ॥ ५०
भीष्म द्रोण हे भेटले बरे, भूपतीपिता मात सोयरे, ।
कर्ण भूपति शीघ्र पातले, धर्मजी सखे बंधु भेटले. ॥ ५१
होति भोजनें ते दिसीं बरीं, काय योजिलें कौरवीं विरीं ।
मंगळें दुजे वासराप्रती, आणिला सभे धर्म भूपती. ॥ ५२
हेममंडपीं बैसली सभा जडित पूतळ्या फांकली प्रभा, ।
स्वस्थ बैसले सर्व भूपती श्रेष्ठ वीर हो! शीघ्र पावती. ॥ ५३
पातला पर्वतापरि रविसूत हो! विरकेसरी
मुग्रुटमंडित छत्र सज्जित चामरें ढळती बरी, ।

१. कमलवदने! २. विद्युल्लता. ३. कमलनयना. ४. मृगलोचना, एणाक्षी. ५. वार्ते. ६. आलिंगन. ७. बंधूच्या बाला (बायाला). ८. 'भूपाळ' असा शब्द पाहिजे. ९. अमृत. १०. पुष्पांसहित. ११. भेदाचा प्रकार, भिन्नपणा. १२. प्राणातें मुके. १३. 'भुवनासि' असा शब्द असावा १४. धृतराष्ट्र. १५. गांधारी. १६. 'रत्नमंडपीं' असाही पाठ आहे. १७. कर्ण. १८. वीरसिंह.

खड्ग पट्टिश खेटके शुळ तोमरें धरिलीं वरीं,
बैसला विरेंभार मंडित कुंडलें किरिटी वरी. ॥ ५४
पालखीवरि छत्रचामर वारिती किति चामरें !
चालिला विरेंभार मंडित खड्ग खेटक तोमरें, ।
जान्हवीसुत देखतां विरें राहिले नृपती उभे,
पातला विरेंभार मंडित बैसला नृपती सभे. ॥ ५५
छत्रचामर पालखी विरें कर्ण मंडित पातला,
वीरनायकखंडमंडित राजभार विराजिला; ।
बंधु भूपतिसूत सज्जन पंडुकूमरिं वंदिला
.... ॥ ५६
सभे भूप जेथें कृपाचार्य आला, प्रभूनें तयाला नमस्कार केला, ।
भुपासंनिधी बैसला आदरेसीं त्वरें बैसले सर्व राजे सभेसी. ॥ ५७
बैसला भुपाळ धर्म पाठ नीट सादरें,
रक्त पीत नीळ पांचि रंग त्यांत साजरे, ।
संनिधी बसोनि दृष्टि पापरूप अंतरीं,
सर्व धर्मजीस काय बोलताति उत्तरी. ॥ ५८
'प्रभो ! बाउगे काय खेळों कशानें, करा नेम कांही दिसे खेळ जेणें,' ।
म्हणे 'जी ! बरें' धर्म दुर्योधनाला प्रिती आदरें दीधली भाष त्याला.॥५९
त्यावरी सुयोधनें त्वरीत डाव टाकिला,
कुमंगळें करूनि धर्म डावघाव इच्छिला, ।
जिंकिले अपार देश-थोर राज पाटणें
रथासही कुंजासही तमा····दु:साधनें. ॥ ६०
सूर्यपान छत्र वाद्य दास····दूतिका
अपार द्रव्य माणिके····हेमें शीबिका ।
सुखासनें कनक द्वंद्व चामरें विराजली,
सुयोधनें समस्त वस्तुमात्र तेहि जिंकिली. ॥ ६१
भीष्म द्रौपदात्मजास भाग्य केसरीकटीं
सभाग्य सुंदरा बहूत जिंकिली सिंहकटी, ।

१. येथें वृत्तसुलार्थ 'वी' -ह्रस्व केली आहे. हा प्रकार विठ्ठलाच्या काव्यांत बराच आढळतो.
२. मनांत. ३. वचन, प्रतिज्ञा केली. ४. सोनें. ५. पालख्या.

जिंकिले समस्त लोक विस्मयासि पावले,
सभा तटस्थ सर्वही उगेच मौन्य राहिले. ॥ १२
यावरी त्वरीत कौरवेश हास्यउत्तरें
बोलिला सभेसि काय आठवूनि उत्तरें, ।
'जिंकिले समस्त [1]आणभाष पूर्ण घेतली,
पांडवें सभेसि आजि दीनरूप बैसलीं. ॥ १३
बंधुजी ! सभेसि आजि भूवनासि आदरें
द्रौपदात्मजासि सांग सर्व मंद उत्तरें, ।
मंडपा त्वरीत चाल खंजरीटलोचने !
न येइ ते तरी धरून आण अंबुजानने.' ॥ १४
भूपती नमूनि बंधु [2]भेवनासि चालिला
देखिला दुरून जेंवि यमरूप पातला; ।
त्वरें निमिल्य काय पापसिंधु पैल येतसे
विचार सार काळ तो कठीण वेळ जातसे. ॥ १५
नेणवे सभेसि आजि कोण मात वर्तली,
अनाथनाथ श्रीगुरू मुकुंदजीस मानली; ।
कोणता धरूनि हेतु [3]देवैरासि धाडिलें,
[4]शंकली मनांत, नीर[5] लोचनांसि पातलें. ॥ १६
सन्मुखें भुपाळ बंधु पातलाचि आदरें,
वंदुनी वदे तयासि मंद वाणि उत्तरें, ।
'पतिव्रते ! सभेसि आजि भूप द्यूत खेळले
हारिले समस्त आजि दीनरूप बैसले. ॥ १७
सभे सुयोधनासहीत भीष्म कर्ण भूपती,
बैसले समस्त वीरराज सांगणें किती ? ।
[6]कृष्णसारलोचने ! त्वरीत चाल मंडपा,
क्षणि उशीर लाविशी स्थीर हेतु ठाकपा. ॥ १८
भूपती सभे आणवीतसे, पंकजानने ! चाल राजसे ! ।
उशिर काय बोलाविला असे, भूपती बहू कोपला दिसे.' ॥ १९

---

१. 'आणभाक' असाही पाठ आहे. २. घराला. ३. दुःशासनाला. देवर=दीर, नवऱ्याचा भाऊ. ४. भ्याली. ५. पाणी, अश्रु. ६. हरिणनयने ! [कृष्णसार=काळवीट, हरिण; कृष्णेन सारः (शबलः) कृष्णसारः.]

काय बोलिली देवराप्रती, 'धन्य हो! सिमा तूमची स्थिती, ।
देवरा! तुम्हां लोक हांसती, बैसले सभे सर्व भूपती. ॥ ७०
एकली सभे निंद्य नायका, जाणता तुम्ही पुण्यदायका, ।
भूप देखिती तूमची सिमा, लाज हे प्रभू तूमची तुम्हां. ॥ ७१
वोज हें तुम्हां लाज वाटली, होय देवरा! आजि माउली; ।
जनक होय रे! आजि देवरा! चूलता सखा बंधु सोयरा. ॥ ७२
जान्हवीसुतासहीत कर्ण द्रोण भूपती
बैसले नृपाळ हो! अनेक वीर भारती, ।
सभेसि बंधुचे वधूसि काय····मान्यता
टाकिला विचार हो! धरूनि हेतु कोणता? ॥ ७३
सखया! शिकवा भुपतीस निती सभे सर्व मिळोनि करा विनती, ।
अरो कर्ण तो कृपाळु कृपानिधी तो असे भीष्म जयामति हे सुमति तो. ७४
स्वयें जाणति भूतभविष्य बरें, बरवी कथिती भुपतिस नीति रे!' ।
पद सांडिन केशि म्हणे अबळा करुणा वचनीं करु ग्लानि बळा. ॥ ७५
धरि चंद्रमुखी चरणांबुजेतें कुटिलें कवळोनि तिच्या कबरीतें ।
गजोन्मत्त पद्मलता जसी ते मृगलोचनी ते तयाचि परि ते. ॥ ७६
नयनि नीर दु:खित सिंहकटी म्हणे, 'राजसख्या! हळु वेणि धरी. ।
किति मंडित वेणि विराजित हो निवरोनि विचार धरी पदरी. ॥ ७७
भ्रिवें वेष्टित पाच प्रवाळ निळे विरराज कळे सकळे तुटले, ।
करि अंतरिं तूज नये करुणा? विगलित प्रभु आले तुंसि शरणा. ॥ ७८
असे आण तुम्हा कुरुनाथजिची, विगलीत प्रमू भुषणें रुचिचीं. ।
रति एक तरी भिड हे न धरिली, कसि एक सरील हे पडली?' ॥ ७९
मुक्त पांच नीळरत्न मुक्त····मालिका
मणी महीस सांडिले तुटोनि भूमिपालका, ।
वदे परंतु पापरूप मंडपासि पातला,
भुमी करोनि द्रौपदी नमूनि भूप बैसला. ॥ ८०
अंधकार यानिमित्य दिव्यरूप कामिनी
प्रकाशवंत साजिरी परंतु जाय जीवनी, ।
फाकले अनंत कीर्ण दिव्यरूप दामिनी
मंडपांत तेपरी सभेसि खंजलोचनी. ॥ ८१

१. भीष्मासहित. २. वेणीते. ३. स्त्री, बायको. ४. किरण. ५. सौदामिनी.

सुंदर स्वरूप रूप देखतांचि भूपती,
भले मनासि आवरोनि माधवासि चिंतिती, ।
पाहती पतीतरूप पापरूप आदरें
यामिनी तयासि फार····दाविली शरें. ॥ ८२
ग्रिवा करोनि खालती उभी कुरंगलोचना
झांकिले तनूसि हेमकांत अंगभूषणा, ।
येकली मनांत तीस कंप फार सूटला,
मनीं त्वरीत यावया मुकुंदराज चिंतिला. ॥ ८३
किती बोलती, 'कोण लावण्य ईचें? उणीं रे! पुढें रत्न क्षीरार्णवाचें, ।
सुता साजिरी रत्न हीमाल्याची तशी ती नये साम्यता द्रौपदीची. ॥८४
चतुर्वक्त्र द्वारें सिमा पावकाची पहा ईपुढें, रत्न क्षीरार्णवाची, ।
महीकन्यकेहूनि सौंदर्य भारी पुढें काय? खद्योत त्या भूपनारी.' ॥ ८५
वदे कौरवाधीश, 'कर्णा! भुपाळा पहा हो! इचा कोण लावण्यलीळा, ।
कशी ओतली पूतळी मन्मथाची तनू गौरलीला कळा हाटकाची. ॥ ८६
भुजंगापरी दीर्घ वेणी सखीची, मनोहारि लावण्यता भ्रूलतेची, ।
महामुक्तमाळा मुकंठीं विराजे, इचे नेत्र देखोनियां पद्म लाजे. ॥ ८७
अधर चांगले रंगले किती? दशनदीप्तिचे रश्मि फांकती; ।
विलसती किती कर्णभूषणें, शोभती शिरीं मुक्तसूमनें. ॥ ८८
कर्ण शोभले रत्नभूषणी, जोडिले हिरे हेमकोंदणीं, ।
थाटली ग्रिवीं मौक्तमाणिकें शोभली किती दीप्तिदायकें. ॥ ८९
हृदयीं भुषणें किति रम्यपणीं वर जाळि असे शिरिं मुक्तमणी, ।
दिस तेज दुणें पदकावरुतें कुचकुंभ दिसे दृढ बिल्व जसे. ॥ ९०
भुजदंड कसे गजशुंड जसे, वरि दाट दिसे गजतेज जसे, ।
पह पाणितलें अधरें कमळें भुलवी सकळे इचे कोण लिळे. ॥ ९१
दिस सिंहकटी कशि सूत्रकटीं, वरि रम्य घटी परिधान असे, ।
पदिचीं भुषणें किति रम्यपणें भुपराज म्हणे 'किति मोहियलें!' ॥ ९२

---

१. मृगनयना. २. उत्तम वस्तु. (लक्ष्मी.) ३. दुग्धसागराचें. ४. पार्वती. ५. अग्नीची. ६. सीतेहून. ७. काजवा. ८. मदनाची. ९. सुवर्णाची. १०. सर्पासारखी. ११. कांत. १२. कमळ. १३. किरण. १४. मान. १५. बांधी.

भूपती सभे हेंचि बोलला, 'भूप हो!' म्हणे 'शीकवा इला' ।
भूपतीमनीं हेतु कामिनी भूपतीगृहीं होय कामिनी. ॥ ९३
भूपति प्रियविनंति करा भूप सुंदरि भूपती वरा ।
'भूप हो!' म्हणे, 'अंबुजानना! भूपती वरी खंजलोचना.' ॥ ९४
भूपती सभे दुष्ट बोलतां, दुःख वाटलें गौतमीसुता, ।
भारताप्रती बोलिला बरें नीतिचीं बरें पुण्य उत्तरें ॥ ९५
वदे भीष्म, 'आईक राया! भुपाळा वृथा बोलसी पाप हें भूमिपाळा! ।
भुपा! आणिली कीं सभे राजबाळा कुढी वासना सांड वेगीं नृपाळा!॥९६
असेचि रावणें कुढें महीसुतेसि इच्छिलें,
अपार राज्यभारथाकुळासहीत आटले, ।
श्रीरामरत्ननायिका अपार दुःख पावली,
तसीच विप्र द्रौपदी सभेसि आजि आणिली. ॥ ९७
कुबुद्धिहेतु चंद्रमा गुरूवधूस रीतला
जे जनांत निंद्य हो! कलंक त्यासि लागला; ।
मेदिनींत शुंभनिशुंभ दैत्य मातला
अनादि आदिखेचरीकरेंचि मृत्यु पावला. ॥ ९८
सुता साजरी रत्नहीमालयाची तियेचें गुणें भस्म झाला धराचि, ।
कुढें कर्म इंद्रें अहिल्येसि केलें, नृपाळा! भगांकित सर्वांग झालें. ॥ ९९
कुढी बुद्धि भस्मासुरालागि होतां जळाली तनू ठेवितां हात माथां; ।

१. कृपाचार्या. २. द्रुपदराजकन्या. ३. दुष्ट, आडवी, असरळ, वांकडी. ४. सीतेला. ५. गुरूची पत्नी=तारा. ६. रममाण झाला. ७. शुंभ आणि निशुंभ हे दोघे असुर भ्राते होते. यांना पुरुषापासून मरण येणार नाहीं असा ब्रह्मदेवाचा वर होता, म्हणून हे देवांस, लोकपालांस (इंद्रादिकांस) त्रास देऊं लागले. तेव्हां देवांनीं देवीचें स्तवन करून तिजकरवीं कालरात्रि अथवा कालि नामक शक्ति उत्पन्न करविली. या कालीनें मोहक रूप धारण करून त्यांस मोहून टाकण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत ही देवी आहे—मनोहर स्त्री नव्हे—असें त्यांस कळलें. पुढें देवीचें आणि यांचें युद्ध झालें त्यांत हे दोघे भाऊ मरण पावले—अशी कथा आहे. ८. कालि नामक देवीनें शुंभ आणि निशुंभ या असुरांस मारिलें. [देवीभागवत—स्कंध ५ अध्याय २१-३१ पहा.] ९. भस्मासुर नामक एक असुर होता. त्यास 'ज्याच्या मस्तकीं हात ठेवशील त्याचें भस्म होईल' असा शिवाचा वर तपोबळानें प्राप्त झाला. तेव्हां भस्मासुर शिवावरच उलटून त्याच्याच मस्तकीं हात ठेवावा अशी कुबुद्धि त्यास आठवली. तेव्हां शिवानें विष्णूचा स्तव केला; त्यावेळीं विष्णूनें मोहिनीरूप धरून भस्मासुराला भाषणानें संतुष्ट करून वराची परीक्षा पाहण्याकरितां 'तूं आपले मस्तकावर हात ठेवून पहा' म्हणून सांगितलें, त्याप्रमाणें भस्मासुरानें करतांच त्याचें भस्म झालें—अशी कथा आहे.

भुपाळा! सुखें सोडि राजांगनेला, वृथा आणिली बंधुजाया सभेला.॥ १००

रवी ·········· तुरंग रंगले किती
अनंतरूप साजिरें सुखें सुरेख धांवती; ।
तसेंचि हस्ति मस्त हो! मदें करोनि धांवती,
गिरीसमान फार भार हस्ति बंधु भूपती. ॥ १०१

अनूज वीर पाठिचे बलाढ्य बंधु ठायिंचे,
कृतांतहेर[1] जे परी अपार वीर पांइचे, ।
हिरेजडित भूषणें असंख्य सैन्यसंपती
तुम्हांसि बा! समान कोण भूप मेदिनीपती? ॥ १०२

स्वरूप रूप पद्मिनीपरिस[2] खंजलोचनी[3]
गुणें सुभाग्य सुंदरी असोनि तूज कामिनी, ।
अपार राज्य भोगि हें समर्थ भूमिपाळका!
सभेसि काय आणिली बळेंचि बंधुनायिका[4]? ॥ १०३

कुबुद्धिसार हें असे, परांगनेसि आणितां ।
अपार दुःख पावले करा विचार भारता! ।
निधीसमान[5] संपती परंतु सर्व नाशती, ।
पतंगरंग मानुनी भुपा! नयेल मागुती. ॥ १०४

सांगतों तुला भूमिपाळका! सांडि हे सती बंधुनायिका, ।
येकली सभे काय हे सती? राहिली उभी, सोड भूपती!' ॥ १०५

बोलिला किती नीतिउत्तरें 'भूपती! नव्हे सर्वथा बरें!' ।
पापसिंधुच्या बैससी तिरी, काळझोंप हे कोण सांवरी? ॥ १०६

---

१. यमाचे दूत. २. पद्मिनी ही एक स्त्रियांची जाति आहे. इचें लक्षण:—'प्रांतारक्तकुरंगशावनयना पूर्णेंदुतुल्यानना पीनोत्तुंगकुचा शिरीषमृदुका स्वल्पाशना दक्षिणा । फुल्लांभोजसुगंधिकामसलिला लज्जावती मानिनी श्यामा कापि सुवर्णपंकजनिभा देवाद्विपूजारता ॥ उन्निद्रांबुजकोशतुल्यमदनछत्रा मरालस्वना तन्वी हंसवधूगतिः सुललितं वेषं सदा बिभ्रती । मध्यं चापि वलित्रयांकितमसौ शुभ्रांबराकांक्षिणी सुग्रीवा शुभनासिकेति गदिता नार्युत्तमा पद्मिनी ॥' (अनंगरंग—अ० १ श्लो० ८-९.) स्त्रियांच्या चार प्रकारांपैकीं एक पद्मिनी. चित्रिणी, शंखिनी आणि हस्तिनी हे तीन अन्य प्रकार. पद्मिनीचें लक्षण:—'भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररंध्रा अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशांगी । मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगंधा ॥' (रतिरहस्य). ३. सुंदरनयना. (खंजन हा एक पक्षी आहे.) ४. बंधूची स्त्री. ५. दुसऱ्याच्या बायकोला. ६. कुबेराच्या नऊ निधींसारखी. (शंख, पद्म इत्यादि नऊ निधि आहेत.)

येकली सभे खंजलोचनी भूपती सभे मानिले मनीं, ।
बंधुअंगना माउलीपरी भूपति ! बरी बुद्धि हे धरीं.' ॥ १०७
कृपाचार्य द्रोणादि भीष्मादिकानें नृपालागिं सांगीतलें थोर मानें, ।
सिमा सांडिली, क्रोध अद्भुत आला, वदे काय वज्रापरी शब्द त्याला.॥१०८
'जरा तुम्हासि पातली म्हणोनि बुद्धि [1]मंदली,
नव्हे स्वहीनबोलणें अपत्यबुद्धि टाकिली, ।
पुसो तुम्हासि ते दिसी स्वहीतबुद्धि सांगणें,
सकाम सर्व वित्पति तुम्हांसि काय सांगणें ? ॥ १०९
नये तुम्हांसि बोलतां सभेसि काय लाजतां ?
जयास मंद [2]भारती, तयासि काय योग्यता ? ।
गुणें बहूत [3]आगळे, परंतु आज मूर्खता,
विचारसार सांडिला त्यजूनि हेतु कोणता ? ॥ ११०
जरी चाड बैसावयाची सभेसि, तरी लाविजे आपुले लोचनासीं; ।
कळों सर्व चातुर्य आलें मनाला, उठोनी सुखें जा तरी मंदिराला.' ॥१११
असे बोलतां शब्द मंधानशेष, सभे दुःख भीष्मास जाळी विशेष; ।
तदा बोलती कौशल्येच्या विचारीं, '[4]दुराशा तुझी हे [5]भविष्या न [6]सारी.॥११२
प्रभू ! हें तुझें पूर्वप्रारब्ध जैसें असे [7]संचिलें दीर्घ संचीत तैसें, ।
[8]क्रियाही तया सारखी दीसताहे, पुढें सर्व जाईल, कांहीं न राहे. ॥ ११३
विचारी बरें रे ! विषें कोण [9]धाला ? नृपाळामधें [10]मातला तो [11]निमाला.' ।
वदोनी असें बैसले पुण्यराशी दुरात्मे तदा काय झाले विशेषी. ॥ ११४
सभेचे प्रभू बोलती भूपतीतें, 'मुखें आपुले वीनवा द्रौपदीतें.' ।
[12]ईळापाळ बोले, 'अहो ! खंजनाक्षी ! तुला सांगतों मान तूं पंकजाक्षी ! ॥११५
सांगतों स्वहीतसार साक्ष सर्व भूपती
धराधरेंद्र इंद्र चंद्र सर्व तूज मानिती, ।
इति [13]महंत सांगते मुनि कुरंगलोचनी !
करोनि सर्व साहिता त्वरीत होय [14]गेहिनी. ॥ ११६
आणा खंजनलोचनेस त्वरिता बैसो [15]मदंकावरी,
पाहो भाग्य समस्त तूर्ण अवघें हंसीपदा सुंदरी ! ।

१. मंदावली. २. वाणी. ३. श्रेष्ठ. ४. दुष्ट आशा. ५. होणाऱ्या गोष्टीला, भावी अनर्थाला. ६. दूर करी. ७. सांचलें, जमा झालें. ८. कर्म, कृति. ९. तृप्त झाला. १०. माजला. ११. मरण पावला. १२. राजा. १३. थोर, मोठे लोक. १४. स्त्री. १५. माझ्या मांडीवर.

आहे कोण समान आज मजसीं हें तूं बरें जाणसी
टाकी पांडवआस हेतु मनिंचा कां गे! वृथा शीणसी ? ॥ ११७
त्यजि ती सकळा अबला भुवनीं मृगलोचनि जाउनिया सदनीं, ।
करिं रत्न प्रवाळ निळें भुषणें सुखे नांद घरी बरें एक मनें.' ॥ ११८
[1]केशरीकटीस पूर्ण शब्दबाण लागले,
पती सभेसि भूपती उगीच मौन्य बैसले; ।
कर्ण द्रोण भीष्मराज मंदमूख बैसले,
कुरूपतीअनूज सज्ज यमरूप पातले. ॥ ११९
[2]घृतें करूनि शिंपितां प्रचंड ज्वाळ पेटिली, ।
[3]फणींद्रनाथकामिनी विशाळ जेंवि कोपली, ।
तयेपरी नितं[4]बिनी सभेसि दिव्य कामिनी
ति बोलली भुपासि काय [5]कृष्णसारलोचनी. ॥ १२०
'[6]सूर्यसूत! भूपती! तुम्हांसि नीति मानिली,
महीत कोण भूपती सती सभेंत आणिली? ।
तथापि वाक्य कोण हो पतीत बुद्धि टाकिली
शीकवा भुनायकास [7]काळवेळ पातली. ॥ १२१
जान्हवीसुता! वीनती तुम्हा, शीकवा बरी बुद्धि आधमा, ।
आधमें कशी बुद्धि सांडिली? पापरूप हे बुद्धि सेविली. ॥ १२२
भुपासि व्याधि लागली अखंड होत पांचवा,
विवेक बंधुराज तोचि औषधीस मेळवा; ।
मुखांत रोग जल्पतो, भल्यास भूप दाखवा,
सभे समस्त भूपती कुरूपतीस वांचवा. ॥ १२३
कुरूपतीस टाकिला भविष्यभूतभावना,
म्हणोनि वर्तणूक ही सभेसि बंधु अंगना, ।
भुपासि भूत लागलें त्वरीत सांडनी करा,
करा बहूत यत्न यासि सर्व भूप सांवरा. ॥ १२४
कर्ण द्रोण भीष्मदेव आणि सर्व भूपती
तीर्थराज बैसले परंतु [8]मंदभारती,

१. सिंहकटीला. २. तुपानें. ३. शेषाची स्त्री, मोठी सर्पिण. ४. स्त्री. ५. मृगनयना. ६. हे कर्णा. ७. मृत्युसमय. ८. ज्यांची भारती (वाणी) मंद (मूढ, मूर्ख) असे.

एकली दिनासमान पापरूप गांजिती,
टाकले मनांत दुःख दुष्ट काय बोलती? ॥ १२५

अरे! कुरूप पापरूप दुष्टबुद्धि दुर्जना!
अभाग्य दीन दुर्बळा पतीत हेतु कामना, ।
दुष्टशील दुर्मती अनंत पाप जल्पसि
लघू अनाथ किंकरास काय शब्द बोलसी? ॥ १२६

कुश्चला खरा गर्दभारुपा! कीटका हिना भारता नृपा! ।
कुश्चला खरा! धिक्क रे जिणें! पापसागरा कोण बोलणें? ॥ १२७

शर्करा दुरी टाकिलीस रे! मृत्तिका मुखी घालसी बळें, ।
तेपरी तुतें राज्य भोगितां, आणली मभे बंधुभाज तीं. ॥ १२८

मानिलें कसें कूळपाळका? भोगिसी कसी बंधुनायिका? ।
वाटलें तुतें काय निष्ठुरा! बोळखी कशी सांडिली गिरा. ॥ १२९

कुटील कामलंपटा मनासि चोज वाटलें,
द्रौपदीस आणितां रे! काय तूज वाटलें? ।
वैायसास काय प्राप्त राजहंसनायिका,
तेपरीच द्रौपदीविचार दुःखदायका. ॥ १३०

पशू मातला थोर कामांध झाला, स्वमातेसि भोगी नसे लाज त्याला, ।
तयाचे परी तूं मदें मातलासि, कशी वोळखी टाकिली पापराशी! ॥ १३१

सिंहसुंदरी काय जंबुका? भेकं इच्छिती व्यालनायिका, ।
रत्नमालिका काय रे! खरा!? काय कस्तुरी ग्रामसूकरा? ॥ १३२

सिंहाची वधू काय रे! जंबुकासी अरे दुर्जना! काय शोभे तयासी? ।
असे चंद्रमा शंकराचे कपाळी कसा साजिरा तो दिसे श्वानभाळीं?॥ १३३

गौतमी जसी सिंधु हे जरी क्षुल्लका नद्या आदरें वरी, ।
पार्वती जरी बाधिजे भुतें मंद चंद्रमा शीत आरुते. ॥ १३४

ओणवा वनीं शिंपिता घृतें पामरा जरी बाधिजे सितें. ।
पूर्णिमा जरी टाकिली खरी आदरें अमा चंद्रमा वरी. ॥ १३५

---

१. वाईट स्वभावाचा, दुष्टमति. २. साखर. ३. भावाची स्त्री. ४. त्वां. ५. वाणी, उक्ति. ६. मदनासक्ता. ७. कावळ्याला. ८. मातला. ९. कोल्ह्याला. १०. बेडूक. ११. सापाची स्त्री. १२. गाढवाला. १३. गांवांतील डुकराला. १४. कुतऱ्याच्या कपाळावर. [श्वानभाळीं हा समास चिंतनीय आहे.] १५. गंगा. १६. भूतें (पिशाचें). हीं शंकराच्या सेवकवर्गांत मोडतात.

टाकिजे धैरा व्याळनायकें त्यागिजे जरी वीष त्रिवर्के, ।
साधिजे जरी सिंह अंकुकें टाकिती अैही आपुले विषें. ॥ १२६
करीं शस्त्रधारा गिरी चूर्ण बोटीं, जरी वन्हि सेवील हे मेघवृष्टी, ।
जरी अंधकारीं बुडे तेजेराशी, जरी मत्स्यकें भेदिजे पर्वतासीं, ॥ १२७
कुरुपती ! जयीं ईतुकें घडे, द्रौपदी सती तूज नातुडे, ।
तूज रे ! वधू सूदरा करें, मग दिसे बरी शुभ्र अंकुरें. ॥ १२८
भूपति असे रम्यकामिनी दैामिनी जशी साजिरी वैनीं, ।
कांतिची तिच्या फांकली प्रभा, हाय रे ! तुझी प्राणवल्लभा. ॥ १३९
सुंदरी स्वयें शोभली असे, श्रोणि ते सदा चार्चेली दिसे, ।
र्देशन ओठिची फांकली प्रभा, होय रे ! तुझी प्राणवल्लभा. ॥ १४०
कामिनीपरी बोधवी मना, देतसे कशी दुःख दुर्जना, ।
काळही मनीं शंकला उभा, होय रे ! तुझी प्राणवल्लभा. ॥ १४१
नेटकी रुपें खंजलोचना घातले तिणें काळ अंकना, ।
देखतां तितें कंप रे ! नभा, होय रे ! तुझी प्राणवल्लभा. ॥ १४२
भक्षिते विरमांस शेोणित मारिते रेंजनीचरा,
दैत्यदानववीरमानव त्यासि अंतरिं भेदरा, ।
पामरा तुज ते वरी अंकमंडित साजिरी
राजवैभव सूतबांधव भोगि संपति सुंदरी. ॥ १४३
हेतु जों तुझ्या सर्वथा नुरे, भूपती ! तुझी कामना पुरे, ।
जाणती तितें सर्वही सभा होय रे ! तुम्ही प्राणवल्लभा. ॥ १४४
जरा मृत्यु नाहीं गदा नाम तीचें, करी सर्व निर्मूळ नक्तंचरांचें ।
तिचें नाम घेतां पडे सर्व भ्रांती, वसे तेच 'अंकीं तुझे प्राणहर्ती. ॥ १४५
कुलांगनेस इच्छितां सवेग मृत्यु पावसी,
सभे सतीस आणली रेणक्षितीस लोळसी, ।
कुटील नेत्र जीभ रे ! रणांत गीध भक्षिती
भुतें रणांत श्वापदें विषासमान वाटती.' ॥ १४६
बहू दुःख गंगासुतालागिं झालें, म्हणे भूपती, 'फार म्यां शीकवीलें, ।
मदाचेनि गर्वे प्रभूनायिकेसी करें आपुले लाविलें पैविकासीं. ॥ १४७

---

१. पृथ्वी. २. शेषानें. ३. साप. ४. सूर्य. ५. न मिळे. ६. वीज. ७. मेघांत. ८. दंतपंक्तीची. ९. रक्त. १०. राक्षसांस. ११. राक्षसांचें. रात्रीं भ्रमण करणाऱ्यांचें. १२. मांडीवर. १३. कुलीन स्त्रियेला. १४. समरांगणावर. १५. अग्नीला.

बुद्धि ही तुझी वन्हिसारखी, साहि बंधु हे एणसे सखीं, ।
कामनावनीं वन्हि पेटला, सांगतां तुतें कोप वाटला. ॥ १४८
प्रारब्धरेषा अतिदुष्ट पाहे कलेवरें संचित पूर्ण पाहे, ।
क्रियाही तयासारखी दीसताहे पुढें सर्व जाईल कांहीं न राहे.' ॥ १४९
कोपला भुपाळकाळ क्रोधरूप बिंबलें,
दावि तें विशाळ व्याल काळकूट आपुलें, ।
पाडिली विशाळ ग्रंथि जेंवि भूल आदरें
बोलिला सभेसि काय द्रौपदीस उत्तरें. ॥ १५०
'सुंदरी! अगे! कोण तूं सती? भोगिसी सुखें पांचही पती?
लोक हे तिन्ही नायिका किती? देखिला तयां एकची पती. ॥ १५१
पूर्णता नव्हे येकल्या नरें कामना तुझ्या मानिले बरें, ।
पांच गे! पती साधिले तपें, कोण ही सिमा सांग तूं जपे. ॥ १५२
व्रत हें कसें मिरविसी जनीं? तुजसारिखी कोण पापिणी? ।
शब्द हे तुझे बाण लागले, ह्रदय हें बळें पूर्ण भेदिलें. ॥ १५३
नमिशील विषापरि शब्द कसे? अणुमात्र कशी तुज भीड नसे? ।
परि ते तुझि पाप वदे रसना करिता शतखंड न ये करुणा. ॥ १५४
तिळतुल्य तनू करितां निकरें, तुज राखिल कोण विरांत बरें? ।
करितां तुज ताडन दुःख जरी, तुज कोण सखा मज सांग तरी?॥१५५
खुडितो पदपाणि पयोधर गे! कुटिले! मज तों क्षणही न लगे, ।
पति देखत पापरूप तुज गे! निकरें मुख तोडुनि टाकिन गे!॥१५६
रक्षितो तुतें कोण सांग तो? साम्यता मतें कोण वीर तो? ।
मारिता तुतें नीकरे करें वारिजे मैतें कोणत्या विरें. ॥ १५७
पापरूप भार्यसी आजि मीच छेदितों,
परंतु बंधुभाज गे! म्हणोनि भीड राखतो; ।
विटंबितो सभेस गे! सर्व भूप देखती
बळें करूनि सांग गे! भुपाळ कोण वारिती? ॥ १५८
सभे श्रेष्ठ सिंहासनीं स्वामि तूंतें कसे बैसले गे! सखे बंधु माझे ।
कृपाचार्य गे! भीष्म द्रोणादिकाचा श्रुतीनाम राजा नसे पाड त्याचा.॥१५९

१. विष. २. क्षीभ. ३. शरीर. ४. मला.

तुझें चैल घेती सभेदेखतां गे ! तुतें देखती नग्न हे भूपती गे ! ।
तुझें गुह्य गे ! देखती विश्व आतां, तुतें कोण गे ! रक्षिता सोडवीता!'॥ ११०
वदे भूपती दुष्ट कालस्वरूपी, जैसे वीष जैसा अही दीर्घकोपी, ।
करी गर्जना अंबरीं मेघ जैसा, कुरुनाथ बोले सभेमाजि तैसा. ॥ १११
यानंतरें काय दुशासनातें म्हणे, 'रे ! करीं नग्न या द्रौपदीतें.' ।
सभेमाजि बोलूं सरे पापसिंधू त्वरेनें तसा ऊठला रायबंधू. ॥ ११२
पांचाळी निरि सोडितां दचकली, कृष्णास बोंभायली,
'बापा ! पाव मला, विपत्ति घडली, वैरीसभा दाटली ।
भर्तारीं उगलीच मौन्य धरिली, शूरक्रिया टाकिली,
ही ती लाज तुला तुझी बहिणुली दुःशासनें गांजिली.'॥ ११३
यानंतरें ते करी स्तूति बाळा, 'मुकुंदा ! हरी ! केशवा ! मेघनीळा ! ।
कृपाळा ! घनश्याम गोविंद ! शौरी ! आनंदकंदा ! मज तारिं तारीं ! ॥ ११४
गोपिवल्लभ माधवा हरि यादवा मधुसूदना !
अच्युता ! ऊपेंद्र ईश्वर कामिनीमनमोहना ! ।
नंदनंदन दानशूर श्रीहरी अरिमर्दना !
पूतनांतक अंतकांतक दासपालक वामना ! ॥ ११५
शामजी सखया ! हरि सभे सर्व अंतक बैसले,
पाव रे ! करुणाकरा ! त्वरें धांव सत्वर माउले ! ।
केसरी असतां शिरीं अरि गांजिले हरि ! धांव रे !
चतुर सुंदर डोळसा क्षण एक टीकुनि पाव रे ! ॥ ११६
पद्मिनीपति ! कर्णिकातिरवासिनी यदुनायका !
सांवळे मुरमर्दने ! कुळदेवते ! वरदायका ! ।
सांवळे मुरलीधरे ! कमलानने ! जगव्यापका !
गांजिली मज दुर्जनीं सभे एकली सुखदायका ! ॥ ११७
ये त्वरें यदुनायिके ! करुणानिधे ! मज सोडवीं,
श्यामसुंदररूप येइं समयीं मज दाखवीं, ।

---

१. लुगडें. २. टाकतो. ३. सर्प. ४. दुर्योधन. ५. दुःशासन. ६. हांक मारिती झाली, धांवा करती झाली. ७. महीन. [बहिणुली-हें शब्दरूप भाषाशास्त्रशोधकांस विचार करण्यासारखें आहे.] ८. यम. ९. हे आई! १०. या श्लोकांत आणि पुढील श्लोकांत ईश्वराकडे मातृवात्सल्यादिक धर्म आणण्यासाठीं पुल्लिंगी शब्दांचीं स्त्रीलिंगीं रूपें कवीनें जाणून बुजून योजिलीं आहेत. ही योजना ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

ये हरी ! धरिली निरी न दिसे उरी जगजीवना !
भक्तवत्सल हें बिरीद तुझि काय मधुसूदना ! ॥ १६८
श्रीटपा हरिचिह्नना चरणांबुजें तुझि चिंतिती,
देव फणिवर यक्ष किन्नर लोक मुनिजन वंदिती, ।
जय जयाजी विश्वव्यापक दासपाळक ये हरी !
पाव सत्वर सिंधुजापति ! सर्वथा न उरे उरीं. ॥ १६९
अनाथनाथ श्रीहरी ! क्षणीं उशीर लाविशी,
उशीर फार जाहला मला हरी न पावसी ? ।
जळीं गजेंद्र गांजिला हरि ! त्वरीत सोडला,
द्रौपदीस गांजितां रे ! काय लोभ आटला ? ॥ १७०
दयाळु देव सर्व तूंचि दीनबंधु सोयरा,
तमालनीळ माधवा ! भक्नि तेज अंबरा, ।
फोडिला विशाळ स्तंभ भक्तराज रक्षिला,
द्रौपदीस गांजितां रे ! काय लोभ आटला ? ॥ १७१
मयूरपिच्छभूषणा ! त्वरीत पाव यादवा !
कृपाळु दासबंधुजी रे ! धांव पाव माधवा ! ।
मागतांचि क्षीर त्यांसि क्षीरसिंधु दीधला,
द्रौपदीस गांजितां रे ! काय लोभ आटला ? ॥ १७२
मुकुंद देव वासुदेव यासि नामें चांगलीं,
परंतु दीन येकली सभेसि आजि गांजिली, ।
ध्रुवासि राज्य दीधलें विचारसार मानिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज फार शीण वाटला ? ॥ १७३
[६]पंकजानना ! सुंदरा हरी ! धांव रे ! सख्या गांजिती अरी, ।
सर्वही सभे दुष्ट बैसले, आज तूं त्वरें पाव माउले ! ॥ १७४
चिंतिते सदा द्रौपदी सती, मानसें तुझ्या पावने किती ? ।
हे हरी ! जरी मानिलें तुंतें, सोडवी हरी ! कोण आमुतें ? ॥ १७५

---

१. जगतास जीवनाधारखा असा. २. लक्ष्मीवल्लभ. ३. आकाश. ४. प्रल्हाद. ५. उपमन्यु नामक मुनिपुत्राला. उपमन्यु हा व्याघ्रपाद नामक मुनीचा ज्येष्ठ पुत्र होय. यानें तीव्र तप करून ईश्वराराधन केलें तेव्हां त्यास आकल्प आयुष्य आणि क्षीरसागराचें स्वामित्व या दोन गोष्टी ईश्वर-प्रसादानें प्राप्त झाल्या—अशी कथा आहे [अनुशासन पर्व—अध्याय १४.] ६. कमलवदना !

छळीतीहि बाळका माउलीतें, न वाटे परिसीं न तिचे मनातें, ।
कदापि नव्हे माय निष्ठुर हेतु, मुकुंदा ! तसी आमुची माउली तूं.॥ १७६

राज्य सौख्य संपतीसि गुंतलासि वामना !
रतलासि भोगितां रे ! खंजरीटलोचना ! ।
नैश्वरास ईश्वरा तुं लुब्धलासि काय रे ?
अनाथनाथ दीनबंधु नाम व्यर्थ जाय रे ! ॥ १७७

विधीनिमित्य मत्स्यवेष दैत्यराज मारिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज काय लोभ आटला ? ।
तळास जाच होइल कूर्मवेष घेतला,
द्रौपदीनिमित्य आजि काय शीण वाटला ? ॥ १७८

सूकरावतार हेमनाथ दैत्य शोषिला ?
द्रौपदीनिमित्य आजि तूज शीण वाटला? ।
भक्तभारतीनिमित्य नारसिंह पातला,
द्रौपदीनिमित्य तूज फार शीण वाटला ? ॥ १७९

भक्तराज द्वारपाळ हेतु तूज मानिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज फार शीण वाटला ? ।
बहूत वेळ हा भुगोल सर्व दान दीधला,
द्रौपदीनिमित्य तूज काय शीण वाटला ? ॥ १८०

श्रीराम पूर्णब्रह्म सर्व देव बंद सोडिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज फार शीण वाटला ? ।
नीलकंठ देवराज सर्व लोभ टाकिला,
द्रौपदीनिमित्य तूज काय शीण वाटला ? ॥ १८१

कल्पवृक्षराज आज लोभसिंधु आटला,
लागला उशीर आज भक्त कोण भेटला ? ।
दिनासमान येकली सभेंत, भूप कोपला
कोणत्या कळेसि आजि देवराज गुंतला ? ॥ १८२

वीधिरूप इंद्र चंद्र ध्यायिलास अंतरें,
फणींद्र हे मुनींद्र तूज चिंतितात आदरें, ।
सिमा श्रुतीस ना कळे, नेणती न उत्तरें,
सांवळ्या ! त्वरीत पाव द्रौपदीस आदरें. ॥ १८३

---

१. रममाण झालास. २. हयग्रीव नामक असुरराज. ३. भक्तवर्य बळीचा द्वारपाल.

उदारधीर योगिराज नीळवर्ण वैभवा,
ब्रजा विलास खेळण्यासि लाविलेंस यादवा ! ।
गोपिनाथ पूर्णब्रह्म गोपिवेष खेळणें, ।
गांजिले सभेसि आजि द्रौपदीस पावणें. ॥ १८४

कोणत्या वनांत आजि कामधेनु गुंतली ?
आझुनी नयेचि देव कारुणेस माउली ! ।
दुष्ट राजबंधु पापबुद्धि दाखवीतसे
धांव पाव यादवा ! कठीण वेळ जातसे. ॥ १८५

प्रिया रुक्मिणी पाय चूरीत आहे, दुश्चित्ता हरी होउनी ऊठिताहे, ।
म्हणे, 'भक्तया ! कोण हा गांजियेला?' तदा द्रौपदीशब्द कानीं निमाला.॥ १८६
करि स्तुति नामापरी हाटकांगी घनश्याम तो चालिला लाग वेगीं, ।
खगेशासि सांगे, 'त्वरें चाल तेथें असे [2]पंकजाती सभेमाजि जेथें.' ॥ १८७
वनी सूटला वायु पंक्षद्वयाचा, रजें दाटला अंत अष्टा दिशाचा ।
मनोवेग हा टाकिला दूर मार्गे, सभे पातला कान्हया लागवेगें. ॥ १८८
तिनें देखिली मूर्ति दामोदराची, भुमी होतसे वृष्टि या लोचनाची, ।
म्हणे, 'नैभि गे ! पावलों' द्रौपदीतें, करें कान्हया पूसिले लोचनांतें.॥ १८९

मुगुटमंडित माणिकें बरि तेजराजित शोभलीं,
रेखिली मृगनाभि सुंदर श्याम कीर्ती बिंबली; ।
मुगुट शोभत कार्मुकावरि सार नासिक साजिरें,
कमललोचन दशनराजित आधरानन गोजिरें. ॥ १९०

श्रवणि डोलत कुंडलें मकराकृतें विर्द्युचेपरी,
माळिका नवरत्नभूषित केयुरें भुजि साजिरी, ।
मुद्रिका वर कंकणें बरि चर्चिली उटि केशरी,
खंजअब्ज चक्र पट्टिश पीत अंबरि साजिरी. ॥ १९१

जडित माणिकें मेखला बरि शोभती लघु किंकिणी,
अंदु नेपुर वांकि तोडर ऊठती मधुरे ध्वनीं, ।
गरुडवाहन पंकजानन पावला द्रुपदीप्रती,
जान्हवीसुत भास्करात्मज द्रोण रेखत श्रीपती. ॥ १९२

१. हेमवर्णी. २. कमलनयना. ३. अत्यंत त्वरेनें. ४. भिऊं नको. ५. कस्तूरी. ६. धनुष्यावर. ७. विद्युल्लतेसारखी. ८. आयुधविशेष. ९. सांखळ्या. १०. कर्ण.

द्रौपदी म्हणे, 'बंधु केसरी ! सांवळ्या ! बहू गांजिल्या अरी, ।
काय रे ! हरी ! लोभ आटला ? कोणता तुला भक्त भेटला ? ॥ १९३
भक्तवत्सला ! दुःखवारणा ! कोण हे रिती आणिजे मना ?' ।
बोलतां असे कंठ दाटला, लोचनीं किती [1]पूर चालिला. ॥ १९४

बोलिला हरी, 'माय ! उगली, कौरवासि गे ! टाकिली भुली. ।
भस्म हे पुढें सर्व होति गे ! [2]मातले मदें पापरूप गे !' ॥ १९५
धरेना पुढें क्रोध दुर्योधनातें, वदे काय निष्ठूर दुःशासनातें ।
'त्वरेनें हरी रे ! इचे [3]अंबरातें, करी नग्न बा रे सख्या ! पापिणी तें.' ॥ १९६
जसा बोलतो भूप संताप कोपें तसें चैल [4]आसूडलें काळरूपें, ।
किती होतसे दुःख साधूजनातें, स्मरोनी हरी लाविले लोचनातें. ॥ १९७
पुढें चैल आसूडलें लागवेगें, दुजें देखिलें हेमरंगी सुरंगें, ।
सभे मानिलें चोज तेव्हां नृपानें, म्हणे, 'काय कौशल्य केलें सतीनें ?' ॥ १९८
वदे भारती त्या सभेच्या जनासी, 'कशी बुद्धि पांचाळराजात्मजेसी ? ।
परी कर्मरेखा कदापी ढळेना, दुजें घेतल्या हे दिसे नग्नजाना.' ॥ १९९

दुर्जनासि सौख्य, दुःख सज्जनासि वाटलें,
भुपाळबंधुनायकें त्वरीत वस्त्र ओढिलें, ।
तीसरें सुरंग रंग पीत बिंदु साजिरें
सभा तटस्थ सर्व भूप देखतात आदरें. ॥ २००
कोपला भुपाळ बंधु चैल पाणि नीकरे
बळें करूनि आंसडीत पीतरंग [5]अंबरे; ।
श्वेत पीत अरुण विचित्र रंग दूसरीं
कुंभि त्यांत पाचबिंदु सर्व भूमि साजिरी. ॥ २०१
पीत रंग भूमि त्यांत श्याम बिंदु शोभती,
श्यामरंग रक्तबिंदु सर्व भूप देखती, ।
मेघवर्ण येकत्यांत हेमतंतु भूमिका,
अनंत रंग नेसली [6]पंचराजनायिका. ॥ २०२
गर्भसूत हेम तंतुरंग सर्व साजिरा
विद्युल्लता नभांत तेंवि तेज अंबरा, ।

---

१. अश्रुपूर. २. माजले. ३. लुगड्यातें. ४. ओढिलें. ५. वस्त्रं, लुगडीं. ६. द्रौपदी.

छिटे अपारद्वीपिंचे अनंतरंग साजिरी
लीहिली दशावतार द्रौपदीस बिंबली. ॥ २०३

क्षिरोदकांत पांचबिंदु राजहंस शोभले,
मत्स्य कच्छ सूकरावतार त्यांत बिंबले, ।
नारसिंह वामनादि जामदग्नि सादरें,
रामकृष्ण पूर्णब्रह्म देव दिव्य अंबरें. ॥ २०४

गाई गोकुळ गोठणें वरि वरी ते नेसली सुंदरी,
गोपी गोवळ गोपिनाथ वरुता ते अंबरीं साजिरी, ।
वल्ली वृक्ष विशाळ नंदनवनें वापी तडागोदरीं,
रंगीं अंबर रंगिले वरि दिसे ब्रह्मांडभांडोदरीं. ॥ २०५

काळा शोण विशाल अंबुजवरी जो हीरवा पल्लवीं
त्यातें मिश्रित तंतु हाटक दुजा जैसा असे माधवी, ।
मुंगा सोनसळा सुरंग तगटीं मुक्ताफळें शोभती,
ज्याचे पल्लव माणिकें जडियले ते कोण जाणे किती? ॥२०६

कितीएक ते चित्रविचित्रकारें किती शोभती नृत्य रंगीं मयूरें, ।
कितीएक थवे वरी पक्षियांचे, कितीएक भावी गोळांगुळांचे. ॥ २०७
कितीकावरी पक्षि नानाविलासी, कितीएक कुरंग निपाड शेपी, ।
कितीकावरी ते सभा वासुकीची, मनोवृत्ति विस्मीत दुर्योधनाची.॥ २०८

आले द्राविड कोंकणे गुडिकळा कोल्हार कोशंबिरी
अंगा वंग कलिंग कुंजर गया गांधार काशीपुरी ।
मारू माधव मालिमा मधुमती वैदर्भ वैराटिका,
वेणीमाधव बागुला सकनुज वैराग्यही वेटिका. ॥ २०९

मेरूत लेवार नेमाल मंजुमटिची, खुरासानंनं तांड जालंदराची, ।
महीपाळका उरले कै कैचे लाहोर तेलंग ते बर्बरीचे. ॥ २१०

अतळ वितळ सुतळ ते रसातळहि तळें
गगटी अवघुके रत्नराजित सरळ पातळ ठोसरे, ।

---

१. क्षीरोदक=उत्तम जल. २. डुकराचा अवतार आणि इतर अवतार त्या पाटावंबर चितारिले होते. ३. वानरांचे.

कनकमंडित अंबरें विराजित बहु सुंदरें,
नेसली द्रुपदात्मजा कुरुनाथ देखतसे बरें. ॥ २११
त्वरें पातली आशुके द्वारकेची असंभाव्य ते दिव्य मायापुरीची, ।
अयोध्यापुरी ते रघूनायकाची असंख्यात रंगेचि मेदंबरीची. ॥ २१२
प्रतिष्ठान पद्मावती पीत रंगे, पुढें पातली मैथुळी लागवेगें, ।
सुरंगीत ते अंबरें पट्टनीची, द्विपें सप्तअवण्यता शीवकांची. ॥ २१३
सभे लोटला सिंधु दिव्यांबराचा, हरूं लागला बंधु दुर्योधनाचा; ।
बळेसी किती अंबरे राजबंधु, त्वरें ओढितां भागला पापसिंधू. ॥ २१४
हरी येक आसूक तो राजभ्राता, चतुर्भूज तो नेसवी कंसहंता. ।
फिरे मागता हस्त दुःशासनाचा, पुढें थाट तो नीळ दिव्यांबराचा.॥२१५
द्रोणादि भीष्म शकुनी श्रवणाभिधानी, त्यांतें म्हणे नृप कसे सुबळाभिमानी ।
हे सुंदरी कुटिल काय रे! खंजनाक्षी, मायाबळें सकळ मोहित पंकजाक्षी.२१६
इणें बांधिली दृष्टि आधी सभेची, गती राहिली सर्वही लोचनांची, ।
इनें लक्षितां लक्ष कांहीं दिसेना, इनें गोविलें चक्षु कांहीं सुचेना. ॥ २१७
पहा बंधु माझे बळा वित्तमानें, तुला देखतां जिंकिले इंद्र जेणें, ।
तया वोढितां अंबरें शीण आला, महा वीर तो भग्न होवोनि गेला.'॥२१८
वदोनि हेंचि उत्तरें त्वरीत बंधु वारिला,
वंदिला भुपाळबंधु सन्मुखेंचि बैसला; ।
बंधु पंच भूप धर्मराज दुःख पावला,
निकें म्हणोनि अंतरीं मुकुंदराज चिंतिला. ॥ २१९
यानंतरें द्रौपदि भूपतीतें, म्हणे, 'आणिलें द्यूतकर्मास येथें, ।
तुवां जिंकिला धर्म कापट्यबुद्धी, पुन्हा द्यूत खेळूं, त्वरें आण आधीं.'॥२२०
असें बोलतां आणिले द्यूत वेगीं, भुपाळापुढें मांडिलें लागवेगीं; ।
स्मरोनी हरी बैसली हाटकांगी, उभा राहिला कान्हया पृष्ठभागीं. ॥२२१
बैसली सभेसि देवि खंजरीटलोचनी,
शोभली नभांत जेंवि दिव्यरूपदामिनी; ।

---

१. ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती—भाग २—पृष्ठ ६ पहा. पृष्ठ ४ 'सप्तपुऱ्या' शब्द पहा. २. नेत्रांची. ३. नेत्र. ४. वमनें. ५. निवारिला. ६. सुवर्णांगी. ७. सौदामिनी, वीज.

स्मरोनि देव अंतरीं त्वरीत डाव टाकिला,
सोडवी पतीस, भूप अंतरांत खोंचला. ॥ २२२
आपणासि सोडवी म्हणोनि डाव दूसरा,
पाठिसीं अनाथनाथ दीनबंधु सोयेरा, ।
म्हणोनि डाव टाकिला कळे जनासि कायसा?
परंतु काय जाणतील पापरूप वायसा! ॥ २२३
पातला पुढें शकुनि आदरें, नरपतीप्रती बोलिला बरें, ।
'कुलांगनेसि हो काय खेळणें! मांडिलें कसें द्यूत दुर्जनें!' ॥ २२४
यानंतरें तो उठे पापसिंधू, निघाला, सवें सर्वही राजबंधू; ।
असंभाव्य वेष्टीत तो वीरमेळा, नृपाळासवें चालला लोकमेळा. ॥ २२५
दिनांचे परी देखिलें पांडवांतें, दयापूर आला कृपासागरांतें; ।
करी लोभ माता जशी बाळकांतें, करें पूशिलें कान्हयें लोचनांतें. ॥ २२६
धर्मजीप्रती प्रेम नावरे, भूप तो उभा राहिला त्वरें. ।
सुजन मोहरा सांवळ्या हरी! जनक माउली आमुची खरी. ॥ २२७
चिद्धना हरी! देवनायका! सगुण! सांवळ्या! विश्वव्यापका! ।
जय जयाजि हे! सिंधुजापती! वर्णितां तुतें भागल्या श्रुती. ॥ २२८
हरी! सिंधुजामात देवा! समर्था! कृपाळूपणें वारिसी भक्तचिंता, ।
तुझा आसरा हे! स्वयें सृष्टिकर्ता, ब्रिदें सांच केलीं जगन्नाथ ताता!॥ २२९
कळेना सिमा ये धराधारकातें, कळेना तुझा पार वेदा श्रुतीतें, ।
कळेनी विधाता महायोगियातें, म्हणोनी स्मरा भक्त त्या देवतातें' ॥ २३०
मुकुंदें किती वारिला बैसवीला, पुढें धर्मरायें नमस्कार केला, ।
चतुर्भुजें सर्वोत्तमें धर्मजीतें, कृपाळूपणें गुजें सांगितलें तें. ॥ २३१

---

१. दुर्योधन. २. कृष्ण. ३. दीन अनाथासारखे. ४. कृष्णातें. ५. हे लक्ष्मीपति. ६. क्षीरसागराचा जांवई. ७. वेद.

भगवद्गीता.

(कटिबंध.)

जगदात्मा भगवान् निगमगुरु श्रीहरि चिंतावा. । अगणितगुणगण नारायण पांडवसारथि सेवावा. ॥ ध्रुवपद. ॥

पूर्णवस्तुचित्स्वर्णरूप जें, कारणात्म ओंकारवाच्य जें, तो रमेश भूभारभूतनृपमारणार्थ अवतार धरी कीं, प्रबळ भारती वीर दोंदळीं, शूर सर्व अनिवार ते कुरुक्षेत्रिं मीनले, कौरवेंद्रबळ नीरधिसमचि अपार भीष्म दळभार रक्षिता, धीर पांडवा वारिजाक्ष आधारमुख्यबळ, घोरयुद्ध गंभीर भीमदळ, सारणार रथ, वैरणमालाकार व्यूह ऊदार तुरंगम, त्या रणि शोभति, येरयेर संहार कराया, स्वार तदा तल्वार झळकविति, भारी तोच उभारी ध्वज चौभेरी त्या दळीं, भेरी गर्जति, धों धों धों धों झं झं झांगड, झनन नगारे, काळसारे शंख स्फूर्जित, करिति तुतारे फार वाजती, चैार मात्र संचार मांडिती, सुविचारवंत निर्वैर धर्मनृप, त्या रणि पाय उतार जाय नमि, गौरवि गुरुला, तो रम्य तदा शिरोभिनंदित ये रथि पुनरपि, मेरुपरी आकार जयास समीरसुत ध्वजि भैरवरव करि, मारुतजव शिव वारु धुरंधर, चार झुंपिले, उरमान ताहुनी, कानहि फररर करिति स्थिरगति, प्रेरी त्याला, नीरदनीलशरीर सुपीता, पटीं कटितटीं, हिरे मुकुटशिरिं हार गळा केयूरभुजालंकारकिंकिणी, थोर कुंडलें फार चंचलें, चारुगंड युगतारावत्, श्रमनीरबिंदुवरि भूरजकणकस्तुरी निढोळी, तंतुरुहविलुलित सारथि ऐसा, दोरे धरि करिं, 'होरे होरे' म्हणत मुरारी, विलसे त्या रथिं, अर्जुन बद्धकवचसंनद्ध म्हणे, 'हरि! युद्ध करीसा प्रसिद्ध कोण नृप, शुद्ध मि पाहिन, मध्यें ने रथ.' 'सिद्ध' म्हणे गोवर्धनधारी, करि तद्वचना बुद्धिमंत नर, योद्धे पाहुनि दुर्धरशोकाविद्ध वदे तैं, 'हा! शिव शिव शिव! वृद्धजनांशि विरुद्ध असें करुं? पद्धति हे अभिवृद्धि न दे मज. ऋद्धि नको कुळ निर्दळुं कैसें? करिन जरि कदन, वरिन यमसदन, घडल गुरुहनन, जडल अघ गहन, धरिन पतिवतन, भरिन जठरघन,' यापरि अर्जुन बोलुनि शरधनु टाकुनि रोदन करि, तें निरखुन हरि मनिं दचकुन, 'हा! धिक् तुज,' कौंतेयासि म्हणे, 'कोण समय हरिपुंगव हा, उपहास करिल पहा, शोक महा हा, करिशि अहाहा, कीर्ति

---

१. मिळाले. २. समुद्रासारखे. ३. भयंकर सैन्य. ४. हत्ती. ५. दूत. ६. अजातशत्रु. ७. मारुति. ८. भयंकर शब्द. ९. मेघश्यामदेह. (कृष्ण.) १०. लहान घंटा. ११. कपाळीं. १२. केंस. १३. विपुल, दाट.

आय अपकीर्ति घडे जरि, मरण बरें तरि,' यापरि तो हरि, बोलत वरि परि, त्रिवल्गा मित्रा स्पर्शुनि गात्रा, विकसितनेत्रा धरि करि तोत्रा, ज्ञानदमुद्रा, दावुनि भद्रा शोकसमुद्रांतूनि सुभद्रापतिस उद्धरी, मोह संहरी, प्रथमविषादा परिहरि, मोदा पावविं शरण्ग, पारिजातनग, सद्भक्तजनगद्दुष्कारक उपदेशस्फुटतरु, सुखकरकवि बरवा. ॥ जगदात्मा० ॥ १

'विरंस फाल्गुना! करिशि वल्गना, लोकवत् फुका शोक करिसि कां? देह नश्वर देह काय स्थिर? आत्मरूप हें नित्य समज हें, असत सत्य ना, सत्य असत ना सुज्ञ जाणती, अज्ञ नेणती, नसे प्रेरिता, नसे मारिता, सर्वै कारिता, गर्वहारिता, जनन मरण या तनुस नात्मया, अज अनामया, समज अव्यया, सांख्यादि अशी, योगबुद्धि असि जाण कर्म जें, मज समर्पिजे, सिद्धि कि विजया, अजया लाभालाभासम सुख, दु:खा हे त्यजि धोका समजुनि, वर्म करी निजधर्मा, कर्म कैनिष्ठ ज्ञानवरिष्ठस्थितप्रज्ञता, अद्वितीयता, ब्रह्मपदार्था पावशि पार्था, सांख्ययोग हे लक्षुनि पाहे. ॥ जगदात्मा० ॥ २

ज्ञान थोर तरि कर्म करीना, न म्हणत त्याविण सिद्धि वरीना, असक्त होउनि कर्म करावें, हें मम मत येणेंचि तरावें, पावलेचि जनकादिक सिद्धि, कर्मयोग परि सेवुनि शुद्धी, आधि जिंकुनी, इंद्रियनिकरा, निवटी कामादिक येकसरा, मनंबुद्धिहुनी पर जो तिसरा, आत्मा जाणशि तरि ना घसरा. ॥जगदात्मा०॥ ३

अनादि हें गुज तुज म्यां कथिलें, उपनिषदांचें सारचि मथिलें, हेंचि मि वदलों विवस्वताला, नेणशि अज मी मत्सरिताला, कर्मगहन मम वर्म नुमजतां, ज्ञानयज्ञपर सर्व मखाला, वदती संत ज्ञानसुखाला, योगन्यस्तक्रिय जो झाला, ज्ञानें संशय सर्व विझाला, कर्म न बाधी त्या ज्ञानाला, यास्तव मारी या सैन्याला, ज्ञानयोग म्यां कथिला दक्षा! येणें पावशि चतुर्थमोक्षा. ॥ जगदात्मा० ॥ ४

न्यासयोग ही वदलों म्हणउनि, द्विविध न मानी, एकचि दोन्ही, प्राणवस्तु या दोन्ही करुनी, एकचि उमजे जो तो ज्ञानी, योगाविण संन्यासचि न घडे, कर्मयोग ते दोन्हीं उघडे, आधुनि निस्पृह हो याविषयीं स्थिरधी अंत:सुखिया होई, भोगैंसुहृद मी समज तूं हृदयीं, मद्रुदित पंचम वेदचि पाहीं. ॥जगदात्मा०॥ ५

---

१. चाबूक. २. हताश. ३. गीता, अध्याय २ श्लोक १६ पहा. ४. 'करिह' असा अन्य पाठ आहे. ५. गीता— अध्याय २ श्लोक ६१ पहा. ६. अध्याय ३ श्लोक ९ आणि १९ पहा. ७. अध्याय ३ श्लोक २० पहा. ८. इंद्रियांचा समूह. ९. मारून टाक. (श्लोक ४१ पहा.) १०. मनाहून आणि बुद्धीहूनही वेगळा. (आत्मा.) ११. अध्याय ३ श्लोक ४३ पहा. १२. सूर्याला. १३. अजन्मा. १४. श्लोक २९ पहा.

टाकुनि गृह तुर्याश्रम घेणें, तो संन्यास असें तूं न म्हणें, कर्मफलनाश्रित जो योगी, तो [1]संन्यासी न विधि त्यागी, ध्यानीं चित्त निमग्न न जोंवरि, मद्युक्तकर्माचरणहि तोंवरि, चित्तल्यास्तव, तर तूं आधीं, अष्टांगान्वित योगचि साधीं, आधाराहुनि षष्ठां भोंजीं, मनहि आत्मसंयमनें याजी, [2]सर्वाधिक कीं योगाधिक कीं, योगी त्याहुनि अधिक गमे जो रत मेद्भजनीं. ॥ जगदात्मा० ॥ ६

भजनालागीं स्वरूप कथितों, आधीं मार्झें, साधय समजे, जड चित्प्रकृती, मम धरिति जगा, कारण मी रज्जुपरी भुजगा, मोहित जग हें मायात्रिगुणें म्हणउनि माझें स्वरूप नेणे, माया दुस्तर, तरति [3]चतुर्विध भक्तत्वा समात्मा कीं बुध, ते जाणति जे, भजति मम पदा, [4]ब्रह्माध्यात्मादिक सातपदा. ॥जगदात्मा०॥ ७

जाणुनि अंतीं मजला स्मरिजे, यास्तव सैत पदार्थहि उमजे, ओंकाराक्षर वदतचि मातें, स्मरतचि [5]त्यजि जो या देहातें, तो नर परगति पावे बरवा, यास्तव अनुदिन, मी आठवावा. ॥ जगदात्मा० ॥ ८

कठिण असो हें, आणिक निज गुज, [6]राजविद्या कथीन मी तुज, रचिलें जग म्यां, त्यांत मि नाहीं शुक्ति रुप्यांत न जैसी पाहीं, तें जग माझ्या स्वरूपीं आहे, [7]वायु जसा कीं गगनीं वाहे, खिल हे नेणति मातें न भजति, भजती सुमती, तूंही मज भज, जें जें करिशी अर्पी शुभाशुभमुक्तचि होसी, मन्मन हो नवविधभक्ति करी, मातें पावसि, दे भाक करीं. ॥ जगदात्मा० ॥ ९

'परमधाम तव केंवि भजावें ? कोठें देवा ! तुज चिंतावें,' म्हणसिल तरि मम ऐक विभूती, संक्षेपें तुज देतों निगुती. [8]आदित्यांतहि विष्णु मि, निगमीं साम मि, शंकर रुद्रांतहि मी, [12]इंद्रियगणिं मन, वाचेमाजी प्रणव मी जप, मख यज्ञांमाजी, शस्त्रभृतीं [13]दशरथसुत तो मी, अनंतरूपें तुज मी किति वदूं, जें जें श्रीमत् तें मी जग हें, एक्या अंशें व्यापुनि राहें. ॥ जगदात्मा० ॥ १०

मी परमात्मा श्रीपतिविश्व, अमूप मदंशें, व्यापिजे तसे, परमाद्भुत हें रूप विलोकी.' यापरि बोलुनि, त्या पार्थाला दिव्यदृष्टियुग नव्य लेववुनि, भव्यमूर्ति मुनिसेव्य दाखवी, अंबरिं मुगुटें चुंबुनि दाटति, लंबभुजाकर झोंबति दिक्करि, कुंभाचरण स्तंभ व्यापिति, [16]कुंभिनिचें तल तुंबल उदरें, लोंबति त्यांत महांबुधि सात

---

१. श्लोक २ पहा. २. श्लोक ४७ पहा. ३. आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी आणि ज्ञानी. (श्लोक १६ पहा.) ४. ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ इत्यादि (अध्याय ८ श्लो० १-३.) ५. श्लोक ६-८ पहा. ६. श्रेष्ठ विद्या. (अ० ९ श्लो० २.) ७. श्लोक ६ पहा. ८. श्लोक ११ पहा. ९ श्लोक २८ पहा. ९. श्लोक २८-२९ पहा. १०. श्लोक २१ पहा. ११. श्लोक २२ पहा. १२. श्लोक ८ पहा. १३. श्लोक ३१ पहा. १४. श्लोक ४६ पहा. १५. दिग्गज. १६. पृथ्वीचे.

उचंबति त्यांतहि अंबुज जाडें शंभरि तेथें, अंबुजभवकृत, विश्व समस्तहि, नश्वर गुरुकुल विश्वरथ सकल, अश्वरथि सकल, विश्वरूप महदैश्वरयोगहि, एक भाग हरिलोकरम्यहि, नैकवर्ण वपु सुंदर चंदन गंधमाल्यधर कंधरमणि पीतांबर नेसे, तुंबर नारद मंजुळ गाती, एकिकडे बहु भीकररूपें, तन्मुखपंक्ती सन्मुख उघड्या उन्नतदाढा उन्मदकौरव सैन्य तदंतरिं, जातां चघळी एकादशनांतरि सगळेंचि गिळी, प्रतिजगदर्वी अतिभयकंपित, आपण आपणा. अर्जुन पाहुनि गर्जुनिया स्तवि, 'रक्ष म्हणे जलजाक्ष हरी! तव पूर्वरूपची सर्वसुखास्पद, दावि चतुर्भुज सावळि आकृति,' परिसुनि हें हरि, विराट परिहरि, सौम्यरूप अतिरम्य वदे तैं, 'गम्यरूप हें सहसा नोहे, भक्षुनि पाळा, जपातपाळा, करिती त्याला, भजन करिशि तरि सुलभ मी तुजला, संगरहित मत्कर्म करित, मद्धर्म परम तूं सदय हृदयहित, करि तनुभृति मम, अगुण सगुण कवणाहि पदा धरि, तरि तूं सखया! झडकरि तरशि भवा. ॥ जगदात्मा० ॥ ११

'सगुण निर्गुणामाजी कवणा, मानूं यापरि म्हणशिल तूं जरि, श्रमशिल निर्गुणिं सुलभ मी गुणी, अनन्ययोगें अनुरागें मज, भजती त्याला उद्धरि वेहिला, माझे ठायीं, स्थिरधी होई, न होय तरि अभ्यास करी तूं, हें जरि न होय तरि हो मत्क्रिय, कर्मी सक्त तरि हो मद्व्रत, यद्वा दमइंद्रियें धरी शम, कर्म तत्फलें, सर्वहि तूं मजलागुनि अर्पी. ॥ जगदात्मा० ॥ १२

ज्ञानावांचुनि अनन्यभक्ती, करुनी कैशी होइल मुक्ती, म्हणसि समज तूं ज्ञानज्ञेया, क्षेत्रतज्ज्ञहीं जीव निराळा, प्रकृतिस्थचि तो प्रकृतिगुणाला, भोगी साक्षी ईश्वर त्याला, हें समजाया ज्ञानसाधनें, अष्टादशही ज्ञानलक्षणें, ज्ञेयब्रह्मचि जाणुनि तर हो, समाधि सर्वत्रहि ते राहे. ॥ जगदात्मा० ॥ १३

जीवगुणाचा योग कसा तें, ज्ञानहि उत्तम पुनरपि वदतों, प्रकृतियोनि मम तीच्या ठायीं, संकल्पाभिध गर्भ मि ठेवीं, म्हणवुनि चवदा भुवनालागीं बीजद जनक मि, परि निःसंगी, प्रकृति त्रिगुणें जीव बद्ध हा, होतो भजता मज मुक्त पहा, ब्रह्मैकांतिक सुख अव्यय जे, त्याचा लक्ष्यार्थहि मी समजे. ॥ जगदात्मा० ॥ १४

विराग कारण या ज्ञानाला, तोचि हेतु भवतरुनाशाला, ऊर्ध्वमूल अश्वत्थतरू ते, असंगशस्त्रें छेदुनि परतें, पद पावावें, जें पावल्यिा परतति पुनरपि, बुध

१. प्रेमानें, श्रद्धेनें. २. सत्वर. ३. श्लोक ९ पहा. ४. श्लोक ३ पहा. ५. श्लोक ४ पहा. श्लोक २६-२७ पहा. ७. श्लोक १ पहा. ८. श्लोक ३ पहा. ९. श्लोक ४ पहा.

न भर्वी या वार्ते रवि शशिं, न भासविति ते, मम तेजचि तें सर्वा भूतीं, जीव ममांशचि, तो देहांतरिं सेंद्रिय जातो, गंधवहापरि विषयहि पंच, दशेंद्रिययोगें, सेवी कर्म करी अनुरागें, येतां जातां यातें ज्ञानी, जाणति नेणति कीं अज्ञानी, मी सर्वांच्या हृदयीं आहें, वेद्य मी वेदें तद्विध साहे, क्षर अक्षर पुरुषांहुनि उत्तम, ऐसें जाणे मज तो सत्तम, तोचि सर्वविद् शास्त्र समजता, कृतकृत्यहि तो जाण भारता! ॥ जगदात्मा० ॥ १९

या शास्त्रीं तो नर अधिकारी, दैवी संपत्तीच जयावरि, आसुर संपद्युत जे नर कीं, घालितसें मी तयास नरकीं, कामक्रोधलोभास जो त्यजी, भक्त तोचि निःश्रेयस काजी, शास्त्रेंविण नरपरंपरा जी, स्वमतें करि तप एकसरा जी, षोडश उपचारि जो सुरा जी, पूजी परगति तीस न राजी. ॥ जगदात्मा० ॥ १६

शास्त्रावांचुनि पाहुनि वृद्धा, ते नर यजिती धरिती श्रद्धा, कवणगुणाश्रित म्हणसी तरि हे, त्रिगुणें श्रद्धा तीही तीपरि, सात्विक राजस तामस याचें, स्वरूप उत्तम, मध्यम नीच, गुणयुत यज्ञाशन तपदानें, सर्वचराचर आपल्या मानें, ॐ तत्सत् या निर्देशानें होति मदर्पित तेचि समाने, सत्राशे जें अश्रद्धेनें केलें इहपर देउं नेणे. ॥ जगदात्मा० ॥ १७

उक्तचि वदतो संशय जाया, न्यासत्यागलक्षण कौंतेया! काम्यकर्म जें तेंचि टाकिजे, न्यास संप्रती बोलती यती, सर्वकर्में आचरूनिही, दे फल मजला त्याग तो भला, दोषयुक्त जें कर्म टाकिजें, यापरि कोणी बोलति वाणी, निश्चय आतां ऐक तूं पार्था, यज्ञ दान जप पावन जें तपं; तें न त्यजावें फल वर्जावें, इष्ट एक फल, दुसरें केवल, तिजे सरेमिसळ, जाण हे त्रिदळ, जो अत्यागी तो नर भोगी, हेतुपंचकी होय कर्म की, येथ शहाणा, कोण आपणा, लावि मीपणा, करुनिया पणा, अहंभावना, ज्यास शिवेना, बुद्धि जयाची, लिप्त नव्हेची तो मज एका स्वयें वधो कां, तया न धोका, न मारीच तो, बंद्ध न होतो, मी जें म्हणणें तें या त्रिगुणें, बंध पावणें, स्वर्गी धरणी, मुक्ति त्रिगुणी, ऐसा कोणी नाहीं

१. वायु. (श्लोक ८.) २. श्लोक १५पहा. ३. अविनाशी. (श्लोक १६.) ४. श्लोक १९-२० पहा. ५. श्लोक १-३ पहा. ६. श्लोक ४ पहा. ७. श्लोक ४ पहा. ८. मनामध्यें कामना धरून केलेलें कर्म. ९. कोणी पंडित. १०. विवेकी जनांचें चित्त शुद्ध करणारें. ११. श्लोक ३ पहा. १२. मरणानंतर भोगतो. १३. मिश्र. (श्लोक १२.) १४. सांख्यशास्त्राप्रमाणे कर्माचे सिद्धीला पांच कारणें आहेत. (श्लोक १३.) १५. श्लोक १७ पहा.

प्राणी, जरि तूं म्हणसी तरि मुक्ति करी, स्ववर्णकर्मे, वेदोक्तकर्मे जे नर वर्तति, ते गति पावति, दोषयुक्त जें कर्म सहज त्या! तेंचि टाकिलें, फळनि आर्पिजे, करितां ऐसें, ज्ञानसुहृदसे पाहुनि मग तो, ध्यान करी तो, निर्मम होउनि, शांति पावतो, सकलहि त्यजि तो, मजला भजतो, अचलभक्तिनें, मननशक्तिनें, तो मज एका, समजे जितुका, आहे तितुका, मग मज मिळतो, धन्य फळतो, अणिक न होतो, मंद्रचि होतो, स्ववर्णकर्मे, आचरणमें, ते मज देई, मुक्तिस जाई, नायिकसी जरि, नाससि तूं तरि, व्यर्थ तवाग्रह, हा प्रकृतिग्रह, पाववि निग्रह, न करिन म्हणशी, ते तूं करिशिल, आहे स्थिरचर, भूतीं ईश्वर, माया करवी, त्यातें फिरवी, त्यासचि भावें, शरण रिघावें, मद्दुदित निजमनिं, सकलहि समजुनि, रुचलें जैसें, तूं करि तैसें, पुनरपि निजगुज, परम कथिन तुज, मन्मन हो भज, मद्गमनें भज, पावसि हें निज, भाषित ऋतगुज, धर्महि परता, सांडुनि आतां, मज भक्तिरता, ये शरण हिता, सकलहि दुरितांहुनि उद्धरिता, मी सुखकर्ता, म्यां सांगितलें, तें मनिं रुतलें, किंवा विटुलें.' वायां गेलें, त्या हरि बोला, अर्जुन घोला, म्हणे हरीला, 'मोहें निमाला, संशय गेला, तव वचनाला करिन हा भला, बोध लाभला.' मग तो वैहिका घे चापाला, निरखि नृपाला, तंव तो आला, आवेशाला, ताव मिशाला, देउनि शाला, जगदीशाला, वदे वशाला, 'या अश्वाला, देइ कशाला, उशिर कशाला, मत्सदृशाला, सहस्रशाला, भिडवि विशाला, घडवि यशाला, अन्यपिशाला, गणशाशाला, धुंडवि दिशाला, या माशाला, रण कशाला, बांधूं याला, कीं पाशाला, सोडूं कीं हे अंदेशाला?' हे वचनाली, ऐकुनि सगळी, म्हणे, 'भूतळीं, या राजकुळीं, तूं एक बळी, मी तो गवळी.' नर या बोली, धरि निजमौळी, हरिपदकमळीं, ठेवुनि हेली, म्हणे, 'निराळी हे स्तुति जाली, तूं जरि जवळी, तरिच मी बळी.' गीतावल्ली मोक्षें फळली, व्यासें ग्रथिली, सूतें कथिली, राया रुचली, नाहीं पचली, जो प्रतिकवळी, कंठीं कवळी, त्याला पिवळी, न रुचे कदळी, जशि उष्ट्राला, धृतराष्ट्राला, गीता माता तैसी होतां, वाहुनि चिंता, म्हणतो सूता, 'आमच्या पूता, घडे विजयिता, त्याला निश्चय, सांगे संजय, तेथें रिपुजय, धन्वि धनंजय, अपरधनंजय, जेथ रमावर, कृष्ण परात्पर, जो योगीश्वर, तेथें जयश्री, भूतिमहाश्री, नित्य शुभश्री, अष्टादश विस्पष्टपुराणी, धिष्टितसार, श्रेष्ठाम्नायसमा शुचि गीता,

१. श्लोक ५३-५४ पहा. २. श्लोक ६३ पहा. ३. श्लोक ६५ पहा. ४. पातकांपासून. (श्लोक ६६ पहा.)५. संतुष्ट झाला.६. श्लोक ७३ पहा.७. सत्वर.८. श्लोक ७८ पहा. ९.उत्तम वेदासारखी.

अष्टान्वित अक्लिष्ट पद्धति जे, इष्ट हरी त्या ज्ञानेष्टीनें, तुष्ट तयाप्रति, अभीष्टवितरणदीक्षित विठ्ठल रक्षित पुंडलीक, क्षितिमंडळीं, कष्टजनाप्रति क्षेम देत जो उभा समक्षचि, ईक्षणमात्रें मोक्षचि देतो, म्हणउनि निशिदिनिं, मनिं त्या सरुनी, न विसरु हृच्चिद्गुरु, गुणगणविभवा. ॥ जगदात्मा० ॥ १८

बिल्हणचरित्र.

पूर्वार्ध.

(वसंततिलकावृत्त.)

श्रीवीरसेन नृप गुर्जरदेशवासी वास्तव्यपूर नकपट्टन नाम त्यासी, ।
पृथ्वी समुद्रवलयांकित कीर्तिदाता विद्याविशारद महा श्रुतिशास्त्रवक्ता. ॥ १

---

१. इष्ट देण्याविषयीं निपुण (दीक्षा घेतलेला). २. हें या कटिबंधकाराचें गांव होय असें समजून हें प्रकरण एका 'काव्यसंग्रह' हितैषी मित्रानें आमच्याकडे छिद्रकावें म्हणून प्रसिद्धीसाठीं पाठविलें तें स्थलविशेषीं दुरुस्त करून प्रसिद्ध केलें आहे. पण हें बिल्हकृत नसावें असें दिसतें. ३. बिल्हण—काश्मीर देशांत सर्वगुणसंपन्न प्रवरपूर (श्रीनगर) नांवाचें एक नगर आहे. तेथून तीन कोसांच्या अंतरावर जयवन नांवाचें एक स्थल आहे, याच्याजवळ परम रमणीय जोनमुल (जुन्मोह्) नांवाचें एक गांव आहे; तेथें गोपादित्यमहिपतीनें खिस्तशकाच्या पूर्वी चवथ्या शतकांत श्रौत, स्मार्त, धर्मानुष्ठानानें वागणारे असे कांहीं कौशिकगोत्रोत्पन्न अत्युत्तम ब्राह्मण मध्यदेशाहून सत्कारपूर्वक बोलावून ठेऊन घेतले. त्यांच्यांत सकलवेदवेदांगज्ञ मुक्तिकलश नांवाचें एक पंडितरत्न होतें. त्याला परोपकारी, पराक्रमी व विद्वान् राजकलश नांवाचा एक पुत्र होता. त्यापासून पतंजलिकृत महाभाष्यावर उत्तम टीका करणारा ज्येष्ठकलश नांवाचा एक पुत्र झाला. याचा विवाह नागादेवीशीं झाला. त्याला इष्टराम, बिल्हण व आनंद हे तीन रूपवान् पुत्र झाले. ते चार वेद, सहा शास्त्रें, चौसष्ट कला, व चौदा विद्या यांचे केवळ सागर होते. त्यांची सत्कवींत गणना होत असे. त्यांला सर्व ठिकाणीं विद्वत्समूहांत बहुमान मिळत असे. बिल्हण, आपला बाल्यकाळ संपल्यावर यौवनावस्थेंत पुष्कळ देश पाहण्याची उत्सुकता असल्यामुळें अनंतदेवसूनु कलशभूपतीच्या वेळीं (अर्थात् ११ व्या शतकाच्या उत्तरार्धी) काश्मीर देशाहून बाहेर पडला. व मथुरा, वृंदावन, कनोज, काशी, प्रयाग, दिल्ली, धार, गुजराथ, सोमनाथ पट्टण, सेतुबंधादि स्थलें पाहून व त्या त्या ठिकाणीं राजसभेंत बहुमान मिळवून दक्षिण देशांत कल्याण नांवाची जी चाळुक्यवंशीय नृपतीची राजधानी, ती पाहण्यासाठीं आला. तेथें चाळुक्यकुलदीपक कर्नाटकदेशाधीश कुंतलेंद्र त्रैलोक्यमल्ल व त्याचा पुत्र विक्रमांकदेव यांनीं त्यास पुष्कळ संपत्ति देऊन 'विद्यापति' ही पदवी बहुमानपूर्वक अर्पण केली. त्या ठिकाणीं राहून यानें 'विक्रमांकदेवचरित' या नांवाचें एक महाकाव्य रचिलें. हें सर्व त्या चरित्रावरूनच समजतें. 'बिल्हणचरित' नांवाच्या संब-

काव्यांत याच्या विषयीं त्यांनीं लिहिल्याप्रमाणें उल्लेख केला आहे. "गुर्जर देशाचा राजा वीरसिंह हा अणहिलपट्टन नामें नगरींत राहून राज्य करीत असे. अवंतीभूपालाची कन्या सुतारा ही याची महिषी होती. त्यांला शशिलेखा नांवाची एक कन्या झाली. तिला यौवनदशा आली असतां ती अतिशयित लावण्यवती दिसूं लागली, व मातापितरांस तिला पाहून फार आनंद होत असे. तिचा पिता तिच्या अध्ययनाविषयीं नेहमीं चिंताकुल असे. अशा वेळेस काश्मीर देशाचा सुप्रसिद्ध बिल्हण कवि त्या ठिकाणीं आला. राजपुरोहितांनीं अतिकौतुकानें त्याला राजासमीप नेलें. वीरसिंह राजानें त्याचें अनुपम विद्याकौशल्य पाहून व त्याची अतिमधुर कविता श्रवण करून त्यास विपुल संपत्ति दिली, आणि आपली कन्या शशिलेखा हिच्या शिक्षणाकरितां त्याची विनंतिपूर्वक योजना केली. तिनेंही पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें बाल्यावस्थेतील क्रीडा सोडून देऊन आपला गुरु बिल्हण याची शुश्रूषा करून मनापासून विद्याभ्यास केला. थोडक्याच दिवसांत तिला संस्कृतप्राकृतादिक सर्व विद्या अवगत झाल्या. एके दिवशीं पुष्पमालादिक सुवासिक पदार्थांचा घमघमाट सुटला आहे अशा महालांत बिल्हण कवीनें त्या राजकन्येस कामशास्त्राचें शिक्षण देण्यास सुरुवात केली असतां, रूप, यौवन, विद्या, विनय इत्यादि सकलगुणयुक्त त्या कविश्रेष्ठावर त्या शशिलेखेचें मन जडलें, व तिनें नानाप्रकारचे हावभाव दाखवून त्याचें चित्त आकर्षण केलें. कवीनेंही काममोहित होऊन तिला आपली पूर्वदत्त भार्या समजून गुप्त रीतीनें तिचें गांधर्वविधीनें पाणिग्रहण केलें. कामशास्त्राप्रमाणें पुष्कळ प्रकारच्या क्रीडा करून त्यानें राजकन्येस अत्यंत सुख दिलें. अशा प्रकारें कोणास नकळत सुखानुभवांत त्याचे पुष्कळ दिवस गेले. द्वारपालांनीं संभोगचिन्हांकित म्लानशिरीषकुसुमाप्रमाणें, पूर्वीचे तप्तसुवर्णकांतीसारिखे त्या राजपुत्रीचे अवयव पाहून यांचें सर्व चौरकर्म कसें तरी समजून घेऊन राजास इत्थंभूत निवेदन केलें. हें वर्तमान ऐकून राजाचें हृदय वज्राघात झाल्याप्रमाणें दणाणून गेलें, त्याच्या आंगाचा तिळपापड झाला आणि बिल्हणास सुळावर चढविण्याचा आदेश केला. तेव्हां मारेकऱ्यांनी बिल्हणास सुळावर चढविण्याचे ठिकाणीं आणलें व ते त्यास म्हणाले, 'अरे! आतां तुझा मृत्यु जवळ आला आहे. तूं आपल्या आराध्य देवतेचें स्मरण कर.' परंतु बिल्हणाचें त्या राजकन्येवर मन अत्यंत लुब्ध असल्यामुळें त्यानें मृत्यूची कांहींच पर्वा बाळगली नाहीं व 'अद्यापि तां कनकचंपकदामगौरीम्' इत्यादि पन्नास श्लोक शशिलेखेचें रूप आठवून तितक्यांतल्या तितक्यांत म्हणून टाकिले. त्या वेळेस राजानें आपल्या महिषीच्या मुखानें त्याच्या ठायीं आपल्या प्राणप्रिय कन्येचा प्रेमातिशय असल्याचें ऐकून आपला कोप किंचित् आवरून धरिला, व बिल्हणाच्या अपरंपार गुणामुळें त्याची कांहीं कींवही आली. तेव्हां परिजन, मंत्रिगण, पौरवर्ग, इष्टमित्र या सर्व भोंवतालच्या लोकांनीं त्यास बोध केला, तेव्हां राजानेंही ब्रह्महत्येस भिऊन परमेश्वराचीच अशी इच्छा असावी असें मनाचें समाधान करून त्या कवीस सुळावर न चढविण्याचा हुकूम केला. मग त्यानें पुष्कळ गांव, हत्ती, घोडे, सुवर्ण, रत्नें इत्यादि समृद्धि देऊन आपली कन्या शशिलेखा त्यास अर्पण केली. अशा प्रकारें बिल्हणकवि काळाच्या दाढेंतून सुटून राजाची कृपा संपादन करून शशिलेखेसहवर्तमान पुष्कळ सौख्य अनुभविता झाला." या कथानकावर सर्वस्वीच विश्वास ठेवितां येत नाहीं. कारण; बिल्हण कवि खिस्तीशकाच्या ११ व्या शतकाच्या उत्तरार्धी काश्मीर देशांतून बाहेर पडला. त्यावेळेस (सन १०७२ इ० ते १०९४ इ० पर्यंत) अणहिलपट्टनांत चालुक्य वंशांत झालेला भीमदेवपुत्र कर्णराज नां-

पैठणाला [illegible] ।
कन्या [illegible] ॥ २
[illegible] ।
देखोनि [illegible] ॥ ३
चंद्रोपमा [illegible] ।
कंदर्पसिद्धुजवरी [illegible] चिंता. ॥ ४
राजा वदे प्रतिदिनीं स्वपुरोहितातें, "चिंता मनीं निजसुताध्यपनार्थ मातें, ।
जाणे कवित्व, गुणमंडित शास्त्रकला, विज्ञान ये, करिल संग्रह, बुद्धिवंता!" ॥ ५
चिंता करी नृपपुरोहित तो, स्वभावें, काश्मीरदेशवासि बिल्हणमिश्र नावें ।
देशाटनास तया नगरास आला, सन्मानिला द्विजवरें सदनासि नेला. ॥ ६
स्वस्थान देश कुळदैवत बिल्हणातें मंत्री पुसे, 'कुशल सर्व' म्हणे तयातें. ।
विध्युक्त पूजन करोनि पुरोहितानें दिव्यांबरें भूषण दीधलें थोर मानें ॥ ७
मंत्री म्हणे, "निजसुताध्यपनार्थ राजा, पाहे कवीश्वर प्रतीदिन एक वोजा ।

त्या [illegible] राज्य करीत असे. वीरसिंह नव्हे. कारण चापोत्कटवंशीय वीरसिंह राजाची समाप्ति इ० स० ९२० त झाली. हें ऑनरेबल् ए. के. फॉर्ब्सकृत 'रासमाला' नांवाच्या गुजराथ देशाच्या इतिहासावरून स्पष्ट होत आहे. तेव्हां ११ व्या शतकाच्या उत्तरार्धी बिल्हण कवि गुर्जर देशांत गेला, हें म्हणणें असंबद्ध आहे. गुर्जर देशांत बिल्हणास कांहीं कष्ट सोसावे लागले हें 'विक्रमांकदेवचरिता'त एक पद्य आहे त्यावरून कळतें. पण कल्याण नगरींतही [illegible] काश्मीर देशांतील 'चौरपंचाशिका' नामक पुस्तकाच्या आरंभांतील श्लोकावरून स्पष्ट होत आहे. [illegible] 'चौरपंचाशिका', 'विक्रमांकदेवचरित' व 'कर्णसुंदरी' नाटिका हे तीनच ग्रंथ बिल्हणरचित उपलब्ध आहेत. या तीन ग्रंथांत नाहींत असे कांहीं श्लोक शार्ङ्गधरपद्धति, सूक्तिमुक्तावलि इत्यादि ग्रंथांत बिल्हणाचे नांवावर घातलेले आढळतात. यावरून बिल्हणाचा आणखी एखादा कोणता तरी ग्रंथ असावा असें वाटतें. या तीन ग्रंथांपैकी 'चौरपंचाशिका' [illegible] आहे. 'विक्रमांकदेवचरित' डाक्टर ब्यूलर यांनी जेसलमीर नगरांतून मिळवून प्रकाशित केलें आहे. 'कर्णसुंदरी' सन १८८७ त अहमदाबादेंतले पंडित गंगाधर जोशी यांच्याकडून मिळवून जयपुरचे पंडित दे० महामहोपाध्याय दुर्गाप्रसाद व रा० काशीनाथ पांडुरंग परब यांनी काव्यमालेंत प्रसिद्ध केली. ४. [illegible] ५. विदित निपुण.

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] ४. [illegible] ५. [illegible] ६. [illegible] ७. [illegible] ८. [illegible] ९. [illegible] १०. [illegible] ११. [illegible] १२. [illegible]

भाग्योदयार्थ घडलें नगरासि येणें, सांगों नृपास, मग जाउन भेट घेणें.' ॥ ८
गेला सभेप्रति पुरोहित काय बोले, 'राया! मनोरथ तुझे परिपूर्ण जाले, ।
काश्मीरदेशकवि बिल्हणमिश्र नामें आला, नृपाश्रय दिजे नृपसार्वभौमें.' ॥ ९
तोषोनि भूपति म्हणे स्वपुरोहितासी, 'भेटावया त्वरित घेउन ये कवीसी.' ।
'हो जी!' म्हणोनि गुरुजी सदनासि आले; प्रेमादरें प्रभुशिं नेउनि भेटवीलें. ॥ १०
प्रज्ञा प्रगल्भ, कवितारसवृत्ति मोठी, संतोषले नृप सभासद धूर्त पोटीं, ।
छंद प्रबंध यमकें पदबंधदीक्षा, वेदोक्त संस्कृत गिरा प्रभु दे परीक्षा. ॥ ११
जाला मनीं परम तोष महा नरेंद्रालंकार हेमें वसनें दिधलीं कवींद्रा. ।
विज्ञप्ति भूभुज करी, 'कविचूडरत्नें कन्येसि अध्ययन सांग किजे प्रयत्नें.' ॥ १२
'आज्ञा समर्थ तुमची' कविराज बोले. केला मुहूर्त पढतां पद पाठ झाले. ।
प्रज्ञा विशाळ गुणवंत पढों निघाली, थोड्या दिसांत तिसि व्युत्पति फार झाली.॥
केलेंच अध्ययन संस्कृतप्राकृताचें, पातंजलादिक महाश्रुत शास्त्रचर्चे ।
गांधर्व वैद्य रस ज्योतिष मंत्रविद्या, भाषा कवित्वगुण काव्य कला समुद्या. ॥ १४
तो[7] बोलला वचन, 'चंद्रकले! सुशीले!, जाली तुला सकळ व्युत्पति राजबाळे!
नाहीं तुला शिकविलें स्मरशास्त्र पाहीं, अभ्यासितां विदित होइल सर्व तेंही'.॥ १५
ते[9] बोलतां परम सद्गद मंद वाचे, पादारविंद धरिले कविबिल्हणाचें, ।
'तें कामशास्त्र तुमचेनि मुखें वदावें, त्यानंतरें स्वनगराप्रति शीघ्र जावें.'॥ १६
शोभे निकें[13] तनु तिचें मेहेंके सुगंधें, कर्पूर धूप मणिमंडित पाचबंधे, ।
शृंगारिले लखलखाट दिसे दिगंती, सौदामिनी लवत तेज पडे दिगंतीं. ॥ १७
शृंगारकानन गमे निज मन्मथाचें, देखोनि चित्त रमलें कविबिल्हणाचें. ।
आमंत्रिला त्वरित मन्मथ तो शरीरीं, आरंभिलें 'रतिरहस्य' म्हणे विचारीं.॥ १८
नानासनें नयन वर्तन हास्य गोष्टी, कंदर्पसिंधु विपरीत कला प्रतिष्ठी, ।
हे सांगतां परम व्याकुळ कामबाणें, जाली म्हणे विविध शास्त्रविधिप्रमाणें.॥ १९

---

१. 'गृहाश्रय' पाठांतर. २. चाणाक्ष पंडित. ३. सुवर्ण. ४. राजा. ५. शिरोमणि. ६. महाभाष्यग्रंथादिक. ७. 'मी बोलिलो' पाठांतर. ८. कामशास्त्र. ९. 'तेंवल्मना' पाठांतर. १०. पादकमल. ११. कामशास्त्रावर 'कामसूत्र' नामक श्रीवात्स्यायनप्रणीत ग्रंथ आतां सुप्रसिद्ध आहे. १२. 'त्यानंतरे मग तुम्ही नगरासि जावें' असाही पाठ आहे. १३. स्पष्ट, खरोखर. १४. मोहकें. १५. 'कस्तुरी' पाठभेद. १६. वीब. १७. अरण्य. १८. मदनाचें. १९. 'मदनभूपतिनें' पाठभेद. २०. 'रतिरहस्य' नामक कामशास्त्रग्रंथ. हा ग्रंथ कुक्कोक कवीनें केल्यामुळें त्या ग्रंथास 'कोकशास्त्र' असें नांव पडलें. या ग्रंथाचे बारा परिच्छेद आहेत. २१. 'नूतन' पाठभेद. २२. समुद्र. 'युद्ध' पाठभेद. २३. 'पंचबाणें' पाठभेद.

हें ऐकुनी खवळलें मन आंवरेना, होणार जाण सहसा किहिलें टळेना. ।
दैवी कळाघटित तेंच विचारिलेंसे, गांधर्वलग्न सदनीं मग लाविलेंसे. ॥ २०
यानंतरें खचितरत्नपलंगसेजे, क्रीडा करी प्रथम कामसुखासि लाजे, ।
आलिंगनीं दृढ तिला धरितांचि झाडी, संघट्टनीं बहुत भी परि मी न सोडी. ॥
म्यां घातला स्वकर जों निरिमोचनातें, कंदर्पमंदिरकपाटसुवेष्टनातें. ।
बाळा वदे सुरतहास्यरसाधिकारी, 'पद्मासनीं कवण तस्कर वित्त चोरी?'॥ २२
आलिंगिली नृपसुता सुरताभिलाषें, आरंभिलें मदनसंगर सावकाशें ।
बिंबाधरासि [4]रदंश नखक्षतादी, संभोगसौख्य रमतांनुभवी विनोदी. ॥ २३
झांकी स्वगुह्य वसनें सुरतप्रसंगीं, ठेवी कटाक्षकमलावरि हात वेगीं, ।
[5]तल्पीं सुगंधसुमनें मणिरत्नमंचीं, क्रीडा कुतूहल करी [6]तनया नृपाची. ॥ २४
[7]पद्मानना बहुत भी मृगशावकाक्षी, [9]मातंग[10]कुंभयुगुकस्तनभार साक्षी ।
रक्त [11]प्रवाल रुचिराधरबिंबशोभा, कुंदोपमा [12]दशनपंक्ति [13]हिरावली [14]भा. ॥ २५
आम्रप्रवाल करपल्लव राजसेचे, [15]उर्ध्वे [16]मृगेंद्रकटि वर्णिल कोण वाचे? ।
सौवर्णचंपकतनू मदनाभिरामा, साजे मुखास उपमा परिपूर्ण [17]सोमा. ॥ २६
पद्मासनादि जितकीं श्रुत [18]कोकशास्त्रीं, मीं सर्वदानुभविलीं रतिसौख्यतंत्रीं ।
दासी तयेसि परिवेष्टित रक्षणार्थ, त्या जाणती पुरुषभुक्तकलापदार्थ. ॥ २७
बिंबाधरासि दशनक्षत [19]रूढ झालें, तैसेंच चुंबन तयांसि दिसोनि आलें, ।
कामांकुशें उमटती व्रण त्या कुचाग्रीं, ते देखिली पुरुषभुक्त [20]वधू समग्रीं. ॥२८
दूती वृतांत कथिती वरवेत्रधारा, जे सर्वदा असति रक्षण राजद्वारा ।
संस्कारिली गुरुवरें तनया नृपाची, तेथें परागमनता [21]प्रे(म?)ति प्राप्त कैंची? ॥२९
[22]दूती [23]कृतांतसम केवळ काळदृष्टी, कर्णीं नृपास कथिती निज गुह्य गोष्टी, ।
चित्तीं [24]महींद्र न धरी बहु कोपलासे, 'ऐसें कदापि न घडे' [25]तिसें बोललासे. ॥३०
भूपाळसेवकजनीं म्हणिजे, 'कवींद्रा ! तूं जो पदार्थ करिशी श्रुत तो महींद्रा. ।
यानंतरें अधिक सावध तूं असावें, गंतव्य शीघ्र नगराप्रति [26]तीं करावें.' ॥३१

---

१. 'विघट्टनाते' पाठभेद. २. 'चित्त' पाठभेद. ३. गुरु. ४. दांत. ५. शयनावर. ६, कन्या. ७. कमल. ८. नाक. ९. हत्ती. १०. गंडस्थल. ११. पल्लव. १२. दांतांची पंक्ति. १३. हिऱ्यांच्या पंक्तीची शोभा. १४. कांति. १५. 'उंदे' पाठभेद. १६. सिंह. १७. चंद्र. १८. रतिरहस्यीं श्लोक १८ टीप पहा. १९. 'दाट' पाठभेद. २०. कन्या. २१. 'परि' पाठांतर. २२. 'दूतीं कृतांत गण केवळ काळ गोपीं' असा पाठभेद. २३. यम. २४. राजा. २५. 'म्हण' असा पाठभेद. २६. त्यां.

राजानुगीं शिकविलें परि नायकें मी, गेलों पुन्हा शशिकलानिलयास कामी ।
'जातों' म्हणोनि वदतां न वदे प्रकोपें, पायां पडे तंव उभे नृपदूत सोपे.॥३२
दोघां जणां गॅवशिलें नृपवेषधारीं, बाळा तयांस विनवी बहुतां प्रकारीं, ।
'राखा चुडे, पदर मी पसरोनि मागें.' गेले दिलें धन उदंड करीं प्रसंगें.॥३३
'भ्रूविभ्रमा करुनियां बहु कोप आला, कां ते क्षणीं विरह पीडितसे कवीला ?।
दृष्टि प्रसन्न मज सत्वर होय पाहीं, चित्तीं कदापि न धरीं गुणदोष कांहीं.' ॥ ३४
ऐसा विनोद करितां नृप गुप्तरूपें, द्वारीं उभा चरित देखतसे समीपें, ।
साचोळ तो उभयतांसि सुचावलासे, त्यां श्लोक दृष्टिसि फिरावुनि वर्णिलासे. ३५
एकासनीं उभयतांप्रति तैं धरावें, तो जाय सन्मुख तया उडवी स्वभावें. ।
वेष्टोन भाळ नयनोत्पलपल्लवानें, कोयोळकूजितें वदे तशि मंदतेनें. ॥ ३६
बोले कवी, 'मदनदुःख कदा न साहे, त्यां प्रार्थिली सहज दृष्टि कदा न राहे;।
कांतापिता नयन पद्म यथार्थ दोन्ही, हे अल्पती भ्रम नरेंद्र मनीं न मानी.'॥ ३७
वंदोनियां शशिकला पद भूपतीचे, बोले भयें चकित सद्गद मंद वाचे ।
तों देखिलें चरित गुप्त विकल्प काय ? भूपा क्षमा धरुनि शीघ्र निघोनि जाय.३८
जाला भयाभित वदे कविराज कांहीं, 'भाग्योदयें निरसिलें[13] निज विघ्न पाहीं. ।
तूं राहशील परती मज दूत नेतां, आतां तरी मज निरोप दिजे प्रिये तैं.'३९
हें आयकोन उगेली नरनाथबाळी, कांपे शरीर पवनें जशि बाळकेळी, ।
वाग्दोर त्यासि रदपंक्ति कपाट लावी, टाकी त्रयोदशगुणी क्षितिभाळ ठेवी.४०
'त्यां अर्चिलेचि पति पूर्वऋणानुबंधें, त्यागीतसां मज तुम्ही कवण्यापराधें ? ।
हा तो विचार करितां न मिळे स्वधर्मी, जीना मुहूर्त तुमच्या विरहानळें मी.४१
विद्युल्लता जलदवर्जित केंवि होय ? अस्तंगता शशिकला दिसतील काय ? ।
कामानळें विरहिणी सहसा न वांचे, तैसें त्वदर्शन विना क्षण मी न वांचें.'४२
'मुग्धे ! तुझ्या सुरतसौख्यरसें करोनी, पैविन य झषकेतन सत्य मानी ।
चित्तीं दृढत्व धरिजे त्वमनित्य पाहीं, नाना विपत्ति मज होइल देख तेंही. ४३
नेतील[22] दूत करुनी सखि[23] बद्ध मातें, सत्वात्मना ! फिरविती नगरा सभोंते ।
स्त्री मारमूर्ति मंदिरासरितासुपानें, कैसेनि पै भुलुं न ये मंद्यपानतेनें ! ॥ ४४

१. सेवक. २. गृह. ३. कामुक. ४. पकडिलें. ५. भ्रूविक्षेप. ६. आचरण. ७. नेत्रकमल. ८. पदर. ९. कोकिल. 'कोकीलकूजित' पाठभेद. १० ध्वनि. ११. 'मातापिता' पाठ. १२. 'जन्मतां मग' पाठ. १३. निवारिलें. १४. त्यां. १५. उगी राहे. १६. 'पूर्ण' पाठ. १७. जगेना. 'जाणा' पाठ. १८. मेघ. १९. 'अंकुरितयौवना मुग्धा.' २०. 'पावेन मी यमनिकेतन' पाठ. २१. मीनध्वज. २२. 'लरयान करुनि' पाठ. २३. 'सरितांबुपानें' पाठ. २४. मद्यनदीसेवनानें. २५. मद्य.

कामातुरास भय लाज नसे कदा ही, स्त्रीलुब्ध ते परम मूर्ख विशेष पाहीं ।
ऐसें म्हणोनि वदला सुरतानुरागें, केलांगिकार कविमूढ कलत्रप्रसंगें. ॥ ४५
अन्योपभोग मग नित्य करी तियेशीं क्रीडारसें विनटले निज दुर्मतीशी ।
देखोनियां सकळ कौतुक भूपदासी सांगे मुखें चरित राजपुरोहितासी. ॥ ४६
मंत्री म्हणे, 'नरमृगाधिप सार्वभौमा ! वैरीमतंगसुविदारण कीर्तिसीमा ।
[7]वेदेशिकें बुडविलें कुळ पापकर्मी जाणोनियां क्षमसि कीं धृति नास्ति धर्मी.' ॥४७
हें आयकोनि वसुधापति तप्त झाला, कोपध्वनी तइं कसा गगनासि गेला; ।
पाचारिलें मग पुसे [10]परिचारिकेतें; सांगीतलें मग तिनें श्रवणीं नृपातें. ॥ ४८
जाणोनियां महदनर्थ पुरोहितासी राजा पुसे, 'कवण शासन तस्कराशीं?' ।
मंत्री म्हणे, 'परिसिजे कुलशीलरत्नें शूलाग्ररोहण किजे परिवार यत्नें.' ॥ ४९
आज्ञा दिली क्षिति[13]भुजें; मग वेत्रपाणी नेती तयासि पुसती जन [15]लीनवाणी ।
[16]ते सांगती, 'हरिलिसे नरनाथबाळी, लोकापवाद उठला नगरीं सुमेळीं.' ॥५०
'द्वारीं महींद्रतनया मजलागिं लक्षी, म्यां देखिली मग म्हणे कमलायताक्षी, ।
स्वर्गासि बिल्हणकवीश्वर जाय मानें येना पुन्हा सुरसतीसुरताभिमानें. ॥ ५१
पाहावयासि [20]मिनले जन पौरवासी, विज्ञापिती धनिक सेवक भूभुजासी; ।
मागेल द्रव्य तरि देउनि भूपतीतें निर्मुक्तता करिशि त्या कविबिल्हणातें.॥ ५२
पाहावया नृपसुता गुरुपौरजाया येती [22]मतंगगमनी बहु घावरीया; ।
कोणी कटीं वसन खोवुनि एक हातें, कोणी करें धरुनि मुक्तहि कंचुकीतें.॥५३
बिंबाधरासि दयितें रददंश केले, पाहात [23]दर्पण करीं सखि एक चाले. ।
वेण्यार्ध गुंफित [24]नितंबिनि एक आली आच्छादुनी कुच करें सरशी निघाली.॥५४
तांबूल घेउन उभी करिं राजपंथीं गुंफीत हार करिं सूत्र विमुक्तग्रंथी; ।
कोणी उभ्या धरुनि कंठ परस्परें ही कोणी गवाक्षविवरांतुनि देखते ही. ॥५५
संगें शतेंशत वधूगणलोक येती, वध्यावनांत कवितें नृपदूत नेती; ।

---

१. 'पुरुष' पाठ. २. 'कलत्रसंगें' पाठ. ३. 'विसरले निज दुर्दशेसी' पाठ. ४. राजाच्या उपाध्यायाला. ५. सिंह. ६. हत्ती. ७. गुरु. ८. राजा. ९. 'बाटे धर्नमय असा' पाठ. १०. दासी. ११. चोर. १२. शूळाच्या अग्रावर चढविणें, सूळीं देणें. १३. राजा. १४. वेत्रधारी. (शिपाई.) १५. नम्र. १६. 'सांगेति दूत हरिली नरनाथ रत्नें' पाठभेद. १७. 'लोकापवाद उठला नगरीं प्रयत्नें' पाठभेद. १८. कमललोचना. १९. अप्सरा. २०. जमले. २१. राजाला. २२. गजगती. २३. आरसा. २४. स्त्री. २५. मार्ग. २६. ग्रंथी=गांठ. २७. खिडकी. २८. वध्यस्थान.

दिव्यांगना सकरुणा वदति स्वभावें, 'लक्ष्मीपती कविस या जिवदान द्यावें.'॥५६
वध्यावनांत मग रोवुनि शूळ हेरीं काश्मीरकासि वदती, 'हित तूं विचारी, ।
सुस्नात होउनि भजें जगदीश्वराला अंतीं मती गति तशी मग होय त्याला.' ॥
बोलेंच ना म्हणुनि बोलति लोक मातें अद्यापि कां न भजसी भगवंतजीतें? ।
माझा सुशब्द न फुटे, मज बुद्धि कैंची? ज्ञाते पुन्हा वदति, 'भक्ति करीं हरीची.'॥ ५८
संसार दुस्तर भवार्णव थोरें तारीं गाती जयासि सुर शक्र विधी पुरारी ।
जो सर्वलोकहृदयांबुजहंस त्यातें, ध्यानीं मुनींद्र भजती निजमुक्ति होते. ॥ ५९
हें बोलिजे जैनपदें, मग म्यां तयांतें, जाणोनि उत्तर दिलें हृदयीं वसे तें. ।
'हो! आयिका नृपसुतारतिसौख्य जाणें, अद्यापि देव दुसरा तिजवीण नेणें.'॥६०

उत्तरार्ध.

(वसंततिलका वृत्त.)

अद्यापि ते कनकचंपकवर्णगौरी, उत्फुल्लपद्मनयना तनुरोमहारी ।
सुप्तोत्थिता च शयनीं मदविव्हलांगी, विद्या जशी गति तशी स्मरतों प्रसंगीं. ॥ १
अद्यापि चंद्रवदना नवयौवनांगी, पीनस्तनी मजपुढें उभि हेमरंगी ।
माझी तनू स्मरशरें पिडितांचि वेगीं, गात्रें सुशीतल करी सुरतप्रसंगीं ॥ २
अद्यापि ते शरदपुष्पदलायताक्षी, वक्षोजवर्तुलपटद्वय मी निरीक्षी ।
आलिंगितां सुरस घे मधुराधराचा, जैसा मिलिंद रस घे नवपंकजाचा. ॥ ३
अद्यापि नौक्तमतनू तिचि तेजराशी, चुंबावया रुळत कुंतल[19] गंडदेशीं[20] ।
[21]तें वारितां ध्वनि उठे करकंकणाची, तेणें करोनि मुरकुंडि वळे मनाची.॥ ४
अद्यापि ते सुरतजागरघूर्णमानें, वक्त्रा विलोकन करी सुरताभिमानें, ।
शृंगारसारनलिनी गजराजगामी, सल्लज्जनम्रवदना शयनीं स्मरें मी. ॥ ५

---

१. क्षिती. २. 'घोर' असाही पाठ आहे. ३ ब्रह्मा. ४. शिव. ५. पुरवासी. ६. 'अद्यापि मी तिजविणें द्विज देव नेणे' असें पाठांतर आहे. ७. या काव्याच्या जुनाट हस्तलिखित प्रतींत पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे भाग केले आहेत, म्हणून ते येथेंही तसेच कायम ठेविले आहेत. कथासंगतीकडे पाहिलें असतां असे भाग करण्याचें प्रयोजन फारसें दिसत नाहीं. ८. कमल. ९. केश. १०. आधीं निजलेली व नंतर उठलेली, निजून उठलेली. ११. सुवर्ण. १२. बाण. १३. स्तन. १४. गोड. १५. भ्रमर. १६. 'पद्मवाचा' पाठांतर. १७. 'निष्फल' पाठ. १८. केश. १९. गाल. २०. प्रांत. २१. 'देखोनियां निजमनीं सुखसिंधु लोटे । उद्धाहुवल्लि पसरूनि कलत्र भेटे ॥' असाही पाठ आहे. २२. सरोवर. २३. 'द्विजराज' पाठभेद. २४. 'तिजला' पाठभेद.

अद्यापि ते मदनमंदिरवैजयंती, ज्यां देखिली विरहव्याकुळ मध्यरातीं; ।
आलिंगिली करलता पसरोनि तीसी, सर्वात्मना विसर तो न पडो मनासी.॥ ६
अद्यापि कामरतितांडवसूत्रधारी, पूर्णेंदुबिंबवदना जशि दिव्यनारी, ।
बाला विशालनयनालिकदीर्घचिन्हीं, व्योमासमान कुचमंडल दीर्घ दोन्ही. ॥ ७
अद्यापि ते मलयचंदनलेपभोगी, कस्तूरिकेशरसुमिश्रितचर्चितांगी, ।
चातुर्यचौरुशतचुंबनदानकामीं, सलज्जखंजननयना शयनीं स्मरें मी. ॥ ८
अद्यापि ते शरदचंद्रमुखी मृगाक्षी, लीलाधरा तरलमीनदशा निलक्षीं, ।
काश्मीरचंद्र मृगनाभिविलेपितांगी, तांबूल देउनि विलासिनि नित्य भोगी.॥ ९
अद्यापि ते कनककांति कलाभिधानी, प्रस्वेदबिंदु वदनीं रतिखेद मानी, ।
सारंगलोलनयना सुरताधिकारी, गोडी कदापि न विटे तिचि खंति भारी.॥ १०
अद्यापि एक मनि विस्मितता तयाची, मी शीकलों परि हि जीवित नावळे ची।
तें गुप्त चिन्ह कळलें मजलागिं ज्ञानीं, तेव्हां सुवर्णदल लेवविलें सुकर्णीं.॥ ११
अद्यापि ते कनककुंडलजोडधारी, रात्रीस चंद्र विपरीत सुखाधिकारी, ।
आंदोलनें करुनियां जलबिंदु येती, मुक्ताफळें विखुरलीं मजला गमे तीं. ॥ १२
अद्यापि ते करिविदारणचक्रनेत्रें, दंतक्षतें सुरतविभ्रम होति गात्रें ।
वस्त्रांचलस्खलन होत विलोकितांची, तीच्या स्तनांसि उपमा स्मरकंदुकांची.॥ १३
अद्यापि ते तरुणपल्लवरक्तपानी, चोळी तिची तटतटीत भुजंगवेणी, ।
तुंडीफळाधर कपोलसुवर्णपात्रें, ते मी स्मरें सरलहंसगतीवगात्रें. ॥ १४
अद्यापि हेमरुचिरा मृगशावकाक्षी, अंभोजवर्तुलपयोधर पीनवक्षी, ।
बीजे मृगांक उदयो करि तेंवि देखा, श्रीचंद्रचूड कुचकल्पनखेंदुरेखा. ॥ १५
अद्यापि कज्जलविराजित पूर्णनेत्री, कर्णी सुवर्ण धरि केतकि राजपुत्री, ।

---

१. पताका. २. 'मदनव्याकुळ' पाठ. ३. वेल. ४. अप्सरा. ५. 'बाला स्यात्षोडशाब्दा तदुपरि तरुणी त्रिंशतिर्यावदूर्ध्वं प्रौढा स्यात्पंचपचादशवधि परतो वृद्धतामेति नारी.' (रतिरहस्य). ६. केश. ७. आकाश. ८. मैलागिरी (मलयपर्वत). हा सह्याद्रि पर्वताचा दक्षिणेकडील भाग आहे. येथें चंदन उचमतीचा होतो. ९. 'कस्तूरिकेशर अरक्त सुमिश्रितागी' असा पाठभेद आहे. १०. 'चातुर्यतादशनचुंबन' पाठांतर. ११. सुंदर. १२. पक्षिविशेष' १३. चंचल. १४. कस्तूरी. १५. सोनें. १६. घाम. १७. मृग. १८. पत्र. १९. हत्ती. २०. 'वक्रनेत्रें' पाठांतर. २१. 'दंतक्षतें करुनि' पाठांतर. २२. चेंडू. २३. 'अरुण' पाठ. २४. सूर्य. २५. 'अलस-हंसगती विचित्रे' पाठ. २६. सोनें. २७. बालक. २८. 'रंभोरु' पाठ. २९. 'मी निरीक्षीं' पाठ. ३०. पुट. ३१. चंद्र. ३२. शिव. ३३. 'निटिलीं अग्नि इंदुरेखा' पाठ. ३४. 'लोलनेत्री' पाठ.

नीले कलाप यमुना सुमनेक गंगा, भांगीं सरस्वति गुलाल बुका प्रयागा.॥ १६

अद्यापि ते गलतकुंतलपाश पाहे, बिंबाधरी जलनदी चिरकाल वाहे, ।
पीनोन्नतस्तन कठोरहि चक्रवाकें, मुक्ताफळें सुखद त्यांवर तेज फांके. ॥ १७

अद्यापि रत्नमणिदीपजनीलतेचे, नाना विचित्र पडदे रसराजकाचे ।
राजात्मजा मजपुढें उभि मी निरीक्षीं, सलज्जमूत सुविलोकित खंजनाक्षी. ॥ १८

अद्यापि ते गलित कुंतलपाश काळे, वक्षोज नम्र धरि मौक्तिकहार लोळे, ।
द्रोणाद्रि मंदरगिरी पयसिंधुपाळी, तैसे पयोधर तिचे धरिं भोगकाळीं. ॥ १९

अद्यापि राजतनया मृगशावनेत्री, म्यां देखिली विरहव्याकुळपुष्पगात्री ।
आलिंगिली भुजलता पसरोनि शाली, ते राजहंसगमना स्मर अंतकाळीं, ॥ २०

अद्यापि ते कुशल काव्यकलाविनोदी, ते मी स्मरें, त्रिदशनाथसुखासि निंदीं. ।
संकीर्ण होय सुरतीं सुकुमार बाळी, काकूल्तीस्तव धरी मज कंठनाळीं. ॥ २१

अद्यापि ते सुरतसंगर पूर्णताक्षी, सख स्मरें गलितचीरकलाप लक्षीं ।
शृंगारसारनलिनीसह राजहंसी जन्मांतरीं निधनें कोणें वरील तीशी? ॥ २२

अद्यापि बाळहरिणीनयनीं स्मरें मी, कंदर्पयुद्ध मजशीं करि गुप्तधामीं; ।
वक्षोजकुंभ घन पीन धरीं स्वपाणी, तेव्हां सुरेंद्रसुखतुच्छ मनासि नाणीं. ॥ २३

अद्यापि भूतलवटी वर वामनेत्रा, सर्वांग कोमल तनू नवनीतगात्रा, ।
शृंगारनाटकविशारदगीतनानालंकारकाव्यरसजाण कदा तुटेना, ॥ २४

अद्यापि ते मजविना क्षणही न राहे, कामानळें निजवियोग कदा न साहे; ।
मी मागुता छळिन यास्तव फार धाकें, प्राणाधिका न विसरे मजला स्वभौकें. ॥ २५

---

१. तोंडलें. २. 'पय' पाठ. ३. उंच. ४. चक्रवाक या नांवाचा एक पक्षी आहे. यासच 'कोक' असें म्हणतात. हे पक्षी जलाशयाच्या आश्रयान राहतात. त्यांत पुरुष (नर) आणि स्त्री (मादी) यांचा रात्रीं ऋषिशापामुळे नित्य वियोग होतो. त्याचा परस्परांवर अनुराग फार असल्यामुळें त्यांस वियोगाचे दुःख अत्यंत असह्य होते. पण रात्र सरून सूर्योदय झाला म्हणजे त्यांची परस्पर भेट होते, व तीं सारा दिवस एके ठिकाणीं राहून वालवितात—अशी कविप्रसिद्धि आहे. 'सख चक्रवाकि शोके बधान धैर्यं सहस्व समयममुम् । क्षयमेव वासरमणिर्हरिष्यते शापमूर्च्छां ते ॥' इत्यादि सुभाषितांवरून या कोक (चक्रवाक) पक्ष्याची स्थिति सुव्यक्त होते. ५. 'स्फुरत यास्तव' पाठ. ६. 'रत्नमय दीप विलोकितों जे' पाठांतर. ७. केश. ८. समुद्र. ९. 'सर्व' पाठांतर. १०. देवराज. (इंद्र) ११. 'संकीर्ण धाम सुटतां' पाठांतर. १२. 'अद्यापि ते सुरतजागरघूर्णिताक्षी' पाठांतर. १३. सुरतसंग्राम. (संगर=युद्ध.) १४. सरोवर. १५. मरण. १६. 'कोण सखी तयेसी' पाठांतर. १७. गृह. १८. हात. १९. 'सुरेंद्रपद' पाठांतर. २०. सुंदर. २१. लोणी. २२. निपुण. २३. 'तसे सुटेना' पाठांतर. २४. 'मी तिजविना' पाठांतर. २५. 'मजलों' पाठ. २६. शपथ.

अद्यापि ते प्रथम यौवनभोगदानी, तीचा वियोग घटिकावधि कल्प मानीं ।
क्षौमोदरी परम लीन विधूतकामी, सोडावया तिज समर्थ कदा नव्हें मी. ॥ २६
अद्यापि देव मनिं विस्मय मानिताती, ठाकोनियां त्रिदिवें कौतुक इच्छिताती; ।
प्राणप्रयाण करणें मज शीघ्र काळें, यानें नभीं प्रकटलीं दिसती विशाळें. ॥ २७
अद्यापि वारणमदोत्कटमत्तगामी, दुःखें करोनि मदनाग्नित देह होमी ।
हस्तोदकें करिकलेवर चीर आले, ते आठवे घडि घडी अनुचीत जालें. ॥ २८
अद्यापि सुंदरपणासि रती न ठाके, चंद्रीं कलंक, मुखिं निर्मळ तेज फाके, ।
कामानळें निजकलेवर दग्ध केलें, देखेन कैं वदन मागुति दुःख आलें ! ॥ २९
अद्यापि मी क्षणवियोग तिचा न साहें, मुष्टींत जीव धरुनी तेनुवाट पाहें ।
राजात्मजा त्यजिल देह म्हणोनिशानें, लावीं विलंब गगनीं गमना विमानें. ॥ ३०
अद्यापि विस्मयमते गवसावयातें, आले नृपानुग बळी मज न्यावयातें, ।
बाला यदर्थि निजपल्लवदान मागे, तें म्यां कसें विसरिजेल भडाग्नि लागे. ॥ ३१
अद्यापि चंद्रवदना करि फार खंती, लावण्यसागरलता द्विजराजकांती. ।
रात्रौ दिवा स्मरण होय तिच्या मुखाचें, दावा मुहूर्त मुखवारिज वल्लभेचें. ॥ ३२
अद्यापि मी धरितसें निजजीविताशा, जन्मांतरीं वरिन हे प्रमदा परेशा ! ।
अन्योपभोग मजला नलगेच कांहीं, ते दाखवा शशिकला कवळीन बाहीं. ॥ ३३
अद्यापि वक्त्रकमळावरि भृंग येती, गंडस्थळीं परिमळास्तव चुंबिताती, ।
हे वारितां, ध्वनि उठे करिं कंकणांची, तणंकरून मुरकुंडि वळे मनाची. ॥ ३४
अद्यापि तन्वि मधुराधरदानि देते, म्यां रोविलें निजनखें स्तनमंडळातें, ।
उद्भिन्नरोम पुलकांकित होय बाळा, ते आठवे मदनमंजरि वेळवेळां. ॥ ३५
अद्यापि एक मनिं विस्मय थोर जाला, पोटांत राग नसतां धरिला अबोला, ।
पायां पडोनि समजाविलि मंदवाणी, मी दास कोप न धरी गुणरत्नखाणी. ॥ ३६

---

१. ४३२०००००० वर्षें=कल्प. २. कृशोदरी. 'शातोदरी' पाठ. ३. 'अस मकामी' पाठ. ४. आकाश. ५. 'समयोचित' पाठांतर. ६. विमाने. ७. आकाशात. ८. हर्नी. ९. 'मदोन्मत मंदगामी' पाठांतर १०. 'बाष्पोदकें' पाठभेद. ११. 'आसादके करिकलेवरि चीर लेलें' पाठांतर. १२. शरीर. १३. 'आलें' पाठांतर. १४. हा प्राण सांडिन तयेविण सत्य बोलें' पाठांतर. १५. 'नृपवाम' पाठांतर. १६. 'विस्मय मनीं' पाठांतर. १७. राजसेवक. १८. सौंदर्य. १९. चंद्र. २०. क्षणभर. २१. कमळ. २२ युवति. २३. हे ईश्वरा. २४. बाहूंनीं, भुजांनीं. २५. गाल. २६. 'पान' पाठांतर. २७. रोमांचित. २८. 'ते आठवे मदनसंगर खेळु वेळां' पाठभेद.

अद्यापि धांवति करी हित काम नेणें, आर्येवरी सखि उभी सहवर्तमाने ।
कंदर्पतप्त परिव्याकुळ राजकन्या, ती कारणें स्मरतसें सुरताढ्यधन्या ॥ ३७
अद्यापि जाणिव नसे निज निश्चयेसीं, मेनेसि शाप दिधला मघवासभेसी, ।
मोहावया जन वदे चतुराननानें, हें निर्मिलें युवतिरत्न गुणाभिमानें. ॥ ३८
अद्यापि हसतुल्किंवरि राजपुत्री, संगीत गायन करी रतिसौख्यदात्री, ।
तें आयकोनि रिझल्या सुरराजकन्या, वर्णावया स्मरवधू सुरना दिसेना. ॥ ३९
अद्यापि कज्जलविराजित नेत्रबाणी, भ्रूकार्मुका मदनशक्ति तसे सुवर्णा. ।
कर्णांत ओढुनि ढळे कमळाननेची, ते भोगितां कवण पडित दोष वाची॥ ४०
अद्यापि निर्मलशरच्छशिगौरकांती, तात्काळ ते मन हरी मुनि वश्य होती; ।
ते पूर्णचद्रमुखचुंबनदान मागे, देखोनियां रति करी मग सानुरागें. ॥ ४१
अद्यापि ते शरदकुंदसुगधितांगी, देखोनि होय मकरध्वज वामभागीं, ।
दिव्यांगनासुरततीर्थकृतोपकारी, जन्मांतरी वरिन मी मनिं हेतु भारी. ॥ ४२
अद्यापि यो क्षितितळी प्रतिमा तयेशी, बाळा निरीक्षिलि नसे गुणरत्नराशी; ।
दिव्यांगनादिक गुणोत्तम कामसेना, वर्णावयास समता दुसरी असेना. ॥ ४३
अद्यापि राजतनया हितेंही न जाणे, वर्ते तशी कुटिल भाव मनासि नेणें; ।
मी एक दैवत तितें दुसरें न मानी, ते राजहंसगति चिंतितसें निदानीं. ॥ ४४
अद्यापि ते नृपतिशेखरराजपुत्री, संपूर्णयौवनमदालस खजनेत्री ।
गंधर्वयक्षसुरकिन्नरराजकन्या, दिव्यांगना परिनितात वयातधन्या. ॥ ४५
अद्यापि वर्तुळपयोधरमंडितांगी, कंदर्पसागरलता कृश मध्यभागी, ।
म्यां भोगिले सकळ भोग तिच्यानुरागें, होते व्यथा निशिदिनीं[25] वनितावियोगें. ४६

---

१. 'अधादर्शी' पाठांतर २. 'वदान्या' पाठांतर. ३. ज्ञान. ४ 'दिसे मज' पाठांतर. ५ अप्सराविशेष ६. इंद्र. ७. 'जनपदा' पाठांतर. ८. ब्रह्मा ९. 'असन सुंदर जशी शशिरूपवती । वर्णावया पिकवधु न समेसि येती ॥' असा पाठभेद आहे. १०. 'सुरनागकन्या' पाठांतर. १४. धनुष्य. १२ 'तसी सुराणी' पाठांतर. १३. 'वर्णिता' पाठांतर. १४. 'अद्यापि ते शरदचंद्रमुखी शुभांगी' पाठांतर १५. मीनकेतु. १६. 'पात वेगा' पाठांतर. १७. अप्सरा १८. 'हा' पाठभेद. १९. 'म्या' पाठभेद. २०. फौज. २१. 'उपमा दिसेना' पाठांतर. २२. 'निबहीत' पाठांतर. २३. 'पदार्थ' पाठांतर. २४. सकट. २५. 'वर्णावया पिकवधु समनेशि येना' असा पाठभेद. २६. 'परिणिता न पवेति धन्या' पाठांतर. २७. भूषित. २८. प्रेम. तिच्या+अनुरागे अशी वेगळाली पदें असणं इष्ट आहे. २९. रात्र.

अद्यापि ते कनककांति मदालसांगी, संलज्जनम्रवदना स्मरतों प्रसंगीं, ।
त्यागीं न औषधसुधा सैरिता गुणांची, म्यां वर्णिली क्षितितलीं गुणकीर्ति तीची. ४७
अद्यापि ते नृपसुता रतिभोगकालीं, प्रेमादरें करयुगें धरि कंठनालीं, ।
दंतोष्टपीडनक्षतें क्षतभाव दावी, ते मी स्मरें मदनमंदिरदेवदेवी. ॥ ४८
अद्यापि ते वरवधू सुभगावियोगें, आली सलज्ज सकलांप्रति मंत्र सांगे; ।
विज्ञापना करितसे परिसा सुचित्तें, लोटांगणीं शरण बिल्हणपंडितानें. ॥ ४९
अद्यापि धूर्जटि धरी विषें तें स्वकंठी, कूर्मे धरागिरिवरा धरले स्वपृष्ठीं, ।
आंपोनिधीस वडवानल नित्य जाळी, केलांगिकार बुध पाळिति सर्वकाळीं. ॥ ५०
अद्यापि ते प्रथमसंगमभोगकाळीं, म्या फेडिला हळुच कासवटा सुकाळीं, ।
लाजोनि दीप कर कोपुनि शीघ्र वाते, कर्णोत्पली विझविले मज आठवे तें. ॥ ५१
अद्यापि ते स्मरतसें सरसीरुहाक्षी, मार्गी व्रजे रमण बिल्हण मी निरीक्षी, ।
कामानळे निजकलेवर दग्ध जाले, हां प्राण सांडिन तियेविण सत्य बोले. ॥ ५२
प्रत्युत्तरासि सखि सादर शीघ्र झाली, बोले मुखावरि दिशा शशिची झळाळी; ।
सौभाग्यपर्वत तुझा न फुटे नखाग्रें, चूडे अभंग वरशील सुखें समग्रें. ॥ ५३
नेले निशाचरवरें जनकात्मजेसी, नेदीच खंजनदृशा रघुनंदनासी, ।
तीकारणें रणमही जिवदान केलें, म्या एक मस्तक दिलें तरि काय जालें? ॥ ५४
राजा विचार करि, 'होइल ब्रह्महत्या, स्त्रीघातपातक घडे सहसा निमित्या, ।
कन्यापिंजे निजकरे कविबिल्हणासी, दोघे जण वसुन दइन वित्त त्यासी.' ॥ ५५

१. मकरंद. 'उठता पलंगीं' आणि 'लुटिता पलंगीं' पाठांतरें. २. 'ती जीवनाग्नि वरिता' आणि 'ना जीवनौषधिसुधा' अशी पाठांतरं. ३. नदी. ४. 'प्रतिमा तयेची' पाठांतर. ५. 'मदनमूर्ति मनीं वदावी' पाठांतर. ६. 'सलज्ज होय सकळां प्रतिपाद सांगे' पाठांतर. ७. मनपूर्वक. ८. शिव. ९. विषधारणामुळेच त्याला 'नीलकंठ' असें नाव आहे. १०. 'समुद्रवसना' पाठांतर. ११. 'अंभोनिधीस' पाठांतर. १२. वडवाग्नि. १३. 'अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति' ह्या याचा भावार्थ आहे. केला+आंगिकार अशी निरनिराळीं पदें असणें इष्ट आहे. १४. ज्ञानी. १५. 'सकळां' पाठांतर. १६. 'लाजोनि दीपकर कांपति वक्रगात' पाठांतर. १७. 'राजात्मजा मग म्हणे सरसीरुहाक्षी' पाठांतर. १८. कमल. १९. शरीर. २०. 'देखोनि कर वदन मागुति दुःख झाले' पाठभेद. २१. 'सिद्ध' पाठांतर. २२. 'घडे मुखावरि दिसे शशि तेजशाली' पाठांतर. २३. 'अखंड' अन्यपाठ. २४. रावण. २५. सीता. २६. राम. २७. रणभूमि. २८. 'गेले' पाठांतर. २९. 'विप्रहत्या' पाठांतर. ३०. 'स्त्रीघातपाप न घडो सहसा निमित्या' पाठभेद. ३१. कन्या+आंपिजे अशीं वेगळीं पदें असणें इष्ट आहे. असे प्रकार बिल्हणाच्या काव्यांत फार आढळतात. [मागें पृ० १३८ श्लो० ४ चरण ३ गीतार्जुनें आणिली—पहा.] ३२. मन

श्रीबिल्हणासि मग नेउन वीरसेनें, पाचारिली शशिकला दिधली विधानें; ।
ग्रामें पुरें धन दिलें यश वाढवीलें, धूर्तासि विठ्ठल म्हणे परिपूर्ण जालें. ॥ ९६

रसमंजरी.

उपोद्घात.

(श्लोक.)

टेवी पाय पुढें स्वकीयच सदा नीचोच्च भूमीवरी
कांतेला श्रम हो झणी म्हण तैंव्हपुष्पें स्वहस्तें हरी,।

---

१. यथाविधि, यथाशास्त्र. २. भानुदासकृत संस्कृत 'रसमंजरी'चें हें महाराष्ट्र भाषांतर विठ्ठलकवीनें शा०श०१६०१ त प्रमव संवत्सरीं शहागड येथें केलें असें याच्या शेवटच्या श्लोकांत आहे. या भाषांतराचे एकंदर १३९ श्लोक आहेत असें कवि म्हणतो. परंतु 'काव्येतिहाससंग्रह'कारास मिळालेल्या पोथींत फक्त १२४ श्लोक आहेत. तसेंच नागपुरास भोंसले सरकारचे पुस्तकालयांतून आम्हास मिळालेल्या पोथींतही १२४ श्लोक आहेत. यावरून या ग्रंथाचे १५ श्लोक हल्लीं उपलब्ध नाहींत असें उघड होतें. मूळ संस्कृत ग्रंथाचा कर्ता भानु, याच्या बापाचें नांव गणेश्वर असून तो विदेहदेशांत (विदर्भभूमींत) राहणारा होता इतकीच काय ती त्याने आपल्याविषयीं माहिती आपल्या ग्रंथाच्या शेवटीं एका श्लोकांत दिली आहे. हें भाषांतर कित्येक ठिकाणीं चांगलें उतरलें आहे तरी यांत कांहीं दोष आहेत असें वाचकांच्या लक्षांत येईलच. शृंगार, वीर, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत, व शांतरस या नऊ रसांपैकीं पहिला जो शृंगार तदाधारभूत जी नायिका (स्त्री) तिजविषयींच या 'रसमंजरी'त विचार आहे. विठ्ठलाने आपल्या ग्रंथाचे तीन उल्लास केले आहेत. पहिल्यांत ३८ श्लोक आहेत, त्यांत मुग्धादि सोळा नायिकांचें व त्यांच्या कांहीं पोटभेदाचें वर्णन आहे. दुसऱ्यांत ४८ श्लोक आहेत, त्यांत प्रोषितभर्तृकादि नायिकावस्थानवकाचें व त्याच्या पोटभेदाचें वर्णन आहे, शेवटच्या उल्लासांत ३६ श्लोक आहेत, त्यांत नायिकातारतम्य, सखीकर्म, दूतिकर्म, पतिभेद, नायकभेद, सात्विकभावाष्टक, शृंगारभेद, अवस्थादशक व दर्शनत्रय या नऊ विषयांपैकीं कांहींचें वर्णन आहे. शेवटचे २ श्लोक उपसंहारात्मक आहेत. तसेंच पहिले २ श्लोक उपोद्घातात्मक आहेत. पहिला उल्लास व दुसरा उल्लास या प्रत्येकाच्या अखेरीस उपसंहारात्मक एकेक श्लोक असून, दुसऱ्या उल्लासाचे आरंभीं एक उपोद्घातात्मक श्लोक आहे. हे तीन श्लोक धरून या

---

१. या पोथीचीं सुवाच्य लिहिलेलीं ७२ पानें असून तींत मधून मधून मूळ संस्कृत ग्रंथातील विषयप्रकाशक गद्यलेख उतरून घेतलेला आहे. २. तो श्लोक असा:—'तातो यस्य गणेश्वर: कविकुलालंकारचूडामणिर्देशो यस्य विदर्भभू: सुरसरित्कल्लोलकिर्मीरिता । पद्येन स्वकृतेन तेन कविना श्रीभानुना योजिता वाग्देवी श्रुतिपारिजातकुसुमस्पर्धाकरी मंजरी ॥.'

पर्यंकास मृगाजिनें करि रतीनिद्रा स्वभागें करी
अंत:प्रेमभरालसा प्रियतमा अंगीं पुरारी धरी. ॥ १
रसाळ '**रसमंजरी**' प्रगट **भानु**नामा करी,
कवींद्र धरणीवरी रसिक हर्षवी अंतरीं; ।
मनोमधुर चातुरी करुनि भोगिती अंतुरी,
सुधाहि न पवे सरी, नव रसें विराजे बरी. ॥ २

उल्लास पहिला.

(श्लोक.)

गतागतकुतूहलें नयनिच्या अपांगावरी
स्मितद्युति पडे पतिव्रतवधू मुबिंबाधरी, ।
सुधेपरिस गोड तें वचन कांतकानीं करी
सतीस जरि कोप ये तरि बुडे तिच्या [15]अंतरीं. ॥ १
आलें यौवन, **काम**देवधरणीपाळें स्वयें धाडिलें,
केलें वास्तुविधान एणनयनागात्रीं बसाया भलें, ।
डोळां [19]खंजनचातुरी, मुखकळा सौधांधरी माधुरी
वाचा ते हि सुधासमुद्रलहरी लावण्य [21]अंगीकरी. ॥ २

ग्रंथांत एकंदर १२७ श्लोक आहेत. पैकीं १२०त मात्र विषयप्रतिपादन आहे. या ग्रंथाचे आणखी निदान १२ तरी श्लोक पाहिजेत ते शोधकांनीं मिळविण्याची तसदी घ्यावी अशी सविनय प्रार्थना आहे. ३. 'स्वकीय सदनीं' असाही पाठ आहे. ४. उंचसखल. ५. 'पृथ्वीवरी' असा अन्य पाठ. ६. म्हणून. ७. झाड. ८. काढी.

१. पलंगास. २. हरणाचीं कातडीं. ३. 'सुखें निद्रानिभोगां वरी', 'सुखें निद्रा निभागें वरी' असे अन्य पाठ आहेत. ४. अंत:+प्रेम+भर+अलसा=अभ्यंतर+हरविषयक प्रेम+बाहुल्य+अलसा. ५. 'आध्मीयं चरणं' इत्यादि पहिला श्लोक पहा. ६. शिव. ७. विद्रुत्कुल' इत्यादि दुसरा श्लोक पहा. ८. शृंगारादि नव रसांनीं भरलेली मंजरी. हें या ग्रंथाचें नांव आहे. ९. स्त्री. 'अंतरीं' असाही पाठ आहे. १०. अमृत. ११. कौतुकानें. 'गतागतकुतूहलं' इत्यादि तिसरा श्लोक पहा. १२. डोळ्याच्या कोंपऱ्यापर्यंत. १३. हंसण्याचें तेज. १४. तोंडल्यासारखा खालचा ओंठ आहे जिचा अशी. १५ ह्या श्लोकांत स्वीया पतिव्रतेचें वर्णन आहे. १६. तारुण्य. 'आज्ञां' इत्यादि चौथा श्लोक पहा. १७. मदनराजानें. १८. हरिणलोचनेच्या शरीरीं. १९. पक्षिविशेष. खंजरीट पक्ष्याची चतुरता (वैदग्धी). २०. सुधेला कमीपण आणणारी. २१. यांत मुग्धेचें (अंकुरित यौवनेचें) वर्णन आहे.

[1]नीरांतूनि निघोनि नी[2]रजमुखी तीरास आली असे,
कानीं काय [3]सरोज झोंबुनि बसे, आकर्णे नेत्रां पुसे, ।
शैवाळांकुर कां न जाति अझुनी रो[4]माळि घांसी बळें,
श्रोणीभार न जाणतां घडिघडी बोले '[5]बहु भागलें.'[6] ॥ ३
कुच स्वयंभुहि [7]शंभु [8]तुझा दिसे, परम सुंदर गौरहि हा असे, ।
कवण [9]धन्य करील नखें तरी, शशिकळा बरवी शि[10]वशेखरीं. ॥ ४
[11]हातीं ही धरिली, स्वयें [12]बुझविली, शय्येवरी आणिली,
बाळा नीजविली, परंतु नवली तीची बहिर्देखिली; ।
पारा स्थीर करी धरूनिच करीं जो देख भूमीवरी
तो भोगील परोपरी करुनियां नारी नवी [13]नोवरी. ॥ ५
कांहीं एक [14]निमीलितेक्षणभरी नीरी बरी सांवरी
[15]ऊरूयुग्म बराबरी करुनियां हस्तें [16]कुचातें धरी; ।
कांताशीं न करीच गोड वचनें, निद्रेसि अंगीकरी,
ऐसी भूमिवरी समस्तहि असे वि[17]श्रब्ध नारी परी. ॥ ६
निद्रा करीन तरि कांतमुखा न पाहें, जागी असेन तरि कामुक भोगितांहे; ।
ऐसी [19]सरोजनयना मनिं चिंतिताहे, निद्रा नये नयनिं जागरही न साहे. ॥ ७
थानें [21]चोळुनिशानें वदनकमळही आकळीलें पतीनें,
कंठीं आलिंगनानें निजवुनि अधरीं चुंबिलें आदरानें; ।
साडी फेडूनि केलें रत तंव हरिलें चित्त सूर्योदयानें,
[22]चेलांतानें वधूनें श्रवणसरसिजां झांकियेलें [23]छलानें.[24] ॥ ८
[25]नखक्षत उरावरी [26]रदवणासि बिंबाधरीं
चळे बकुळमाळिका गळित होय मुक्तावळी ।

१. उदकांतून. 'नीरान्नीरमुपागता' इत्यादि पाचवा श्लोक पहा. २. नीरज=कमल. ३. कमल. ४. रोमावली. ५. फार श्रांत झाल्यें. ६. यांत अज्ञातयौवना नायिकेचे वर्णन आहे. ७. सुखोत्पादक; (पक्षीं) शंकर. ८. हे कमललोचने (तुझा.) ९. सौभाग्यशाली. 'स्वयंभूः' इत्यादि सहावा श्लोक पहा. १०. यांत ज्ञातयौवना नायिकेचें वर्णन आहे. ११. 'हस्ते धृतापि' इत्यादि सातवा श्लोक पहा. १२. सजविली. १३. यांत नवोढा नायिकावर्णन आहे. १४. मिटलेले. १५. मांड्या. १६. 'दरमुकुलित' इत्यादि आठवा श्लोक पहा. १७. यांत विश्रब्धनवोढेचे वर्णन आहे. १८. 'स्वापे प्रियानन' इत्यादि नवम श्लोक पहा. १९. कमललोचना. २०. यांत अतिविश्रब्धनवोढेचें वर्णन आहे. २१. 'संस्पृश्य' इत्यादि दशम श्लोक पहा. २२. वस्त्रानें. २३. मिषानें. २४. यांत प्रगल्भेच्या रतिप्रीतीचे वर्णन आहे. २५. 'नखक्षतम्' इत्यादि एकादश श्लोक पहा. २६. दांत.

रतांतसमयीं असें सकळ देखिलें म्यां सये !
नसे स्मृति नसे रती. शिकविलें तुझें तें नये. ॥ ९
[2]प्रेमभ्रमरपुंज ही दुरिल कुंज तूं सेविला
श्रमें करुनियां तुला बहुत घर्म हा जाहला ।
हरीन नलिनीदळें करुनि मंदमंदानिळें
वदे वचन गोड तें अमृत जोडल्यानें छळें. ॥ १०
[3]रात्रीं जागर जाहला तुज असे नेत्रीं मला [5]शोणिमा
तूं प्यालास [6]मधूस तें करितसे माझ्या मनीं [7]विभ्रमा ।
ग्राम्यद्रुंगघनीं निकुंजभवनी तूं पावसी [8]श्रीफळा
मारी मारशरी करूनि मजला मी भोगितें त्या फळा. ॥ ११
कांता प्रीतिकरा मनोहरवरा [10]तारुण्यभूपाकरा
धीरा[11] वीर्यपराक्रमैकचतुरा स्वामी मला तूं खरा ।
ऐसें बोलुनि कामिनी ठिवितसे दृक्प्रांत कांताननीं
श्वासोच्छ्वास करूनि बाष्प भरलें [12]संपूर्णचंद्राननी. ॥ १२
[13]पर्यंकीं न चढेसि [14]बोलसि न कां [15]पीयूषवाक्यें मशी
दृक्पातेंहि [16]सनाथ तूं न करिसी कोपप्रकाशें कशी ।
ऐसें केतकगर्भगौरदयिते कोपासि [17]संगोपिसी
जें वक्त्रीं स्मित तें सखी न करिती तैं सत्य तूं [19]कोपसी. ॥ १३
[20]शशीचे कळेमाजि देखोनिशानें, शिवा आपुलें बिंब कोपे त्वरेनें ।
हराचे शिरीं दूसरी कोण राहे, करानें हरा भेडसावूनि पांहे. ॥ १४
येतां तल्पसमीप कांत ललना ते वक्र [21]घोणीं करी

---

१. यांत प्रगल्भेला झालेल्या संमोहाचें वर्णन आहे. २. 'गोलालिपुंज' इत्यादि द्वादश श्लोक पहा. ३. यांत मध्याधीरेचें वर्णन आहे. ४. 'जातस्ते निशि जागरः' इत्यादि तेरावा श्लोक पहा. ५. लाली. ६. मद्यास. ७. चळा. ८. बेलफळ किंवा नारळ. ९. यात अधीरा मध्या नायिकावर्णन आहे. १०. 'लावण्यभूषाधरा' असाही पाठ आहे. ११. 'कांतानुराग' इत्यादि १४ वा श्लोक पहा. १२. धीराधीरा मध्या नायिकावर्णन आहे. १३. पलंगावर. १४. 'नो तल्पं भजसे' इत्यादि १५ वा श्लोक पहा. १५. अमृत. १६. धन्य, सुखी. १७. झांकतोस. १८. यात प्रगल्भधीरेचें वर्णन आहे. १९. 'प्रतिफल' इत्यादि १६ वा श्लोक पहा. २०. यांत अधीरा प्रगल्भेचें वर्णन आहे. २१. घोण=नाक.

बोले दीनपणें करूनि वचनें तेव्हां स्मितश्री धरी ।
हस्तीं हस्त ठिवीतसे तंव पुन्हां कोपास अंगीकरी
नेत्रातें पसरीतसे पतिवरी रक्तोत्पलांचे परी. ॥ १५
एके अंथरुणीं सरोजनयना दोघी निजेल्यावरी
ग्रीवा उच्च करूनि पाहत पती तों एकि निद्रा करी ।
गेला अन्यवधूप्रती मृदु करें चेलांचलातें धरी
केली गुप्त निशारती तंव वधू ते होय जागी बरी. ॥ १६
अंतःकोपकषायित प्रियतमा देखोनि दोघी वनीं
पुष्पें वेंचवयास योजित असे एकीस नम्राननीं ।
अर्धोन्मीलितनेत्रकोणें नवलें रामानना पाहतो
स्मेरार्धेऽधरपल्लवीं नव वधू आणीक आलिंगितो. ॥ १७
धैर्याधैर्यपरिग्रहाग्रहधरा दोघी प्रिया सुंदरा
त्यांला प्रीति करावया पति धरी रत्नांसि त्यां सादरा ।
एकीला दिधलें त्वरें करुनियां नेदी दुजीला खरा
ते झोंबे बहुसाल वल्लभ तिच्या चुंबीत बिंबाधरा. ॥ १८
स्मराला सेवाया धरणिवरि रेवातट वसे
सुगंधाचा वारा मलयज बरा वाहत असे ।
पहा प्रावृट् धन्या नव जलद विस्तारुन वसे
सखे वो ! कांहींही करिं मन पराधीनच असे. ॥ १९
सासू कोपतसे सुहृज्जन तसे जाऊहि निंदीतसे
त्या गेहांत निजेनसें सखि ! पुन्हा माझे मनीं ही नसे ।

१. 'तल्पोपांत' इत्यादि १७ वा श्लोक पहा. २. यांत धीराधीरा प्रगल्भेचें वर्णन आहे. ३. 'एकस्मिन् शयने' इत्यादि १८ वा श्लोक पहा. ४. मान. ५. चैल+अंचलातें=वसन+पदरातें. ६. यांत धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा वर्णन आहे. ७. रागानें लाल झालेले. ८. 'अंतःकोप' इत्यादि १९ वा श्लोक पहा. ९. उघडलेले. १०. कोपरा. ११. स्त्रीमुखातें. १२. गालांत हंसणें. १३. दुसरी. १४. यांत अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा वर्णन आहे. १५. 'धैर्याधैर्य' इत्यादि विसावा श्लोक पहा. १६. यांत धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा वर्णन आहे. १७. मदनाला. १८. 'अयं रेवाकुंज' इत्यादि २१ वा श्लोक पहा. १९. नर्मदानदीचें तीर. २०. पर्वतविशेष. २१. यांत परोढेचें वर्णन आहे. २२. 'श्वश्रूः कुप्यति' इत्यादि २२ वा श्लोक पहा.

मारी मूषक[1] थोर कोणेकुहरीं[2] राहोन ते मांजरी
उत्फालेन करी कफनि मजला पीडा शरीरीं करी[3]. ॥ २०

तमालतरु[4] दाटती, बहुत मालती फूलती
सुवाससुख भोगिती, भ्रमरपुंजही[5] गुंजती, ।
निकुंज तटिनीतटीं[6] असति, पांथ![7] ना त्यांप्रती,
निदाघतपनातपें[8] श्रमति ते तयां सेविती[9]. ॥ २१

घरधणी[10] म्हणतां निज सेवका, 'त्वरित हा बदरीद्रुम[11] तोडि का' ।
अइकतां रमणी अतिशाहणी त्यजि जळांत हिंवांत[12] कुठारिणी[13].[14] ॥ २२

जें[15] झालें जितकें समस्त तितकें होऊनि गेलें असे,
जें होईल पुढें पुढें सकळ ही तें होउं देवूं तसें; ।
जें होतें सखि! तेंच होत असतां वीलंब कां दाविसी?
लज्जा सोडुनि, बोल गोड वचनें, कां तूं वृथा कोपसी[16]? ॥ २३

हे[17] मेघ वारिकण[18] वर्षति नो नरांसी, हे शैल[19] देति तृण नेदिति पूरुषांसी, ।
हा वृक्षही फळ फळे न फळे, जनासी, कैसी विधे![20] पुरविली कुलटा[21] असोसी[22][23]? ॥

लवंगलतिकादळें[24] झडति चैत्रमासी बळें,
परोढवनितावळी[25] करित दुःख तें ओंगळें, ।
कपोलतल[27] पांढरें धरिति तालपत्रापरी
विशेष मदनानळें जळतसे सदा अंतरी[28]. ॥ २५

---

१. उंदीर. २. कोपऱ्यांतील बिळांत. ३. यांत गुप्तावर्णन आहे. ४. 'निबिडतमतमाल' इत्यादि २३ वा श्लोक पहा. ५. भ्रमराचे समुदाय. ६. नदी. ७. हे पाथा! सूर्य प्रखर आहे यास्तव नदीतटावर जेथें निकुंज आहेत तेथें तापोपशमनार्थ जा. ८. उन्हाळा. ९. यात वाग्विदग्धावर्णन आहे. १०. 'दासाय भवननाथे' इत्यादि २४ वा श्लोक पहा. ११. बोरीचें झाड. गृहस्वामीनें दासाला हा बदरीद्रुम तोडून टाक अशी आज्ञा केली असतां रमणी (हरिणाक्षी) [स्वचौर्यरतस्थानभूत बदरीवृक्षाचा छेद झाल्यानें स्वसंकेतस्थान नाहींसें होईल या भयाने] घरातील कुऱ्हाड पाण्यांत फेंकून देते. १२. हिंवाळ्यांत. १३. कुऱ्हाड. १४. यांत क्रियाविदग्धावर्णन आहे. १५. 'यद्भूतं तद्भूतं' इत्यादि २५ वा श्लोक पहा. १६. यांत लक्षितावर्णन आहे. १७. 'एते वारिकणान्किरंति' इत्यादि २६ वा श्लोक पहा. १८. पाणी. १९. पर्वत. २०. हे विधात्या! २१. जारिणी. २२. उत्कट इच्छा. २३. यांत कुलटावर्णन आहे. २४. 'समुपागतवति चैत्रे' इत्यादि २७ वा श्लोक पहा. २५. दुसऱ्यानें जिच्याशीं लग्न केलें आहे अशी. २६. थोर. २७. गाल. २८. यांत परोढावर्णन आहे.

[1]निद्रा [2]मयूरमिथुनें करिती, कपोती गाती, नवीन तरुपल्लव हाल्वीती, ।
तैशींच आणिक वनें कितिहीं नसेती, खेदासि कां करिसि? जा पति भोगीं राती[3]. ॥
[4]रसाळतरुमंजरी धरुनि कृष्ण कानीं बरी,
[5]त्वरें करुनियां वराप्रति पहातसे सुंदरी; ।
प्रतप्तविरहानलें नयनिं वाहताती जळें,
मनीं म्हणत राधिका हरि वरील गोपीकुळें[6]. ॥ २७
[7]जाऊ [8]हीनविलोचनी, नणद ते [9]बैराट कानीं असे,
राहे कांतहि गोठणीं, तरुणि ते संतोष मानीतसे; ।
चोळी दाटतसे उरावरि, धरी बिंबाधरीं [10]शोणिमा
साडी नेसुनियां त्वरें करितसे पांथास कामभ्रमीं[11]. ॥ २८
[12]कोहीं वक्षित हार फार सरळा भ्रू वांकडी हांसते,
प्रांतीं भोंवति लोचनें, भुजि ठिवी [13]कर्णावतंसास ते. ।
[14]अंगोळीस जडीत घालुनि मुदी कानास कांडोळिते,
ऐशी ते नृपकन्यकाहि [15]दयिताव्यांजें स्वयें पाहते[16]. ॥ २९
[17]आला देखुनि आंगणीं बहुधनी दाता मनीं हर्षली,
आलिंगीति परस्परें स्तन तिचे चोळी उरीं दाटली; ।
आनंदाश्रुजळें त्यजी घडिघडी [18]धम्मिल्लमाला[19]छळें
आकर्णांतविलोचना पतिपशीं येऊनि बैसे [20]बळें. ॥ ३०
[21]'गेलीस तूं कुंज पहावयासी, त्या पापियाच्या सदना नसेसी, ।
पलाशपुष्पाभरणें धरीसी' ऐसें वदे कामिनी दूतिकेसी[22]. ॥ ३१
[23]भूषणें जडित लेउनिशानें, धन्य होसि सखि! कांतकृपेनें; ।
अंतरेल पति रूप पहाया, भूषणें मज न देत धरायीं[24]. ॥ ३२

१. 'निद्रालुकेकिमिथुनानि' इत्यादि २८ वा श्लोक पहा. २. मोरांचीं जोडपीं. ३. यांत अनुशयानावर्णन आहे. ४. आंब्याचें झाड. 'कर्णकल्पितरसालमंजरी' इत्यादि २९ वा श्लोक पहा. ५. 'स्वयें' असाही पाठ आहे. ६. यांतही अनुशयानावर्णन आहे. ७. 'गोष्ठेषु तिष्ठति पतिः' इत्यादि ३० वा श्लोक पहा. ८. आंधळी. ९. बहिरी. १०. लाली. ११. यांत मुदितावर्णन आहे. १२. 'किंचित्कुंचितहारयष्टि' इत्यादि ३१ वा श्लोक पहा. १३. कर्णभूषणास. १४. बोटांत. १५. मिष. १६. यांत कन्यकावर्णन आहे. १७. 'आनंदाश्रुपयांसि मुंचति' इत्यादि ३२ वा श्लोक पहा. १८. केस. १९. मिष. २०. यांत वित्तमात्रोपाधि सामान्यवनितावर्णन आहे. २१. 'त्वं दूति निरगाः' इत्यादि ३३ वा श्लोक पहा. २२. यांत अन्यसंभोगदुःखितावर्णन आहे. २३. 'वपुषि तनोति' इत्यादि ३४ वा श्लोक पहा. २४. यांत प्रेमगर्वितावर्णन आहे.

[1]लोचनास उपमा कमळाची, दे पती सुवचनास [2]सुधेची, ।
सांग काय करूं यत्न तयाचा, दोष कांत धरि शांतपणाचा[3]. ॥ ३३

[4]स्वेदोदकें[5] करुनि पिच्छिल[6] आंग बाई! होऊनि [7]कंटकित शोभत ठाइं ठाईं; ।
हा कांत [8]अन्य वधु जे घडि पाहताहे, कोठें ठिवील पद मान तुझा न [9]साहे. ३४

[11]चुकोनि तें नाम मुखास आलें, हें सत्य मानीं सखि! एक बोलें; ।
न मानिसी तें दिव्य[12] मी करीतों, रोमावळी[13]व्याळ करीं धरीतों[14]. ॥ ३५

[15]कपाळीं पतीचे परस्त्रीपदाचा, पडे डाग देखोनियां [16]यावकाचा, ।
प्रियालोचनप्रांत आरक्त झाले, प्रियाचे मनीं भासती कामभाले[17]. ॥ ३६

उल्लास दुसरा.

विषयोपन्यास.

(श्लोक.)

पूर्वी प्रोषितभर्तृका परिमणं, त्यानंतरें खंडिता
तीपूढें कलहांतरा, चतुर ते स्त्री विप्रलब्धान्विता, ।
उत्का वासकसज्जिका, तदुपरि स्वाधीनभर्तृरिका,
जाणावी अभिसारिका नवम ते प्रोष्यत्प्रिया नायिका. ॥ १

नायिकावर्णन.

(श्लोक.)

[18]लज्जेनें तरि दीर्घ दुःख सखयांपाशीं न ये बोलतां,
शैवालास्तरणीं न ये पहुडतां, शंका पडे सांगतां; ।
कंठीं गद्गदवाणि लोचनजळें द्रावेनि ना अन्यथा
संतापाकुळ फार [19]पद्मनयना [20]कंदर्प जाणे व्यथा[21]. ॥ २

---

१. 'कलयति कमलोपमानमक्ष्णोः' इत्यादि ३५ वा श्लोक पहा. २. अमृताची. ३. यांत सौंदर्यगर्वितावर्णन आहे. ४. 'स्वेदाम्बुभिः क्वचन' इत्यादि ३६ वा श्लोक पहा. ५. घाम. ६. ग्यास, कर्दमयुक्त. ७. रोमांचित. ८. 'अन्य बवुला नग देत आहे' असा अन्य पाठ आहे. ९. गर्व. १०. यांत मानवतीवर्णन आहे. ११. 'यद्गोत्रस्खलनं तत्र' इत्यादि ३७ वा श्लोक पहा. १२. शपथ. १३. साप. १४. यांत मानवतीवर्णन आहे. १५. 'दयितस्य निरीक्ष्य' इत्यादि ३८ वा श्लोक पहा. १६. अळित्याचा. १७. यांतही मानवतीवर्णन आहे. १८. 'दुःखं दीर्घतरं' इत्यादि ३९ वा श्लोक पहा. १९. कमललोचना. २०. मदन. २१. यांत मुग्धा प्रोषितभर्तृकावर्णन आहे.

हीं कंकणें मनगटीं सखि! वक्ष तेंची, श्रोणी निबद्धरसना मणियुक्त कांची, ।
गुंजारव भ्रमरवाणि किमर्थ आली, हें सांग गे! सखि! पुसें मति काय डाळी!॥ २

मौला बालांबुजदलगलन्हार मुक्ताफळांचा,
कांची श्रोणी त्यजुनि जघनीं नेणवे भाव साचा; ।
बाहूमूळीं चढति वलयें, कां पुसे दूति वाचा,
प्रस्थानीं हें किमपि पतिच्या सांग गुह्यार्थ साचा. ॥ ४

सासू पंकजपत्र दे, तदपि तें घेतें म्हणे भ्रू लवे,
कंदर्पें परितप्त यास्तव करें नेघे व्यथा उद्भवे; ।
वाचे नो बलवे सुहृद्गणमुखें या उत्तरा दे वदे,
उष्ण श्वास निघेति एणनयना कोणास जाणों नदे". ॥ ५

विरहें विदित व्हावा, प्रेम कांतासि दावी,
पुनरपि धन द्यावें, आपुली प्रीति लावी; ।
मैरिच नयनपद्मीं घालुनी बाष्प आणी,
धूत उभि पुरयोषा द्वार कांतप्रयाणीं. ॥ ६

हृदय कां कलशांकित हें तया, पतिस इच्छित दीर पुसावया, ।
प्रियतमें मग चिन्हित देखिली, मग करें धरुनी परिरंभिली. ॥ ७

वक्षोजचिन्हित उरा पतिचे निरीक्षी, उच्छ्वास टाकित असे न वदे परीक्षी, ।
प्रातर् उठोनि मुख मार्जितसे करानें, बाला विलोचन पुसी पटुपल्लवानें. ॥ ८

मांझें चिन्ह सपत्निचें स्वनयनीं देखोनियां बोलिली,
पादालक्तमुखावलिप्त मग ते चित्रोपमा राहिली; ।

---

१. 'श्वासस्तदेव वपुषो' इत्यादि ४० वा श्लोक पहा. २. कुंजे. ३. कमरपट्टा. ४. यांत मध्या प्रोषितभर्तृकावर्णन आहे. ५. 'माला बालांबुजदलमयी' इत्यादि ४१ वा श्लोक पहा. ६. यांत प्रौढ प्रोषितभर्तृकावर्णन आहे. ७. 'श्वश्रूः पद्मदलं' इत्यादि ४२ वा श्लोक पहा. ८. कमलदल. ९. बोलवे. १०. मृगाक्षी. ११. यांत परकीय प्रोषितभर्तृकावर्णन आहे. १२. 'विरहविदितमंतः' इत्यादि ४३ वा श्लोक पहा. १३. मिरीं, मिरची. १४. अश्रु. १५. यांत सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृकावर्णन आहे. १६. 'वक्षः किमु कलशांकितं' इत्यादि ४४ वा श्लोक पहा. १७. कुंभचिन्हित (स्तन). १८. स्त्री. १९. यांत मुग्धखंडितावर्णन आहे. २०. आलिंगिली. २१. 'वक्षोजचिन्हितमुरो' इत्यादि ४५ वा श्लोक पहा. २२. धूत असे. २३. यांत मध्याखंडितावर्णन आहे. २४. नेत्र. २५. पदर. २६. 'कांतं वीक्ष्य विपक्ष' इत्यादि ४६ वा श्लोक पहा.

टाकी श्वास अधोमुखें न वदली आणोनि नेत्रोदक,
प्रातर्दर्पण[1] दाविला मज तिणें ऐसें वदे नायकें[2]. ॥ ९

देखे[3] प्रियासि वलयांकित[4] कंठदेशीं, मुक्ताक्षतादि न वदे पुरुषा विशेषीं, ।
दूतीकडे मृगदृशा उभि दूरि पाहे, नेत्रांबुपात करितां जळपूर्ण वाहे[5]. ॥ १०

उरीं[6] स्तन कुचंबले, मदनमोक्ष कोणे स्थळीं,
नसे स्मरण आमुचें पति तुम्हांस वक्षोत्पळीं, ।
वदे प्रचलचेतसा प्रियतमासि वारस्त्रिया[7]
हरोनि करकंकणा त्वरित घेतसे त्याचिर्या. ॥ ११

ने[9] वदत पतिला उगी भिडेनें, न कथिति सखियां सलज्जतेनें, ।
मलयमरुत[10] पैं सुगंधि वाहे, मनिं सुख नसतां जिला न सोहे[11]. ॥ १२

उसरमा[12] मनिचा वदतां नये, जरि वदों तरि लाजतसें सये! ।
उगि अधोमुख यास्तव ते असे, किमु वदों न वदों विदधीतसे[13]. ॥ १३

रुधिर[14] नेत्र फिकें मन कां तुझें, करसरोरुहतर्जन[15] मी बुझें, ।
कलहकोप किमर्थ तयावरी, सखि म्हणे हित काय तनूदरी[16][17]. ॥ १४

भर्तारा[18] लघु मानिलें, वचन म्यां नाकर्णिलें त्या गुणें,
गेलें धैर्यधन, त्रपा[19] उडविली जैसी समीरें[20] तृणें[21]; ।
बिंदुप्राय तटाकिनी[22] पळविली म्यां नीति देशांतरें
क्रोधें धिक्कृत बुद्धिधिग्विधिवशा बोले रसाळोत्तरें[23]. ॥ १५

होतीं[24] पंकजचिन्ह भालपटलीं भाग्याक्षरें वेधसें[25]
जें जें पैं लिहिलें यथार्थ सखिये! योजूनि आलें तसें; ।

---

१. आरसा. २. यांत प्रौढाखंडितावर्णन आहे. ३. 'कान्तं निरीक्ष्य वलयांकितकंठदेश' इत्यादि ४७ वा श्लोक पहा. ४. कंकणचिन्हित. ५. यांत परकीय खंडितावर्णन आहे. ६. 'उरःस्नव पयोधरांकितमिदं' इत्यादि ४८ वा श्लोक पहा. ७. वेश्या. ८. यांत सामान्यवनिता खंडितावर्णन आहे. ९. 'अनुनयति पति' इत्यादि ४९ वा श्लोक पहा. १०. मलयपर्वतावरून येणारा वायु. ११. यांत मुग्धा कलहांतरितावर्णन आहे. १२. 'विरमति कथनं विना' इत्यादि ५० वा श्लोक पहा. १३. यांत मध्या कलहांतरितावर्णन आहे. १४. 'अकरोः किमु नेत्रशोणिमानं' इत्यादि ५१ वा श्लोक पहा. रुधिर=लाल. १५. मिशकारणें. १६. सिंहकटी. १७. यांत प्रौढा कलहांतरितावर्णन आहे. १८. 'भर्तुर्यस्य कृते' इत्यादि ५२ वा श्लोक पहा. १९. लज्जा. २०. वायूनें. २१. गवत. २२. नदी. २३. यांत परकीया कलहांतरितावर्णन आहे. २४. 'यत्पंकेरुहकल्प पाणिकमलं' इत्यादि ५३ वा श्लोक पहा. २५. ब्रह्मदेवानें.

केला म्यां परि कोप कां ? पति वृथा धिग् बुद्धि धिग् बोलणें,
धिक् तारुण्य वयासि धिग् धिगि सये ! चातुर्य धिग् भाषणें'. ॥ १६
आलींनीं शपथा करूनि कपटें नेली निकुंजालया,
तेथें कांत नसे, म्हणोनि उगली पावोनियां विस्मया, ।
पाहे क्रोधित पद्मपत्रनयना कुंजोपकंठाकडे,
गुंजत्कार मिलिंद मंद करिती पैं दृष्टि त्यासी जडे. ॥ १७
संकेतकेलिसदनीं दयितासि पाहे, तेथें नसे, थबकली उगलीच राहे, ।
वाचेस शब्द न फुटे विकचार्धदृष्टी, तांबूलवीटि वदनीं करि चित्र सृष्टी. १८
देखे शून्य निकुंजसद्म, मग ते कामानळें व्यापिली,
मागेना गुज दूतिकेसि, न पुसे वार्ता, उगी राहिली; ।
'शंभो ! शंकर ! चंद्रचूड ! भगवन् ! श्रीकंठ ! ऊमापती !
त्राहि त्राहि' म्हणे मृगेक्षणि, करी ऐशी शिवाची स्तुती. ॥ १९
धैर्यव्याळफडेसि देउनि पदा, उत्तीर्णलज्जापगा,
अंगीकारुनि जाय दाट तिमिरीं, देखेचि ना सौभगा, ।
संतापाकुळ पैं प्रतप्त मदनें, तों होय मेघध्वनी
क्रोधें पाहतसे कृतांतमहिषा सौदृश्य मानी मनीं. ॥ २०
कपट करुन कोणी एक वारांगनेनें, कथुनि रसिक गोष्टी कांत नेला स्पृहेनें, ।
हसति मधुपनेत्रा कुंजकेलिप्रसंगीं, विकचकुसुमवर्णा प्रीति लावी पलंगीं. ॥ २१

१. यांत सामान्यवनिता कलहांतरितावर्णन आहे. २. 'आलीभिः शपथैरनेककपटैः' इत्यादि ५४ वा श्लोक पहा. सख्यांनीं. ३. प्रदेश. ४. भ्रमर. ५. यात मुग्धा विप्रलब्धावर्णन आहे. ६. 'संकेतकेलिगृहमेत्य' इत्यादि ५५ वा श्लोक पहा. ७. क्रीडागृह. ८. प्रियकरास. ९. विकसित आहे अर्धदृष्टि जिची अशी. १०. पट्टी. ११. यांत मध्या कलहांतरितावर्णन आहे. १२. 'शून्यं कुंजगृहं निरीक्ष्य' इत्यादि ५६ वा श्लोक पहा. १३. पतिरहित. १४. गृह. १५. मदनाग्नीनें. १६. रक्षण कर. १७. यांत प्रौढा विप्रलब्धावर्णन आहे. १८. 'दत्वा धैर्यं भुजंगमूर्ध्नि चरणं' इत्यादि ५७ वा श्लोक पहा. १९. धैर्यरूप व्यालाच्या (सापाच्या) फडेवर पाय देऊन. २०. उतरून गेली आहे लज्जारूप आपगा (नदी) जी अशी. २१. घन अंधकाराला. २२. प्रियकरास. २३. मेघांचा कडकडाट होऊन पाऊस पडूं लागला. २४. यम. २५. 'भ्रांतीस' असा पाठ आहे. २६. यात परकीयाविप्रलब्धावर्णन आहे. २७. 'कपटवचनभाजा' इत्यादि ५८ वा श्लोक पहा. २८. वेश्येनें. २९. भुंग्यासारखे काळे आहेत डोळे जीचे ती. ३०. क्रीडा. ३१. यांत सामान्यवनिता विप्रलब्धावर्णन आहे.

[1]'कां अद्यापि न ये[2] गृहा' मनिं म्हणे '[3]अन्यांगने पावला,'
लज्जेनें न पुसे सखिप्रति कदा [4]कंदर्प संपावला; ।
दीर्घ श्वास न टाकिले, थबकली, पाहे न कोणाकडे,
तापे [5]पक्वपलांडुपांडुरनिभा दोहीं [6]कपोलीं पडे[7]. ॥ २२
[8]आणायासि न गेलिस प्रियसखी भ्याला दुजे सर्पिणी
क्रोधें काय निषेधिलें मज गमे वार्ता वदें धर्मिणी, ।
कर्णी केतकपत्र त्यावरि तदा बाष्पांबु टाकीतसे,
जालें रक्तक पक्ष्म पंकजदृशी खेदासि मोनीतसे. ॥ २३[9]
[10]भ्रांता निकुंज सखि! वल्लि [11]रसाळ तात, माता [12]क्षपा पितृतमासि पुसें वृतांत, ।
[13]नीलांबुदाभ इकडून नसे न गेला, दामोदर प्रिय दुजे प्रमदेन नेला[14]. ॥ २४
[15]जालें स्नान घनोदकें वसति पैं केली महा[16]काननीं,
शीतश्चंदन चर्चिला [17]स्मर सदा आराधिला आसनीं; ।
केलें जागरणव्रतासि, [18]रजनी लज्जा दिली दक्षिणा,
ऐसें म्यां तप साधिलें फळ[19] नव्हे हे प्रोक्त मेध्यक्षणा. ॥ २५[20]
[21]कां मित्र ये ना चि निकुंजगेहा, चिंता करी खेद विशेष देहा, ।
टाकी शरीरावरि बाष्पधारा, द्रव्याभिलाषास्तव [22]पण्यदारा[23]. ॥ २६
[24]माळा गुंफित हार हेम[25]रशना गंधें सुगंधादिकें
पात्रें सिद्ध करी प्रदत्त करुनी कार्य प्रयोजी निकें, ।
'या रात्रीं [26]रति नेमिली प्रियतमें' दूतीस भाषीतसे,
हांसे चंद्रमुखी प्रसन्नवदना दूरस्त पाहातसे[27]. ॥ २७

१. 'यन्नाद्यापि समागतः' इत्यादि ५९ वा श्लोक पहा. २. (पति) ये—असा संदर्भ. ३. दुसऱ्या स्त्रियेकडे गेला. ४. मदन. ५. कांदा. ६. गाल. ७. यांत मुग्धा उत्कंठितावर्णन आहे. ८. 'आनेतुं न गता किमु' इत्यादि ६० वा श्लोक पहा. ९. यांत मध्या उत्कंठितावर्णन आहे. १०. 'भ्रातर्निकुंज सखि यूथ' इत्यादि ६१ वा श्लोक पहा. ११. आंबा. १२. रात्र. १३. निळ्या ढगासारखा. १४. यांत प्रौढा उत्कंठितावर्णन आहे. १५. 'स्नानं वारिदवारिभिः' इत्यादि ६२ वा श्लोक पहा. १६. अरण्य. १७. मदन. १८. रात्र. १९. पतीला पाहिलें नाहीं. २०. यांत परकीय उत्कंठितावर्णन आहे. २१. 'कथं न कांतः समुपैति कुंजं' इत्यादि ६३ वा श्लोक पहा. २२. वेश्या. २३. यांत सामान्यवनिता उत्कंठितावर्णन आहे. २४. 'हारं गुंफति तारकातिरुचिरं' इत्यादि ६४ वा श्लोक पहा. २५. सोन्याचा कमरपट्टा. २६. क्रीडा, संभोग. २७. यांत मुग्धा वासकसज्जावर्णन आहे.

गुंफी हार कुतूहलें चतुरता कांता निरीक्षावया,
चित्रालोकनकैतवें करुनियां द्वारीं विलोकी तया
ले रत्नाभरणें नवीं पतिमिसें, देखे सखी लोचनीं,
पद्माक्षीचरितासि पाहुनि तदां कंदर्प हांसे मनीं. ॥ २८
कैरी वपुषि भूषणें चिकुरधोरणी धूपिले,
करुनि उपचार म्यां शयनसन्निधी ठेविले, ।
न ये प्रिय तदां वृथा सखि! कदापि त्या स्पर्शिना,
म्हणे, 'कनककांतिमा उगवलासि कां दुर्दिना!' ॥ २९
सासेला निजवी, प्रदीप विझवी, सौधगृहाभीतरी
आकर्णी श्रवणीं कपोत घुमती चेष्टा बुजे सुंदरी; ।
पाहे रत्नविभूषणेंऽश्रु गळतां शोभे कपोलद्युती,
आला काय नसेल कांत शयना हस्ताब्ज लावी सती. ॥ ३०
हस्तें ओढिल वस्त्र, चुंबिल तदा चूडामणी मागणें,
कांची याचिन, हस्त ठेविल कुचीं तेव्हांचि त्या कारणें. ।
आंगीं लाविन चंदनोत्तम तया कस्तूरिका भूषणें,
तैं माझे पुरती मनोरथ म्हणे वारांगना पाहाणें. ॥ ३१
मध्ये न कृशता, कुचीं न घनता, देहीं नसे भास्वता,
श्रोणीं न पृथुता, गतीं न जडता, नेत्रीं नसे वक्रता; ।

१. 'शिल्पं दर्शयितुं करोति' इत्यादि ६५ वा श्लोक पहा. २. हौसेनें, आनंदानें. ३. कांतानें आपली चतुरता पहावी यासाठीं. ४. मिष. ५. धारण करी. ६. यांत मध्या वासकसज्जावर्णन आहे. ७. 'कृतं वपुषि भूषणं' इत्यादि ६६ वा श्लोक पहा. ८. शरीरावर. ९. केशपाश. १०. यांत प्रगल्भ वासकसज्जावर्णन आहे. ११. 'श्वश्रूं स्वापयति च्छलेन च' इत्यादि ६७ वा श्लोक पहा. १२. मला मातृसदनीं महोत्सव पाहण्यास गेलें पाहिजे असें सांगून सासूला कपटानें निजवी. १३. गच्ची. १४. आंत. १५. यांत परकीया वासकसज्जावर्णन आहे. १६. 'चोलं नीलनिचोलकर्षणविधौ' इत्यादि ६८ वा श्लोक पहा. १७. हातानें माझ्या लुगड्याची नीरी ओढील तेव्हां वस्त्र (लुगडें) मागेन व जेव्हां चुंबन घेईल तेव्हां चूडामणि मागेन—असा भाव. १८. मूदराखडी. १९. यांत सामान्यवनिता वासकसज्जावर्णन आहे. २०. 'मध्ये न कृशिमा स्तने न' इत्यादि ६९ वा श्लोक पहा. २१. मध्यभाग (कटि) कृश नाहीं. २२. गुरुता, पुष्टपणा. २३. कांतिमत्त्व. २४. प्रथिमा. २५. मंदत्व.

[2]लास्या न दृढता, न [3]वाणिपटुता, हास्या न गंभीर[4]ता,
[5]ऐशार्थी दयिता मशींच वशता, नेणें सखे! संमता. ॥ ३२
[6]सुरतोत्सवकाम जरी न करीं, दृढ नीरि जरि [7]स्वकरें न धरीं, ।
पति [8]सोडि न प्रेक्षि तथापि कधीं, करणें तरि काय सखे! हि [9][10]विधी.॥ ३३
[11]पीयू[12]षाधरपल्लवा सुवचसा हास्यादि पैं जाणत्या,
नाना स्पष्टविलासिनी मृगदृशा आहेत कित्येक त्या; ।
स्वप्नीं नावडती न, जाय परता, नेत्रीं न पाहे कदां,
[13]कांता भेद करील कोण? मजला तो वश्य आहे सदां. ॥ ३४
[14]आहेत [15]प्रमदा सखे! निजगृहीं सालंकृता धीमता,
कांचीनू[16][17]पुरकंकणादिकझणत्कारा न वि[18]श्राम्यता; ।
त्या कोणी [19]नलगेचि, तो मज सवें [20]प्राणेश [21]भोंवे सदां,
[22]कांतारीं सदनीं विसंबत नसे, पृष्टी न सोडी [23]कदां. ॥ ३५
[24]आहेत प्रतिमंदिरीं [25]मृगदृशा लीलासुधाब्धीसमा,
स्रोतस्यूतसरोजसुंदरचमत्कारा दृशाविभ्रमा; ।
मोठी चित्रविचित्रमन्मथकळा प्रीति स्वभर्ता करी
पाहें चित्त समेत वित्त मज दे, हा हेतु नेणें [26]तरी. ॥ ३६
[27]दूती वि[28]द्युल्लतामुपागत, [29]समप्राणप्रिया हो! निशा,
गर्जे ज्योतिषि मेघ[30] दावित असे प्रस्थानवेळा दिशा; ।

---

१. यांत मुग्धास्वाधीनपतिकावर्णन आहे. या पद्यांत 'ता' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें येथें 'अनुप्रासालंकार' आहे. २. लास्यांत (नृत्यांत) अभ्यास विशेष नाही. ३. भाषणांत श्लिष्टत्वादिक चातुर्य. ४. प्रगल्भता. ५. असे असूनही माझ्यावर माझा दयित (प्रिय) आसक्त आहे. ६. 'यद्यपि रतिमहोत्सवे न कारो' इत्यादि ७० वा श्लोक पहा. ७. आपल्या हातानें. ८. 'नो सखि' असें मूळांत आहे. ९. पाठ. १०. यांत मध्या स्वाधीनपतिकावर्णन आहे. 'विदधी' असा अन्य पाठ आहे. ११. 'रक्तस्याधरपल्लवस्य' इत्यादि ७१ वा श्लोक पहा. १२. अमृत. १३. माझ्या कांताचा भेद अन्य कोणती स्त्री करणार आहे? माझ्या पतीचे मन कोणती परकी स्त्री आकर्षून घेणार आहे? १४. यांत प्रौढास्वाधीनपतिकावर्णन आहे. १५. 'स्वीयाः संति गृहे' इत्यादि ७२ वा श्लोक पहा. १६. स्त्रिया. १७. पैंजण. १८. झणत्काराला कधींही विश्रांति नाहीं. १९. अशा प्रमदांची त्यास गरज नाहीं. २०. प्रियकर. २१. मागून मागून फिरे. २२. अरण्यांत. २३. यांत परकीया स्वाधीनपतिकावर्णन आहे. २४. 'संत्येव प्रतिमंदिरं' इत्यादि ७३ वा श्लोक पहा. २५. एणाक्षी. २६. यांत सामान्यवनितास्वाधीनपतिकावर्णन आहे. २७. 'दूती विद्युदुपागता' इत्यादि ७४ वा श्लोक पहा. २८. विद्युल्लता हीच दूती आली. २९. प्राणप्रियेसारखी निशा ही सुद्धां आली. ३०. मेघ हाच ज्योतिषी (दैवज्ञ.)

झिल्ली[1]चे रव[2] होति तेचि तिमिरीं[3] मांगल्य जल्पे क्षपा[4],
जालासे दयिताभिसार[5]समयो, मुग्धे![6] त्यजावी त्रपा[7]. ॥ ३७

भ्याली[8] नसेसि किमु पंथि भुजंगमासी[9], शंकेसि मद्भुज विलोकुनि तेंवि त्यासी, ।
अंभोधरध्वनि[10]स भ्यालिस कीं कळावें, मद्भाषणें वदन वक्र किमाचरावें?[11] ॥ ३८

स्तन[12]कलशांकित भार फार जाला, किसलय[13]कोमल[14]कांतिमा पदाला ।
गमन कसें करिशील सांग भावें, रजनि[15] मनोरथ त्या रथीं बसावें.[16] ॥ ३९

रभसा[17][18] जलदार्कि[19][20] मानि लोभा, रजनी दिवसांधकार शोभा ।
वन वेश्म[21] विमार्ग मार्ग वाहे, प्रमदे! कांत विचार सांगताहे.[22] ॥ ४०

चंद्रोदयीं[23] चंदन लावि हातें, स्मेर[24]ानना उदित[25] जावयातें ।
मंदावया चित्त तिचें प्रतापी, कंदर्प लावी कुमुदां स्वैवापी.[26] ॥ ४१

पल्ली[27]गोपनिमंत्रिता मृगदृशा पर्वोत्सवाकारणें,
ते धार्डी गृहिंची पुढें स्मितमुखी राहे मिसें पाहणें ।
गोपीगोप समानयौवनमदें क्रीडा करूं लागलीं
नाना चुंबन कंठलग्न सुरतें प्रेमोत्सवें रंगलीं.[28] ॥ ४२

कांची[29]चे झणकार होति जघनीं चांचल्य चैलांचळीं
वक्षोजां[30] दृढ कंचुकीं गवसिलें मत्तेभ[31] गा! भूतळीं ।
रुक्म[32]ालंकृत हर्षयुक्त मदनोन्मादप्रसन्नानना
श्रीमंताप्रति जाय कुंजभवना क्रीडेसि वीरांगना.[33] ॥ ४३

प्रस्थाना[34] गत कंकणें सम तयां नेत्रोदकें जाइजे
गेलें धैर्य म्हणोनि त्याहुनि पुढें प्रस्थान चित्तें किजे ।

---

१. कीटकविशेष. (रातकिडा.) २. झंकृतिरव. ३. अंधारांत. ४. रात्र. ५.अभिसार=प्रियकराचे भेटीस नटून जाणें. ६. यांत मुग्धाभिसारिकावर्णन आहे. ७. लाज. ८. 'भीतासि नैव' इत्यादि ७५ वा श्लोक पहा. ९.सापास. १०. घनगर्जनेने. ११. यांत मध्याभिसारिकावर्णन आहे. १२. 'स्फुरदुरसिजभारभंगुरांगी' इत्यादि ७६ वा श्लोक पहा. १३. पल्लव. १४. शोभा. १५. रात्र. १६. यांत प्रौढाभिसारिकावर्णन आहे. १७. 'रभसादभिसर्तुमुद्यतानां' इत्यादि ७७ वा श्लोक पहा. १८. वेगानें. १९. मेघ. २०. सूर्य. २१. घर. २२. यांत परकीयाभिसारिकावर्णन आहे. २३. 'चंद्रोदये चंदनमांगकेषु' इत्यादि ७८ वा श्लोक पहा. २४. हास्य. २५. तयार. २६. यांत ज्योत्स्नाभिसारिकावर्णन आहे. 'सुवापी' आणि 'सुचापी' असे पाठभेद आहेत. २७. 'पल्लीनामधिपस्य' इत्यादि ७९ वा श्लोक पहा. २८. यांत दिवसाभिसारिकावर्णन आहे. २९. 'लोलल्लोलचमत्कृति' इत्यादि ८० वा श्लोक पहा. ३०. स्तनानें. ३१. मदोन्मत्त हत्ती. ३२. सोनें. ३३. यांत सामान्यवनिताभिसारिकावर्णन आहे. ३४. 'प्रस्थानं वलयैः कृतं' इत्यादि ८१ वा श्लोक पहा.

गेली निश्चित चित्तवृत्ति, मग ते ठायीं विचारी हिता,
धाडी जीवित आपुलें पतिसवें देशांतरा योषिता. ॥ ४४

प्राणेश्वराप्रति भिडेस्तव बोलवेना, क्षामोदरी वदन आगळि वर्जवेना, ।
कुंजगृहीं सखि समीप वदे न जावें, उन्मत्तकोकिलकलध्वनि आयकावे. ॥ ४५

जातां प्रियो श्वसित नान वदे प्रयाणीं, स्फुंदे न दीर्घनयना जलबिंदु नाणी, ।
आयुर्दिना मृगदशा पठियेसि मापी, नेदी कळा करतळें निटिळासि लोपी. ॥ ४६

कां योषेसि न सोडिजे हरि तनुत्यागीं वियोगज्वरें?
राधा प्रश्न करी कृतांजळि पुढें 'कृष्णा! निवेदीं खरें, ।
कर्पूरोदक भेषजादि कुसुमें तांबूल देती सदा
घेतां दुःसह कोळकूट गमतें संतोष नेदी कदा. ॥ ४७

सर्पीच्या फडियेसि पाय दिवले, म्यां नीनि पैं त्यागिली,
त्याग श्रीगुरुभक्तिचा करुनियां, माया खरी मानिली; ।
सर्वांगी शत यातना हृदयुगीं प्रस्थान देखोनियां,
कुंभीपाक वियोग रौरवें महाक्रोधें गमे स्वामिया! ॥ ४८

'ही मुद्रिका मज तुम्हीं करकंकणासी, तेणें वियोग तुमचा नै कळे मनासी' ।
ऐसें वदोनि नयनोदकबिंदु गाळी, वारांगना प्रियतमाप्रति लोभ चाळी. ॥ ४९

उपसंहार.

(श्लोक.)

श्रीशृंगारलता रसाळ रचना व्युत्पन्न हो! आयका
नारी पंचविधा पृथक् नवजणी वाग्वाणिल्या नायका ।

---

१. स्त्री. २. 'प्राणेश्वरो किमपि जल्पति' इत्यादि ८२ वा श्लोक पहा. ३. प्राणेश्वर देशांतराला जातो असे ऐकून भिडेने त्याची स्त्री बोलेना. ४. क्षाम (तनु) आहे उदर जीचें ती. ५. मधुर. ६. यात मुग्धाप्रोष्यत्पतिकावर्णन आहे. ७. 'गन्तु प्रिये वदति' इत्यादि ८३ वा श्लोक पहा. ८. मोजी. ९. कपाळ. १०. यात मध्याप्रोष्यत्पतिका वर्णन आहे. ११. 'नायं मुंचति सुन्दुवासांपि' इत्यादि ८४ वा श्लोक पहा. १२. औषध. १३. विष. १४. यात प्रौढाप्रोष्यत्पतिकावर्णन आहे. १५. 'न्यस्तं पन्नगमूर्ध्नि' इत्यादि ८५ वा श्लोक पहा. १६. खोटी बुद्धि. १७. तुमचें जाण्याचें प्रस्थान. १८. एक नरक आहे. येथें पापी मनुष्याला मडक्यांत घालून शिजवितात असा समज आहे. १९. एक नरक आहे. २०. यात परकीया प्रोष्यत्पतिकावर्णन आहे. २१. 'मुद्रा मदेहि वलयाय' इत्यादि ८६ वा श्लोक पहा. २२. वसन्ततिलकावृत्त. २३. 'न वदे' असा अन्य पाठ आहे. २४. वेश्या. २५. यांत सामान्यवनिता प्रोष्यत्पतिकावर्णन आहे.

साहित्यामृत सेविजे क्षितिसुत श्लोकांक चित्तीं धरा
प्रार्थी विठ्ठल दास हास्य वदनें उल्लास हा दूसरा. ॥[1] १०

उल्लास तिसरा.

(श्लोक.)

स्वभर्तृशयनागमीं[2] कुच विचित्र उंचावले
रसाळ वचनामृतें अधर पाझरों लागले ।
प्रियासि उटि दे स्मितद्युतिपैटीर[3]पंकद्रवें
निरीक्षि[4] नयनांबुजें पतिस चंचळा पेलवे[5]. ॥ १

भ्रूसंज्ञया[6] सकळ दाखवितेसि साक्षी, हांसोनि सुंदर मुरारि म्हणे, 'मृगाक्षी! ।
बिंबाधरासि दशनव्रण दाट कां हे ?' राधा तदां उगि अधोमुख देखताहे[7].॥२

यां[8] दिव्या न बुझें शिरीं सुरधुनी[9] दिव्याग्नि कैसा दंशीं[10]
आहे सर्प गळां शिवाप्रति म्हणे ते शैलजा सूदशी ।
कैसें द्यूतविधीसि आजि तुजला मी पाठवूं हें वदे
घाली सुंदर हार शंभुसि उमा हांसोनि संतोष दे[11]. ॥ ३

उगवला[12] तम रात्र विकासली, चपळता मदनाप्रति पावली ।
सुरस बोल सखोल सखे! तया, हृदय मोहुनि आणि निजौळल्या[13].॥ ४

केलीसे[14] विधिनें प्रदीपकळिका निर्माण चंद्रानना
ते तों भ्राम्यदशेस्तव प्रगटली सेवेसि दिव्यांगना ।
केला जाण तिणें प्रणाम तुजला श्रीकृष्ण जी जल्पली
निस्नेहें तुझिया महांधतमसीं[15] सृष्टी बुडों लागली[16]. ॥ ५

---

१. 'इति शृंगारलतिका विठ्ठलविरचिता महाराष्ट्रभाषाया: । नवनायिका प्रत्येकं पंचविधवर्णनं नाम द्वितीयोल्लास: ॥' असा समाप्तिलेख आहे. २. 'पति: शयनमागत:' इत्यादि ८७ वा श्लोक पहा. ३. चंदन. ४. यांत मध्यमनायिकावर्णन आहे. ५. कोमल. ६. 'भ्रूसंज्ञया दिशसि तन्वि' इत्यादि ८८ वा श्लोक पहा. ७. यांत प्रियकृत परिहास (थट्टा) आहे. ८. 'दिव्यं वारि कथं यत:' इत्यादि ८९ वा श्लोक पहा. ९. भागीरथी. १०. डोळ्यात. ११. यांत प्रियाकृत परिहास आहे. १२. 'अंचति रजनिरुदंचति' इत्यादि ९० वा श्लोक पहा. १३. यांत संघट्टन (समागम) वर्णन आहे. १४. 'चक्रे चंद्रमुखी प्रदीपकलिका' इत्यादि ९१ वा श्लोक पहा. १५. गाढ अंधकार. १६. यात विरहनिवेदन आहे.

[1]तूं पियूषमयूख वर्ष शिरसीं चंद्रा सुधांबूकणीं
शेषा वीजें शनैः शनैः निजफणाभोगें सुखें ये क्षणीं ।
तूं मंदाकिनि सिंच शीतळ जलें अंगें शिरीषोपमें
पंथीं शैलसुतेसि दुःसह महा अत्यंत क्लांतिक्रमें. ॥ ६
पृथ्वी ! कोमल होय तूं, दिनकरा ! शैत्यांगिकारीं सदां.
मार्गा ! तूं लघु होय. मंद पवना ! ये खेद नेदीं कदां. ।
येईं सन्निध दंडकावनगिरी जाईं पथाबाहिरी
उत्कंठीं वनवास मत्सम महा सीता अती सुंदरी. ॥ ७
[10]देखे यद्यपि हास्यवर्जित तितें लास्याहिनें बोलणें
आरक्तांबुजलोचनद्युति दिसे राहे उगा पाहणें ।.
घाली पंकजमाळिका मकरिकारंभा [11]उरोजांवरी
धूपी [12]कुंतलधोरणी पति तिला संतोषवी यांपरी. ॥ ८
न लज्जाभयक्रोधकारुण्य कांहीं, नसे लोभ ना मोह निःशेष पाहीं ।
जंपापुष्पवर्णोपमा कोमलांगी, पुन्हा हस्त त्याच्या न लागे कुशांगी. ॥ ९
बाह्यात्कारपरायण स्थिति तुझी वज्रोपमीं मानसीं,
ऐशीं आइकिलीं उदास वचनें कांतें तिचीं तामसीं ।
प्रातर्वीतविलोकनास्तव बळें प्रस्थान केलें असें
देखे त्या कृपणासि वामनयना मानीं शठत्वें असें. ॥ १०
अंधारदिक्प्रांतनिशाकराळीं, जासी कसी एकट तूं निराळी ।
कुंजाळ्या शैवलिनीतटासी, साह्यो तुला कोण सखे ! विलासी ? ॥ ११
हेमंजंबीर पैं कांत हातीं धरी, खेळवी त्यासि देखोनियां सुंदरी ।
सूर्य रेखाटिला चित्र भिंतीवरी, चंद्रबिंबानना बिंदु दे त्यांवरी. ॥ १२

१. 'त्वं पीयूषमयूख मुंच' इत्यादि ९२ वा श्लोक पहा. २. अमृतकिरण. ३. वारा घाल. ४. हळू हळू, सावकाश. ५. फडेचा विस्तार. ६. भागीरथी. ७. यांत पतिवर्णन आहे. ८. 'पृथ्वि त्वं भव कोमला' इत्यादि ९३ वा श्लोक पहा. ९. यांत अनुकूलपतिवर्णन आहे. १०. 'आस्यं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं' इत्यादि ९४ वा श्लोक पहा. ११. स्तनांवर. १२. केशपाश. १३. यांत मध्यम वैशिकवर्णन आहे. १४. 'उदयति यदि हृदि नैव' इत्यादि ९५ वा श्लोक पहा. १५. जास्वंदीचें फूल. (मूळांत 'बकुल' आहे.) १६. यांत अधम वैशिक वर्णन आहे. १७. 'बाह्याकृतपरायणं' इत्यादि ९६ वा श्लोक पहा. १८. यांत मानीनायकवर्णन आहे. १९. 'तमोबहाले हरिदंतराले' इत्यादि ९७ वा श्लोक पहा. २०. भयंकर. २१. यांत वचनव्यंगसमागम चतुरवर्णन आहे. २२. 'कांते कनकजंबीरं' इत्यादि ९८ वा श्लोक पहा. २३. यांत चेष्टाव्यंगसमागम चतुरवर्णन आहे.

[1]ऊरू रंभा नयन कमळें वाल शैवाल भांगीं
इंदू वक्त्रीं अमृत वचनीं पद्मतंतू कृशांगीं ।
नाभी कूप त्रिवळि सरिता पल्लवाकार पाणी
ऐसी योषा हृदयिं वसतां विधि तो काम बाणीं. ॥ १३

शोभे सरःसलिलकेलि करावयातें, आली मिसें करुनियां सुरतस्थळातें ।
स्मेरानना द्युतिचमत्कृत उत्तमांगी, अंगीकरी स्मरतसे हृदयानुरागी. ॥ १४

नेलीं शून्य निकेतना सहचरी निर्मानुषी कानना,
पुष्पाचेनि मिसें करूनि झुरला विस्फारितां लोचना ।
यायालागिं विडा उरोज उघडे घालोनि गेल्यें तदां
तें नेणें पति चिन्ह यत्न किति म्यां केलेऽनभिज्ञे कदा. ॥ १५

अक्रोधें करुणासगर्भ वचनें बोलेसि ना कामिनी,
[15]पीयूषें भरिं वापिका परिमळें आमोदवीं मेदिनी[17] ।
आतां सर्व असो स्पृहार्थ नयनें तूं पाहसी ज्या क्षणें,
त्याचें पै तप धन्य कोपसि जया वंदीन त्या कारणें. ॥ १६

चंद्रांचे उदयीं सुशीतळ हळू ये वायु गंधासवें,
पाहें कोकिल कूजती अलिकुला उत्साह गुंजारवें ।
ऐसे हे रस सिद्ध सर्व असतां कंदर्प वैद्य स्वयें
केल्यानें उपचार कां न्हहति पैं होती सखे! निर्भयें ? ॥ १७

तो नंदसूनु सखि चंद्रमुखी प्रसंगें, नेला निकुंजसदनाप्रति कामसंगें ।
चेटें करूनि मग ये कपटें नदीसी, तृष्णेपिडे जळमिसें सरला त्वरेसी. ॥ १८

पद्मानना शयनिं आणुनियां विलासी, इच्छी मनांत कुचकंचुकिमोक्षणासी ।
केला विनोद तंव एक विदूषकानें, प्रातोदयीं तरुण कुक्कुट शब्दमानें. ॥ १९

१. 'ऊरू रंभा दगपि कमलं' इत्यादि ९९ वा श्लोक पहा. २. माझ्या. ३. केळ. ४. नदी. ५. यात प्रोषितपतिवर्णन आहे. ६. 'यात्या सरः सलिलकेलिकुतूहलाय' इत्यादि १०० वा श्लोक पहा. ७. जलक्रीडा. ८. मस्तक. ९. यात उपपतिवर्णन आहे. १०. 'शून्ये सद्मनि योजिता' इत्यादि १०१ वा श्लोक पहा. ११. गृह. १२. सखी. १३. यात अनभिज्ञनायकवर्णन आहे. १४. 'कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ' इत्यादि १०२ वा श्लोक पहा. १५. अमृतानें. १६. सुवासित कर. १७. पृथ्वी. १८. यांत पीठमर्दवर्णन आहे. १९. 'आयातो कुसुमेश्वरो विजयते' इत्यादि १०३ वा श्लोक पहा. २०. यात विटवर्णन आहे. २१. 'सा चंद्रसुंदरमुखी' इत्यादि १०४ वा श्लोक पहा. २२. यांत चेटवर्णन आहे. २३. 'आनीय नीरजमुखी' इत्यादि १०५ वा श्लोक पहा. २४. कोंबडा. २५. यात विदूषकवर्णन आहे.

[1]रोमांच कंप स्वरभंग चिन्हें, स्वेदाश्रुपात प्रलयादि भिन्नें ।
निर्वर्णता आणिक पात तोही, पैं आठ हे सात्विक[2] भाव देहीं. ॥ २०
[3]वेंचे भेद दिसे दशीं जळ कुचीं स्वेद प्रकंपोधरा,
भाळीं पांडुरता वपू पुलकिता चित्तें विलोकी धरा ।
देहीं आळस पादयुग्मि जडता हे गोष्टि सांगें खरी,
मी जाणें [4]नृपनायकासि नयनीं त्वां देखिलें सुंदरी[5]. ॥ २१
[6]कोकिळाँ[7] बहु रसाळ कूजती, चंचला लवति मेघसंतती ।
तारकायुत मृगांक यामिनी, दोलती [8]लहरि [9]देवैवाहिनी[10]. ॥ २२

१. 'स्वेदस्तंभोऽथ रोमाच' इत्यादि १०६ वा श्लोक पहा. २. आठ सात्विक भाव (शरीरज). सात्विकभाव—हे शरीरविकार आहेत. यांचे चार भेद मानतात. ते असे:—"१ **कायिक** २ **मानसिक** ३ **आहार्य** आणि ४ **सात्विक**. (१) **कायिक**—शरीराचे जे चलनवलनादि व्यापार, आणि मनोविकार उत्पन्न झाल्यावर मुखावर होणारी त्या त्या मनोविकारास योग्य अशी चिन्हें. हे सर्व कायिकअनुभाव होत. (२) **मानसिक**—जसा मनोविकार उत्पन्न झाला असेल किंवा नाटकांत पात्रास त्या त्या प्रसंगी जो मनोविकार उत्पन्न झाल्याचे अभिनयाने दाखवावे लागते, तशी मनाची स्थिति असल्याचे दाखविणे किंवा प्रमोद ब्रह्मानंद समाधि इत्यादिक. (३) **आहार्य**—वेष धरून अभिनयद्वारा जे भाव दाखविणें ते. जसे:—विष्णूचे सोंग घेऊन चतुर्भुज होणें, सोंड लावून गणपति होणे, इत्यादिक. ह्याचा नाटकांत मात्र उपयोग आहे. (४) **सात्विक**—सत्वगुणापासून उत्पन्न होणारे जे शारीरिक विकार ते आठ आहेत. त्यांची नावे व लक्षणें:—(१) स्तंभ.—शारीरिक सर्व धर्म कायम असतां काहीं कारणानीं अकस्मात् गतिनिरोध होतो तो. (२) स्वेद.—घाम श्रमापासून उत्पन्न झालेला असला तर तो सात्विकभावांत गणला जाणार नाहीं, कारण तो मनोविकाराचें कार्य नव्हे. (३) रोमांच.—क्रोध, भय, हर्ष, राग, इत्यादिकांपासून अंगावर कांटे उभे राहतात ते. (४) स्वरभंग.—आवाज बदलणे. सर्दी झाली असता जो आवाज बदलतो तो मनोविकारजनित नसल्यामुळे स्वरभंग समजू नये. (५) वेपथु.—अंगास कंप सुटणें. हर्ष, भीति इत्यादिकांपासून हा होतो. साधारण एखाद्या वेळीं अंग कापूं लागतें त्यास वेपथु म्हणत नाहीं; कारण तो कंप मनोविकारापासून उत्पन्न झालेला नसतो. (६) वैवर्ण्य.—शरीराचा रंग पालटणें. (७) अश्रु.—स्पष्टच आहे. (८) प्रलय.—चेष्टानिरोध. स्तंभात गतिनिरोध असतो, व ह्यात चेष्टानिरोध असतो. निद्रेतही चेष्टानिरोध आणि गतिनिरोध असतो; पण तो मनोविकारजनित नसल्याने तेथे स्तंभ किंवा प्रलय मानीत नाहींत. येणेंप्रमाणे हे आठ सात्विकभाव आहेत." [रसप्रबोध—पृष्ठ ६-८ पहा.] ३. 'भेदो वाचि दृशोर्जलं' इत्यादि १०७ वा श्लोक पहा. ४. मूळात 'केशव' असे आहे. ५. यांत अष्टसात्विकभाववर्णन आहे. ६. 'वियति विलोलति जलदे' इत्यादि १०८ वा श्लोक पहा. ७. मूळांत 'कपोत' आहे. ८. लाटा. ९. भागीरथी. १०. यांत संभोगशृंगारवर्णन आहे.

[1]प्रादुर्भूत नवीन वारिद[2] तुझें पादाब्ज पाहावया,
कंठीं प्राण वसे सरोजदृशिचा वक्त्रेंदु देखावया ।
सांगों काय स्तनासि पक्ष फुटले पैं पल्लवाच्या छळें
दूती बोलतसे प्रियाप्रति मुखें मंदोत्तरें कोमळें.[3] ॥ २३
[4]सरोजपत्रासदृशा निजेली, चित्तें दृगीं वस्ति तयांत केली, ।
बुडोनि तेथें मन मग्न राहे, चक्षू कधुत्वें भ्रमताति पाहें.[5] ॥ २४
[6]मी आजि जातें यमुने रमाया, कुंजालयीं वेणुरवें स्फुराया ।
राधा अधो पाहत विभ्रमातें, करूनि नेत्रोत्पलतोरणातें[7]. ॥ २५
श्री[8]काकुत्स्थ सुमित्र दुःखित महा कोणा कळेना व्यथा,
नोष्णा श्वास न वारि नेत्रकमळीं नेदे कळों अन्यथा ।
[9]वातावर्त जसा स्मरज्वर तसा पीडी तया कारणें
सीतेच्या स्मरणें करूनि शमवी श्रीराम तो पाहणें[10]. ॥ २६
[11]पाहावा मुखचंद्रमा स्तनतटस्पर्शादि संभाषणें
स्त्रीशीं केलिकथाप्रलाप विरहावस्थेविना पाहणें ।
वारंवार प्रतिक्षणीं विषय ते चित्तीं स्मरावे सदा
ऐसा हा विरही सखीप्रति वदे कालानुरूपें तदा[12]. ॥ २७
[13]गरळद्रुमकंद[14] चंद्र[15] आहे, करुणापद्म वसंत दंति[16] पाहें ।
रजनी स्मरखड्ग[17]वल्लि जागे, करणें काय विधातयासि सांगे[18]. ॥ २८
[19]अर्ध विलक्षण चक्षु विलासे, अर्धसमीलन चित्त निवासे ।
अर्ध ससंस्पृश हस्तगिरी हे, काय करूं सखि! आजि मि पाहे[20].॥२९

१. 'प्रादुर्भूते नवजलधरे' इत्यादि १०९ वा श्लोक पहा. २. मेघ. ३. यात विप्रलंभशृंगार आहे. ४. 'तस्या मुनतुरस्या' इत्यादि ११० वा श्लोक पहा. ५. यात अभिलाषवर्णन आहे. ६. 'मया विधेयो मुहुरद्य' इत्यादि १११ वा श्लोक पहा. ७. यांत चिंतावर्णन आहे. ८. 'रामो लक्ष्मणदीर्घदुःखचकितो' इत्यादि ११२ वा श्लोक पहा. ९. वावटळ. १०. यांत स्मृतिवर्णन आहे. ११. 'संस्पर्शः स्तनसंस्पर्शो' इत्यादि ११३ वा श्लोक पहा. १२. यात गुणकीर्तनवर्णन आहे. १३. 'गरलद्रुमकंदमिंदुबिंब' इत्यादि ११४ वा श्लोक पहा. १४. विषवृक्षाचा कांदा. १५. पुष्पितामावृत्त. १६. हत्ती १७. खड्ग=तरवार. १८. यात उद्वेगवर्णन आहे. उद्वेग=सकल विषय टाकण्यास योग्य होत असें कामक्लेशजनित ज्ञान. १९. 'अर्धमुद्रीक्षणं चक्षु' इत्यादि ११५ श्लोक पहा. २०. यांत प्रलापवर्णन आहे.

प्रतिफल[1] हिमधाम्नी[2] कांत देखे मृगाक्षी-[4]
स्मितमुख उदयातें मानिता होय साक्षी।
मग शिथिलित वाचे नोक्त साशंक्यमानें,
स्पृशति पुंकल[5]भाजें पाणिपंकेरुहानें[6][7]. ॥ १०

[8]किरे विधू[9] मृगदृशामुख अद्वितीय, कंदर्प दर्प न दृगंबुज[10] नान्यदीय, ।
झंकारसी मधुकरा! तनु तम होय, कर्मासि धिग्, न वपु ईदृश दृष्ट होय[11]. ॥ ११

[12]कोमाचे धनु ते क्षुरप्र[13] मनसीं भ्रूवल्लि नेत्रोत्पळें
तें पैं वक्त्र दृगंचलासि मिनलें चांचल्य मत्स्यागळें, ।
चंद्राचा उदयो प्रकाश मिरवे अन्यांगना पाहिना,
तन्वंगीप्रति भूलला पति तदां कोठें कदां जाइना[14]. ॥ १२

[15]हातीं जों ध्वनि कंकणें न करिती, नाचेत ना भूषणें,
जों तारासम दृष्टि निश्चळ नसे तों काय तें पाहणें ?।
नाहीं कांपविलें उरोजवसना, तों भेद नोहे रते,
त्वन्नामस्मरणें करूनि पुलका[16]रंभो समुज्जृंभते[17]. ॥ १३

[18]मुक्ताहार स्तनगिरिं नसे, कंकणें नैव हातीं,
कर्णीं स्वर्णाभरण न दिसे देखिलें आजि राती; ।
स्वप्नामध्यें वकुलमुकुला[19] भूषणीं जो वसे तो,
कोण्या चोरें हृदय हरिलें, त्यासि जोडा नसे तो[20]. ॥ १४

[21]नीवी हरी, स्तनतटीं [22]लिहिलें नखानें, बिंबाधरीं दशनदंश दिसेति मानें, ।
ऐसें विलेखित पटीं दयिता विलोकी, बाला पुरे वनजहारविहार शंकी[23]. ॥ १५

[24]चित्ता! चंचळता त्यजीं, प्रियसखी! लज्जे! न पीडीं कदां,
भ्राते! लोचन हो! निमेष भगवान् पाहों न दीजे सदा, ।

१. 'प्रतिफलममृतांशोः' इत्यादि ११६ वा श्लोक पहा. २. प्रतिबिंब. ३. चंद्राचें. ४. मालिनीवृत्त. ५. रोमांचयुक्त. ६. हस्तकमलानें. ७. यांत कायिकव्यापारद्योतक उन्मादवर्णन आहे. ८. 'किं रे विधो मृगदृशो' इत्यादि ११७ वा श्लोक पहा. ९. चंद्र. १०. नेत्रकमळ. ११. यांत वाचिकोन्मादवर्णन आहे. १२. 'कोदंडं विशिखो मनो' इत्यादि ११८ वा श्लोक पहा. १३. बाण. १४. यांत व्याधिवर्णन आहे. १५. 'पाणिर्नीरवकंकणं' इत्यादि ११९ वा श्लोक पहा. १६. रोमांचोद्गम होतो. १७. यांत जडतावर्णन आहे. १८. 'मुक्ताहारं न च कुचगिरेः' इत्यादि १२० वा श्लोक पहा. १९. कळा, कळी. २०. यांत स्वप्नदर्शनवर्णन आहे. २१. 'नीवीं हरेदुरसिजं' इत्यादि १२१ वा श्लोक पहा. २२. ओरखाडलें. २३. यांत चित्रदर्शनवर्णन आहे. २४. 'चेतश्चलतां त्यज' इत्यादि १२२ वा श्लोक पहा.

पिच्छें[1] मूर्धनि, पंकजें[2] श्रुतिपुटीं, [3]वंशी बिराजे करीं, ।
तो दामोदर दृष्टिगोचर असो सर्वज्ञ सर्वांतरीं[4]. ॥ २६

उपसंहार.

विद्वज्जनप्रार्थना.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

[5]म्यां केली 'रसमंजरी'वरि टिका, माधुर्य ईचें पहा,
दोषां[6] सर्व करा क्षमा चतुर हो! सर्वज्ञ तुम्ही अहां, ।
ऐसें प्रार्थितसे महाकवि तया कर्णीं करा भूषणें,
पूर्णत्वें करिजे दया मजवरी नालोकिजे दूषणें. ॥ १
स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके धर्माभ्र सोळा (१६०१) महा
चैत्रादि प्रभवाब्द विठ्ठल म्हणे [7]नंदत्रिभू[8] (१३९) ग्रंथ हा, ।
श्रीमत्कौशिक गोत्र, काव्य रचिलें शाहागडीं[9] पैंहिणं[10],
श्रीशृंगारलता नवाब्धि[11] (४९) तिसरा उल्लास हा वाचणें. ॥ २

[12]पांचालीस्तवन.

(श्लोक.)

कथेच्या प्रारंभीं गणपतिपदांभोजकवळे,
प्रसंगा वाग्देवी स्तवुनि गुरुपादीं मन मिळे; ।
मऱ्हाष्ट्री हे भाषा नवरसिक संक्षेपवचना,
वदे व्यासोच्छिष्ट प्रतियमक गीर्वाण रचना. ॥ १
गुणज्ञीं वाचावी नवरसिक ती भारतकथा,
सभापर्वीं 'वस्त्राहरण' कथिलें तोचि उलथा[13]; ।

---

१. मस्तकावर. २. कानांवर. ३. मुरली. ४. यांत साक्षाद्दर्शनवर्णन आहे. ५. भानुदासानें. (क्वचित् भानुदत्तमिश्र असेंही कविनाम आढळतें.) 'माध्वीकस्यदसंदोह सुंदरी' इत्यादि १२३ वा श्लोक पहा. ६. 'दोषां सर्व खरा परी चतुर हो' असाही पाठ आहे. ७. नंद=नऊ. ['नवसंख्या नंदरंध्रनिधिगोऽकनभश्चराः । १२ संज्ञाप्रकरण, मुहूर्तमाला–पृष्ठ ५.] ८. भू=एक. ['एकं भूमिरिदुरूपम्' मुहूर्तमाला–पृष्ठ ५.] ९. मागे पृष्ठे ६४, १२६ व १७५ हीं पहा. यांत कवीने आपल्याविषयीं कांहीं माहिती दिली आहे. १०. 'राहणें' असाही पाठ आहे. ११. अब्धि=चार. ['चत्वारोऽब्धिश्रुतियुगकृताः' मुहूर्तमाला–पृष्ठ ५.] १२. या काव्यांत सभापर्वांतील सुप्रसिद्ध वस्त्राहरणप्रसंगीं द्रौपदीनें केलेला कृष्णस्तव (धावा) आहे. १३. भाषांतर. पृष्ठ १५ श्लोक १० वा यांत हाच शब्द ('उलथा') योजिला आहे.

सदा सेवी दीव्यांबर हरिकथा दोषहरणीं,
रुची छंदामध्यें **'यमनसभला गः शिखरिणी'**. ॥ २

कुरुश्रेष्ठें पाचारुनि शकुनियां मंत्र पुसिला,
पुढें **इंद्रप्रस्था**प्रति **विदुर** जाऊनि वहिला; ।
पुन्हा आला **पांडु**नृपकुमर घेऊनि सरिसा,
कळेना कर्माची गति गहन होणार परिसा. ॥ ३

जिनें सारी जीती नृपकपट फासे करुनियां,
पडे हारी **धर्मा** प्रभुविभव नेलें हरुनियां; ।
सभे नेली **कृष्णा**, तिस कठिण दुर्योधन वदे,
'वधू होई जानूवरिच बस ये स्वानुभव दे.' ॥ ४

कुरुश्रेष्ठा दुष्टाप्रति वचन बोले **द्रुपदजा**,
'मदांधा! पांचांचें भय न धरिसी उन्मत गजा; ।
मृगेंद्रांची मुग्धा परणिन म्हणे जंबुक बळें
गदा बैसे माडीवरि नवरि केळावलि बळें.' ॥ ५

नृपावक्षस्थानीं अतिकठिन वाग्बाण भरले,
विदारी सर्वांगे परि तिजवरी खड्ग न चले; ।
प्रबोधी बंधूतें, 'कुच धरुनियां नग्न करणं
प्रिया हे पाचांची, किमपि न इची भीड धरणं.' ॥ ६

प्रभू **भीष्मद्रोणा**दिक परम धार्मीक वदती,
'अहो! जी **गांधारा**! वचन अंधधारा दृढमती।
सती ही **पांचाली** कुल सकळ जाळील नृपती!
सभेमध्यें वस्त्राहरण कथिलें निंद्य जगती.' ॥ ७

वनी जैशी धेनू विपिनीं[11] परिवारें गवसिली,
तशी ते **पांचाली** शरण वनमाळी विनटली. ।

---

१. या श्लोकाचे वृत्त 'शिखरिणी' आहे व यात य, म, न, स आणि भ गण, एक लघु अक्षर व एक गुरु अक्षर अशी रचना असते. सहाव्या व सातव्या अक्षरावर यति असून एकंदर सतरा अक्षरें असतात. २. दुर्योधनानें. ३. लौकर, एकदम. ४. दुर्गम्य, अज्ञेय. ५. भावी गोष्ट. ६. कृष्णा=द्रौपदी; कृष्ण=केशव; कृष्ण=अर्जुन; कृष्ण=व्यास (सत्यवतीपुत्र). [**'कृष्णः** सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । **कृष्णा** स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति । मेचके वाच्यलिंगः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयो.' इति विश्वः.] ७. सुंदर युवति. ८. परिणय करीन, विवाह करीन. ९. कोल्हा. १०. ऐका. ११. अरण्यांत. १२. श्रीकृष्णाला. १३. गेली.

पढे स्तोत्रीं, 'कृष्णा! नरहरि! तुवां जी! प्रगटिजे,
हरी वस्त्रें दुःशासन तरिच दुःशासन किजे. ॥ ८
मुकुंदा! गोविंदा! प्रभु विभु हरी! पद्मनयना!
हृषीकेशा! लक्ष्मीपति! मधुरिपू! दैत्यदलना! ।
वरें पावें कृष्णा! अभयवरदा! सत्य करणें
चकोरी मी कृष्णा! अमृतकर तूझें प्रसरणें. ॥ ९
प्रतिज्ञेच्या पाशी दृढ गर्वसिले पांडव बळी,
दयाब्धी! सांभाळीं भगिनि तुझि अत्यंत दुबळी; ।
....
जळामध्यें किंवा कमळिणिस कंजी बुरदळी. ॥ १०
गजेंद्रें प्रल्हादें स्तवन करितां पावसि मनीं,
कनिष्ठिकें गोवर्धन उचलिला त्वां लघुपणीं; ।
कृपासिंधो! बंधो! यदुपति! भुजंगेंद्रशयना!
न येसी, तैं प्राणा त्यजिन करुणांभोजनयना! ॥ ११
जळाब्धी पाषाणीं बुजुनि कपि पायीं उतरले,
प्रतापें लंकेशादिक दनुजता क्रूर दमिले; ।
तुवां नेली रात्री मधुपुरिवरी द्वारवतिसी,
तुं माझा कैवारी, विसरसिल केंवी विनतिसी ? ॥ १२
अनंतें ब्रह्मांडें वसति तुझिया रोमविवरीं,
अनंताचे तल्पीं पहुडसि सुधासिंधुजठरीं; ।
अनंता हे कूर्माकृति धरुनि पृष्ठीस धरिली,
अनंतात्मारामा! त्रिभुवन गुढी त्वां उभविली. ॥ १३
जळी तूं पाषाणीं गगनपटळीं भूतळवटी,
समस्ती सर्वा त्या अखिल वससी तूं घटमटीं; ।
तुझें येणें जाणें भ्रम सकळ मिथ्यामय दिसे,
कळेना वेदांता, तुजविण रिता ठाव न दिसे. ॥ १४

---

१. वाईट शिक्षा, कडक शिक्षा. २. चद्र. ३. पृ० ७९ टीप ७ पहा. ४. पृ० ७९ टीप ८ पहा. ५. अंगुळीनें. ६. पृ० १४० टीप १९ पहा. ७. शेषशयना. ८. दयापूर्णकमलनेत्रा! ९. वानर. १०. राक्षसाचे समूह. ११. पृ० १७१ टीप ८ पहा. १२. शेषाचे. १३. तल्प=बिछाना, शयन. १४. निमतोस. १५. कूर्म=कासव. १६. सर्व.

रिता होता पूर्वी तव पदजळें सिंधु भरिला,
तुझा नामीका त्या फणिपतिविषज्वाळ शमला; ।
अहल्या उद्धारा सकळ जगदोद्धारक मठा,
त्वरें धांवें पावें द्रुपदतनयेच्या स्तवपटा.' ॥ १५

पांचाळी निरि ओढितां दचकली, कृष्णा सभे भीयली,
'बापा! धांव मला विपत्ति घडली वैरीसभा थाटली; ।
भर्तारें उगलीच शांति धरिली, शूरक्रिया टाकिली,
हे लज्जा तुजला तुझी बहिणुली दुःशासनें गांजिली. ॥ १६

गजेंद्रें आक्रांतीं स्मरण करितां शोक हरिला,
दयाब्धी! प्रल्हादें स्तवन करितां स्तंभ चिरला; ।
व्रजासाठीं गोवर्धन उचलिला, त्वां जिववीली,
विचित्रें पांचाळीप्रति अमुप वस्त्रें पुरविली.' ॥ १७

हृदिस्थानीं आयूर्भञ्जुनि मग मूर्ति प्रगटली,
चमत्कारें ध्यानीं न वदत, असे स्तब्ध उगली; ।
हरी जेव्हां दुःशासन वसन तेव्हां सुनयना
प्रभू साक्षात्कारें वसति तिचिया निर्भयपणा. ॥ १८

नृपाज्ञेनें दुःशासन वसन नीच स्थळिं करी,
दुजें देखे दिव्यांबर परि चमत्कार न धरी; ।
बळें ओढी तेव्हां वसन दुसरें भीतरिं असे,
विचित्रा वस्त्रांचे ढिग पसरिले पर्वत जसे. ॥ १९

पुन्हा तेजूं लागे तंव तिजकडे पाश शमले,
सभेमध्यें भीमार्जुन परम कोपें खवळले; ।
तयां वारी धर्मप्रभु मग विचारोनि नयनीं,
'उगे राहा यातें अपशकुन होईल शकुनी. ॥ २०

प्रसन्न श्रीनारायण जवळि जन्मांतर ऋणी
असें जें हें केलें सुकृत न सरे धन्य अमुनी, ।
उषःकाळीं ज्याचें स्मरण करितां दोष हरती,
म्हणोनीयां सांगे हरिसि विनटावें दृढ मनीं.' ॥ २१

१. भ्रतारें. २. पराक्रम, शौर्य. ३. पृ० ७९ टीप ७ पहा. ४. पृ० ७९ टीप ८ पहा. ५. खांब. स्तंभ=stump. ६. पृ० १४० टीप १९ पहा. ७. बळ. ८. आंत. ९. अर्जुन. १०. प्रातःकाळीं.

शके आनंदाब्दीं [1] रसनिधिइषुभू [2] (१५९६) इह वने
वसेता चक्रांतीं प्रथम विधि [3] पीयूषवचनें ।
अलंकारा ग्रंथीं सुरस यमकें पद्यरचना
[4] अनंताच्या पुत्रें प्रचुर विनवी पंडित जना. ॥ २२
[5] सहस्रा ग्रामांचा **बिड** परगणा, **चोहटपुरी**
तयामध्यें **गौरीपुरिस** रचिला ग्रंथ चतुरी, ।
पढे जो **'पांचाळीस्तवन'** सुकृती तेच पदवी
कथा हे संपूर्ण प्रगट विनवी **विठल** कवी. ॥ २३

---

[6] कबीरकथा.

(गीतिवृत्त.)

श्रीरामचरण वंदुनि रचितों **'कबिराख्यसंतचरिता'**तें; ।
न्यूनाधिक्यसहितही रुचतें शि[7]शुवाक्य [8] साधुचरितातें. ॥ १
[9] संतचरित्रें गाती ऐकति, ते धन्य धन्य मान्य जनीं, ।
श्रीरामचंद्रनामस्मरण जयाचे मुखीं दि[10]वारजनी. ॥ २
यवन **कबिर** या नामें मोमिन हरिभक्त मान्य वि[11]श्वासी; ।
काशीवास करुनि तो श्रीहरिगुरुभक्तिमाजि वि[12]श्वासी. ॥ ३
[13] रामानंद गुरूची आज्ञा वंदूनि भजतसे रामा, ।

---

१. शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे ह्या वर्षी विठ्ठलानें हें काव्य केलें. २. रस=सहा, निधि=नऊ; इषु=पांच; भू=एक. [मुहूर्तमाला—पृष्ठ ५.] ३. अमृतवचनें. ४. विठ्ठलाच्या पित्याचें नांव अनंत असावें असें दिसतें. ५. पृ० ६४ श्लोक ४६-४७, पृ० १२६-१२७ श्लोक १-२, पृ० १७५ श्लोक ४ पहा. ६. हा एक महान् साधु होऊन गेला. ह्याचा जन्म शके १०७० त काशींत झाला व शके १३७०त मगर येथें मरण पावला. ह्याच्या गुरूचें नांव रामानंद. ह्याचे श्रुतगोपाळ व धर्मदास हे दोघे पट्टशिष्य होते. ह्यानें 'शुकनिधान' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्याशिवाय पदें व दोहरेही अनेक आहेत. हा मरण पावला त्या वेळेस त्याच्या अर्ध्या देहाच्या तुळशी व अर्ध्या देहाचा सबजा झाला. साधुसंतांस भोजन देण्यासाठीं एका सावकाराकडे आपली स्त्री गहाण ठेविली. इत्यादि आख्यायि[illegible]च आहेत. (भक्तविजय अध्याय ५-६ पहा.) ७. बाळक, तोक. ८. सदाचारसंपन्नजनातें. ९. साधूंचीं चरित्रें. १०. रात्रंदिवस. ११. जगाला. १२. विश्वास ठेवी, भरवसा ठेवी. १३. हा कबीर, व ज्ञानेश्वर निवृत्ति इत्यादिकांचा बाप विठ्ठलपंत, यांचा गुरु. यानें **'आनंद'** नांवाचा नवा संप्रदाय काढिला, तो उत्तर हिंदुस्थानांत चालू आहे. हा मोठा विद्वान् होता.

रामाविण सुख नेणे [1]तोही, त्याची तसीच ते [2]रामा. ॥ ४
एका दो तीं दिवशीं विणुनि विकी, तूलतंतु नव सेला, ।
तेणें प्रपंच बरवा करुनि धरी रामभक्ति[6]हौसेला. ॥ ५
[3]अभ्यागत गृहिं येतां तोषवुनी त्यासि अन्नदानानें, ।
भोजन करुनी अथवा रक्षी [4]स्वतनूस [5]तोयपानानें. ॥ ६
या परिची धरि निष्ठा ते सत्य [7]मृषा पहावया रामें ।
सहस्र वैराग्यांची रचिलीं रूपें [8]प्रगल्भ [9]अभिरामें. ॥ ७
तीलक, टोप्या, माळा, कंठिसहित्या विचित्र गोधडिया, ।
पवित्र भिक्षापात्रें, सोंटे, ज्यालागि शोभती कडिया. ॥ ८
यापरि सहस्र संख्या दिवसांतीं पातले [10]कबिरसदनीं, ।
मागति भिक्षा, बोलति रामाचें नाम [11]चारुतर वदनीं. ॥ ९
'बहुत असों उपवासी, दे अन्नालागिं दातिया! [12]करुण; ।
दाता त्यासचि वदती [13]भूतांची ज्यास येतसे [14]करुण.' ॥ १०
यापरि भक्तशिरोमणि त्यांच्या वाक्यें [15]खिन्न बहु झाला, ।
परि सत्कर्मी कांता सुत किंवा निज शरीर तृण झाला. ॥ ११
सदनिं विचारुनि पाहतां, कण धान्याचा नसे, रुका अडका, ।
निश्चय परंतु रामीं देइल त्यालागिं तो पडूं नड कां? ॥ १२
[16]शेट नगर या नामें नगरीं धनिकाढ्य मान्य विपुल धनी, ।
[17]हाटामाजि [18]दुकानें सकळ फिरुनि जाय त्याचिया सदनीं. ॥ १३
वृत्तांत तापसांचा कबिरें संपूर्ण घालितां कानीं, ।
निर्धन समजुनि उत्तर केलें त्यालागिं काय धनिकांनीं. ॥ १४
'कांता [19]मनोज्ञ तूझी शयनार्थीं आजी येथ मज द्यावी, ।
काय [20]अपेक्षित तुजला ते सामग्री गृहीं सुखें न्यावी.' ॥ १५
ऐकुनि वचन तयाचें, उत्तर त्यालागिं कबिर काय करी? ।
'शपथपुरःसर याचे देतों आणोनि [21]योषितेसि करीं.' ॥ १६

---

१. तो कबीर. २. स्त्री, बायको. ३. पाहुणा. ४. आपल्या देहाला. ५. पाणी पिऊन. ६. भक्ती. ७. खोटी, असत्य. ८. शूर, प्रौढ. ९. मनोहर. १०. कबिराच्या घरीं. ११. सुंदरतर. १२. कृपेनें, कृपा करून. १३. प्राणिमात्रांची. १४. दया. या अर्थात कवीनें 'दाता' कोणास म्हणावें हें सांगितलें आहे. १५. दुःखित. 'सखेद' असाही अन्य पाठ आहे. १६. वृत्तासाठीं 'शेट नगर' असा 'नगरशेट' या शब्दांमध्ये फेरफार केलेला आहे. १७. बाजारांत. १८. हा शब्द फारसी आहे. १९. सुंदर. २०. पाहिजे असेल तें, इष्ट, वांछित. २१. स्त्रियेसी.

कबिरमुखांतुनि वाणी ऐकुनि संतोषि होय बहु वाणी. ।
गुणहि तयाचे वानी, बोले कबिरासि 'काय तुज वाणी?' ॥ १७
कणीक, तंदुळ, घृत, गुळ, डाळ, सिता चिंच, मीठ, मिरशेंगा, ।
शाखा भाज्या बहुविध वृंताकें भोंपळे मुळे शेंगा. ॥ १८
स्वकीय दासांकरवीं वृषभांवरि वाहुनी बहुत गोणी ।
मस्तकिं गोणी कोणी घेती, पाठीवरी करी कोणीं. ॥ १९
विपुल भरुनि सामुग्री पाठवितो साहुकार कबिरघरा. ।
'अति मान अतीतातें, दे वाढुनि,' सर्व वदत पाककरा. ॥ २०
भोजन करुनि तपस्वी झाले संतृप्त सर्वेही ज्ञानी, ।
पुढिल कथासंदर्भी द्यावें अवधान सर्व सुज्ञांनीं. ॥ २१
कांतेप्रति एकांतीं निवेदिलें वृत्त, सर्वेही कबिरें, ।
पतिव्रता प्रत्युत्तर दे यतिलागोनि योग्य बहुत बरें. ॥ २२
'परपुरुषासी रमतां, घडतो व्यभिचार बोलती लोकीं. ।
आज्ञांकित मी तुमची धर्माधर्मार्थसार अविलोकीं.' ॥ २३
कबिर वदतसे, 'ललने! सर्व घटीं एक राम अवतरला, ।
हे खुण जाणुनि वर्ते, सहजसुखें तोचि एक भवं तरला. ॥ २४
जो कां माझे हृदयीं तोचि वसे राम हृदयिं धनिकाच्या, ।
यास्तव लौकिकरीती कां तूं धरितेस सांग मनिं काच्या?' ॥ २५
यापरि विवेक वदतां, ते स्त्री सोडूनि सकळ [11]संदेहा ।
कांता पतितें वंदुनि शृंगारी सांग आपुल्या देहा. ॥ २६
निशीथसमयीं जलधर धारा वर्षे महा शिळा धारी, ।
स्त्रीतें [14]स्कंधीं वाहुनि धनिकगृहा जाय कबिर आंधारीं. ॥ २७
शय्योपभोगरचना रचुनि बसे, [15]मंदिरांत परदारी ।
कामांध वाट पाहे, तरि बाहिर पाय वाजती दारीं. ॥ २८

---

१. कमतरता. २. साखर. ३. मिरच्या. ४. वाटोळे. ५. वृषभ=बैल. ६. अतिथींतें. ७. स्वयंपाक करणाऱ्याला, आचाऱ्याला. ८. लक्ष्य, ध्यान. ९. या अर्थात व्यभिचार कशाला म्हणतात हें सांगितलें आहे. १०. संसार. ११. संशयाला. १२. मध्यरात्रीस. १३. मेघ. १४. खांद्यावरून. १५. बैठक, दिवाणखाना. ['मंदिरं नगरेऽगारे मंदिरो मकरालये' इति विश्वः.] १६. परके स्त्रीशीं गमन करणारा, व्यभिचारी.

धनिक द्वारि पहातां कांतेसहवर्तमान कबिर खरा, ।
त्यासि विचारुनि तीतें नेउनि महालांत दावितो नखरा. ॥ २९
धनिकगृहीं निज रमणी पाहुनि मग जाय, कबिर गेहातें, ।
श्रीरामीं संकट तैं पडतां घरि, कोतवालदेहातें. ॥ ३०
जाउनि धनाढ्यसदना द्वार उघडवी, दुरंत संतापें, ।
अंत:पुरांत रिघतां धनिक विलोकूनि थरथरां कांपे. ॥ ३१
'कवण वधू कवणाची?' पुसतां धनिकास; लाजला, भ्याला, ।
नृपपुरुषातें विनवी, 'स्वामी! करूं काय दैवलभ्याला?' ॥ ३२
क्रोधें त्रासुनि वदतां तो लागे कोतवालचरणासीं, ।
'अपराधी अपराधी चुकलों, मी योग्य होय मरणासी.' ॥ ३३
यापरि विनवित असतां, आज्ञापी कोतवाल धनिकासी, ।
वंदूनि या सतीतें, 'वद वद इस मान जान्हवी कासी.' ॥ ३४
तद्वाक्यें त्या धनिकें नमितां साष्टांग दिव्य पदपद्मा, ।
मग नृपकिंकर बोले, 'हि स्त्री पोंचोनि दे इच्या सद्मा.' ॥ ३५
श्रवण करूनि तदाज्ञा स्कंधीं वाहूनि साधुकबिरसती, ।
नृपपुरुषासह पोंचवी पतिसन्निध तेथ जे तिची वसती. ॥ ३६
पति कांतेस विचारी, 'कां तूं आलीस दुर्ग गे! चंडी?' ।
उत्तर करि धनिक तदां, 'आणिलि मी, कोतवाल मज दंडी.' ॥ ३७
कबिर वदे, 'मी अपुली स्त्री देतां कोतवाल काय करी? ।
दावा मज तो कोठें?' म्हणुनि धनाढ्यासमीप धरित करीं. ॥ ३८
कबिर धनाढ्यहि दोघे जाती ग्रामस्थ कोतवालघरा, ।
त्यातें कबिर विचारी, 'कां या धनिकासि गांजिसी, चतुरा!? ॥ ३९
मी अपुलि स्त्री देतां काय तुझें सांग येथ जात असे?' ।
तो बोले, 'मजलागीं यांतिल तिळमात्र ठाउकेंचि नसे.' ॥ ४०

---

१. हा समास चिंतनीय आहे. २. ज्या रागाचा वाईट परिणाम होईल अशा रागानें. ३. येथें 'कारकदीपक' नामक अलंकार आहे. ४. दैवानें प्राप्त झालेल्या वस्तूला. ५. चरणकमळास. ६.राज-सेवक. किं करोमि कुर्याम् वा इति स्वामिनं पृच्छति इति किंकरः । अथवा कुत्सितं करोति इति, 'काय करूं महाराज' असें विचारणारा सेवादक्ष चाकर याला किंकर म्हणावें. किंवा जो काम नीट करील नाहीं, कारण चाकरच तो, म्हणूनही त्याला किंकर म्हणावें. ७. पोंचवून दे. ८. घरास. ९. शिक्षा करी. १०. गांवांत राहणारा.

तत्क्षणिं कबिर विचारी चित्तीं, 'आश्चर्य ! काय हें झालें !' ।
चरित रघूरायाचें सत्य तयातें मनीं कळों आलें. ॥ ४१
मग बहुत खिन्न चित्तें श्रीरामाच्या करीतसे स्तवना, ।
'स्वामी ! तूं धनिकासी दर्शन देऊनि हैरिसि पापवना. ॥ ४२
मजनिमित्त अन्यातें श्रीरामा ! भेटलाभ तूं देशी, ।
बापा ! मज कां त्यजिसी ? तुजविण मी हीन दीन परदेशी.' ॥ ४३
रामस्तवन करुनि त्या धनिकालागूनि पींवत्री सदनीं, ।
त्यातें वंदुनि निजगृहिं आला हरिभक्त राम धरि वदनीं. ॥ ४४
यापरि दोघे बोलुनि जातां बाहेर कोतवाल नसे, ।
नसती बैरागीही, श्रीहरिमायाच पाहतां विलैसे. ॥ ४५
यांपरिचे ते साधू सर्वहि भूतीं समान मति करुणा ।
विठ्ठल मानसिं त्यातें धरुनि तयाच्याचि वंदितों चरणा. ॥ ४६

पदसंग्रह.

भक्तिपर पदें.

पद १ लें.

गजवदना तुम्हि स्मरा स्मरा । मनिं भाव धरुनियां बरा. ॥ ध्रुवपद. ॥
तो नव सुरपति आणुनियां मति देतो मुक्ति सत्वरा ।
विद्या सकळिक आकळि जन सिद्धी येतसे घरा ॥ गजवदना० ॥ १ ॥
एकदंत गणराज गजानन शोभे मुक्ति सुंदरा ।
जोडुनियां कर विठ्ठल बोले, 'धांव पाव ईश्वरा !' ॥ गजवदना० ॥ २ ॥

पद २ रें.

प्रपंच विषयीं बहुत त्रासलों 'तारीं राघवा ! मला' ।
सकळ जन लौकिकार्थ समजला. ॥ ध्रुवपद. ॥
बाळपणीं अज्ञान बुद्धिला हितानहित नाकळे ।
सदा नाकांतुन शेंबुड गळे ॥

---

१. 'दहसि' असा अन्य पाठ आहे. २. पोंचवी. ३. शोभे. ४. 'ते या परीच साधू' असा अन्य पाठ आहे. ५. पृष्ठ ३९ टीप १० पहा.

कांहीं समज होतां, खेळा पोरापाठीं पळे ।
घरचि हुडकितां दिवस मावळे ॥
कोणपाटविटुदांडुलगोऱ्यांमाजि काळ दवडिला. । सकळ० ॥ १ ॥
तरुणपणीं धनदाराविषयीं चित्त जाहलें पिसें ।
टवाळ्या खेळ मस्करी हंसें ॥
परोपरी कौशल्य वाढलें, शृंगारादीसें ।
तुझ्या नामाला कोण पुसे? ॥
मोहमदें स्वच्छंदें रंगुनि स्वहित जीव विसरला. । सकळ० ॥ २ ॥
वृद्धपणीं बहु दमा खोकला बडकीं लाळ गळे ।
बोथरें तोंड, डोळे पींवळे ॥
सुना म्हणती, 'मेला म्हातारा कोणी उठवा बळें' ।
पुत्र गांजिती जसे कावळे ॥
भ्रांति बुद्धिला पडुनि मनीं संसार हेतु अडकला. । सकळ० ॥ ३ ॥
अशा संकटीं पाहुनी रामा! तुझे लागलों पायीं ।
अजुनि तरि डोळे झांकसी कायी? ॥
कधीं [1]हंस जाइल ही नकळे, धाक न कोठे कायी ।
उघडुनी कृपादृष्टीनें पाहीं ॥
घेईं छंद विठ्ठलनामाचा हेंचि मागणें तुला. । सकळ० ॥ ४ ॥

पद ३ रें.

नमिली जगदंबा दुर्गा शांता । परमात्मकांता ।
साक्षीत्वंग प्रतिपादित वेदांता । प्रियवरदा दांता. ॥ ध्रुवपद. ॥
[4]ब्राह्मी हरिललना गिरिजा काली । हे संज्ञा काली ।
तत्कालोचित मर्यादा पाळी । पाळोनि निराळी ॥ नमिली० ॥ १ ॥
[2]भ्रूलीला प्रकटित मात्रें जगती । निगमश्रुति वदती ।
जे कां भक्तांला दे निज गती । कसी विसरूं मग ती ॥ नमिली० ॥२॥
[3]सर्गस्थितिलयकर निर्जरधात्री । निरुपमित सुगात्री ।
जे विलसे निजभजकमुखीं दिनरात्री । विठ्ठल [5]वरदात्री. ॥ नमिली० ॥३॥

१. उपहास, विडंबना. २. नेत्रकटाक्ष. ३. उत्पत्ति, पालन आणि नाश करणारी. ४. देवमाता. ५. इच्छित देणारी.

पद ४ थें.

पंढरीला जावें भावें ।
कटि कर समपद विमल विटेवरी परब्रह्म वंदावें. ॥ ध्रुवपद. ॥
ज्ञानचंद्रभागामृतडोहीं । निःसंदेह न्हावें. ॥ पंढरीला० ॥ १ ॥
पांडुरंगपदपद्मसुधामृत- । पानें स्वस्थ रहावें. ॥ पंढरीला० ॥ २ ॥
परमानंदपरात्परमंदिरीं । विठ्ठलरूप पहावें. ॥ पंढरीला० ॥ ३ ॥

पद ५ वें.

माझे विठ्ठले! माउले! । दाखवीं निज पाउलें ॥ ध्रुवपद. ॥
ध्वजवज्रांकुशरेखा शोभती । तोडर पदीं मिरवले ॥ माझे० ॥ १ ॥
पीतवसन कटीं करकंकणीं । कंठीं कौस्तुभ डोले ॥ माझे० ॥ २ ॥
विठ्ठल श्रीमुख पाहतां धरणीवरी । आनंदद्रव सुटले. ॥ माझे० ॥३॥

पद ६ वें.

रामनाम वारी । हित दलन शार्ङ्ग शर कलन सुपथ संचलन रुचिरतर [१]नलिननयनयुग राम ॥ ध्रुवपद. ॥
वीरवर्य रणधीर नीलनवनीरद[२] नभगंभीर गुणालय [३]हीरकरदन [४]समीरकुमर-सख [५]नीरजवदन [६]शरीररुचि सुभग राम ॥ राम० ॥ १ ॥
[७]मंदहसन [८]वृंदारकवरद नंदनादि मुनि मंदुनि करिं [९]मंदार मंद रत विठ्ठल प्रियानंदकंदलग पूर्णमनोभिराम. ॥ राम० ॥ २ ॥

पद ७ वें.

ये ये ये ये ये ये दीनबंधो! कृपासिंधो! आज ।
मी बहुत श्रमतसें धांव, तुझी जाताहे लाज ।
मज नयनीं पाहसी दीन; किती मी देऊं बांग? ।
बहु विनविला परि हरि! 'न चळे तिळभरि लाज.' ॥ ध्रुवपद. ॥
पशुच बरा द्विज दराज बिन उन करुनि घे काज ।
[११]गणिकादिक किति निवडूं दुष्कृति [१२]जंतु समाज ।

---

१. कमळाप्रमाणे ज्याला दोन नेत्र आहेत असा. (राम.) २. मेघ. ३. हिऱ्याप्रमाणें ज्याचे दंत आहेत असा. ४. मारुतीचा मित्र. ५. कमलवदन. ६. देहकांति. ७. स्मित करणारा. ८. देवांते वर देणारा. ९. कल्पवृक्ष, इच्छित वस्तु देणारा वृक्ष. १०. बोभाट. ११. पृष्ठ ५९ टीप २ पहा. १२. प्राणी.

दुष्टमंदभजकवृंद[1] तारिसी होउनि जहाज ।
पाहिं पाहिं पाहिं रमानायक! सुरराजराज! ॥ ये ये० ॥ १ ॥
दनुजमुनिहरिसिमाजविक्रमविलबलाक बाज ।
धरिसी करीं सतत महाराजाधिराज ।
सुखकर विधिहरनुत[2] वर देसी मुक्ति तेचि भाज[3][4] ।
परि हरि विठ्ठलासी पदपद्मसुधापान पाज. ॥ ये ये० ॥ २ ॥

पद ८ वें.

रामा! कृष्णा! गोविंदा! विठ्ठला! मधुसूदना! तूं येईं रे! ॥ध्रुवपद.॥
अनुदिनीं वदनीं जपतों भावें । वारीं या भवमोहा रे! ॥ रामा० ॥ १ ॥
विठ्ठल प्रार्थितसे बहु तुजला । शाश्वत पदवी देईं रे! ॥ रामा० ॥ २ ॥

पद ९ वें.

ब्रह्म गोकुळांत वागतें । नंदयशोदांगणीं रांगतें. ॥ ध्रुवपद. ॥
ध्यानीं ध्याती शंभूविधी । तेचि गोपिकांतें शोधी ।
पयदधिनवनीत[5] मागतें. ॥ ब्रह्म० ॥ १ ॥
घेवोनी कांबळी काठी । फिरे गाई वत्सांपाठीं ।
विश्व पोटीं तेचि ब्रह्म भागतें. ॥ ब्रह्म० ॥ २ ॥
अहंता दुर्घट नासूनियां । रक्षी भक्तसमुच्चया ।
विठ्ठल या नामें पूर्ण भागतें. ॥ ब्रह्म० ॥ ३ ॥

पद १० वें.

पतितजनपावना[6]! विठ्ठला! ।
पतितजनपावना! श्रीकांत! अंत पाहसी तूं श्रमविसी मला. ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रास बहु मनीं । क्रोधहि नाणीं ।
तुजवांचुनि मजला गति नाहीं, नाहिंसें भासतसे बो! शरण आलों कीं तुला ॥ पतित० ॥ १ ॥
'बहुत तारिले,' । साधु बोलिले ।
निष्ठुरता तुजला कसी? त्यजीं त्यजीं हे सदया! वरदा! लौकिक करणें याला. ॥ पतित० ॥ २ ॥

१. वृंद=समूह. २. नुत=स्तुत. ३. भार्या. ४. मुक्ति. ५. दूध+दहीं+लोणी. ६. पापी जनांस पूत (पवित्र) करणाऱ्या!

कसुनि पाहसी, । भय दाविसी ।

तुझे कृपे कळलें बरें खरें खरें हें समजुनि आम्ही विठ्ठल आलंगिला. ॥ पतित० ॥ ३ ॥

पद ११ वें.

ये ये कृपाळा! त्वरित धांव ये ।

किति पाहसिल भजनीं भाव, स्वपदीं लाव, त्वरित धांव. ॥ ध्रुवपद. ॥

तापत्रय तापति मज । सदयहृदय! हृदयीं समज ।

जनीं तुजविण करुण कवण गोविंदाच्युतमाधव! ॥ ये ये० ॥ १ ॥

कामादिक काककुळें । टोंचिति तनुलागिं बळें ।

सात्विकमती निकट करिती काव काव काव ॥ ये ये० ॥ २ ॥

विठ्ठलनामें भजनीं । लावुनि उद्धरशी जनीं ।

दावि दावि दीनाप्रति पदकैरव. ॥ ये ये० ॥ ३ ॥

पद १२ वें.

भगवति! भक्ते! शिवकांते! शांते! श्रमपरिहरिणी! ।

मज शुचिहृदये! सदये! ठेवीं निजचरणीं. ॥ ध्रुवपद. ॥

विषयसुखें जीव सतत पडला विश्वरणीं ।

अंध पिसा होय कसा निरत सदा चरणीं. ॥ भग० ॥ १ ॥

बहुतचि अनुसरला मूढजन मयूत मरणीं ।

करिं करुणा हा शरणागत पतितोद्धरणीं. ॥ भग० ॥ २ ॥

विठ्ठल हा आपुला लक्षुनी लावीं स्मरणीं ।

सुरवरदे! सत्वर दे भक्तिसुधातरणी. ॥ भग० ॥ ३ ॥

पद १३ वें.

श्रीशांता दुर्गा जगदंबा देखिली नयनीं ॥ ध्रुवपद. ॥

निगमसार ॐकार पंजर मराल नायिका मंदविहसनी ॥ श्रीशांता० ॥ १ ॥

लसत्कुंकुमविशालभाल मणिजालमालिनी हिमकरवदनी ॥ श्रीशांता० ॥ २ ॥

नेत्रयुगी शशि मित्र धरी हिमगोत्रपुत्रिका चित्सुखसदनी ॥ श्रीशांता० ॥ ३ ॥

---

१. कसून पाहणें=परीक्षा घेणें. २. पृष्ठ ७६ टीप १ पहा. ३. दयाळू. ४. कावळ्यांचे समूह. ५. पादरूपी कमोदपुष्प ६. देवांला वर देणारे. ७. नौका. ८. हिम (शीतळ) कर (किरणें) ज्याचीं आहेत त्याप्रमाणें जिचें मुख आहे ती (चंद्रानना). ९. चंद्र. १०. सूर्य. ११. हिमालय पर्वताची मुलगी (पार्वती.)

भुवनभार खरखलदल निवटुनी भक्त सुरनिकर बसवी विमानीं ॥ श्रीशांता० ॥ ४ ॥
विठ्ठलनुत मणिनूपुरयुत पदपद्मभृंग जनकलिमलहरणी ॥ श्रीशांता० ॥ ५ ॥

पद १४ वें.

ये ये दयाब्धे! रामा! ये ।
ये ये कृपाब्धे! रामा! ये ये करुणाब्धे! रामा! निलया ॥ ध्रुवपद. ॥
मानीं विनती, ये विमानीं बैसुनी, अधमानीं स्तविजे किती मानी वंद्या ॥ये०॥१॥
दारासुताप्तगृहदारार्थ श्रमुनी उदारा! तत्पदीं न कदा रंतलों ॥ ये० ॥ २ ॥
धावें, मोहासि या वधावें, मानस हें शोधावें, शोधोनियां बोधावें देवा! ॥ये० ॥ ३ ॥
दावीं पदें स्नेहाचीं दावीं बंधक भवदा विजालीं कीं सौख्यदा विश्वपा ॥ ये० ॥४॥
कामी त्रैलोक्य जनकामीं धरुनि मति कामीं लीताक्षें बा रिकामीं न्यावीं॥ये०॥५॥
जातीविहिन तुज जाती शरण, त्यासी जाती मोक्षाची देशी, जातीशून्या॥ये०॥६॥
यावी दृष्टी बा! अन्य या विरहित सदया! विश्ववंद्या नेछीं यावी दया ॥ये० ॥७॥
कानीं विज्ञप्ति नये कां नीरंजाक्षा! कां नीति नोहे या रंका निंद्य कीं ॥ ये० ॥ ८ ॥
लातेनें लाडी शिशुला ते जे मातेसि तुला ते अयोग्य विठ्ठलातें पाहा ॥ ये० ॥ ९ ॥

पद १५ वें.

रामा! तुझें नाम जपतां जोडे निजसुखजोडी ।
मोडे विषयप्रीति, कोठुनी संसाराची बेडी ॥ ध्रुवपद. ॥
यज्ञादिक सत्कर्में घडतां, घडती [६]अंतराय ।
सांगतेस्तव तेथें आणिक नामाविण तें काय? ॥ रामा० ॥ १ ॥
तीर्थें स्नानें व्रतें दानें जीं जीं पुण्यें वेदीं ।
तीं तीं नामें सहजें घडती, ऐसें वेद निवेदी ॥ रामा० ॥ २ ॥
नामामृतरस सेवुनि शंकर तृप्त निरंतर झाला ।
याचिलागीं प्रेमें मस्तकीं वंदी विठ्ठल त्याला ॥ रामा० ॥ ३ ॥

---

१. विठ्ठलनामक कवीनें जिची स्तुति केली आहे ती. २. जनाचें पाप हरण करणारी. कली=पाप. [कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजकलहे युगे—इति मेदिनी; कलिर्बिभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि' इति हैमः.] 'जनकलिमलमथनी' असा अन्य पाठ आहे. ३. रममाण झालों. ४. नीच जातीचे लोक. ५. कमलनयना! ६. अडथळा, हरकत. ७. सांगे. ८. शंकरानें हालाहल प्राशन केलें तेव्हां त्याच्या अंगाचा दाह होऊं लागला तो शमन होण्यासाठीं तो 'राम'नामाचा जप करूं लागला व तेणेंकरून दाह शांत झाला—अशी कथा आहे.

पद १६ वें.

भावें भजतां हरि लागे भक्तांपाठीं रे! ।
साधनाच्या कासया आटापाटी रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
वाणी तुकोबा नामानें नामा शिंपी रे! ।
माळी सांवत्याचे वाफे जाऊन शिंपी रे! ॥ भावें० ॥ १ ॥
दासीजनीच्या कुडचुली भोणवशा लिंपी रे! ।
होऊनि दामाजीसि पैडिभार, महार होसी रे! ॥ भावें० ॥ २ ॥
बोधल्याच्या हिंडतो पाठीमागें रे! ।
गोरा कुंभारासीं मडकीं घडूं लागे रे! ॥ भावें० ॥ ३ ॥
तुळसीदासासवें तुळसी वेरूं लागे रे! ।
भागवतीं जो उद्धवासी तत्व सांगे रे! ॥ भावें० ॥ ४ ॥
चोख्यासंगें गवताच्या बांधी पेंढ्या रे! ।
नरहरी सोनारासी घडिभरी सांडसदांड्या रे! ॥ भावें० ॥ ५ ॥
कबिराच्या मागाच्या फिरवी कांड्या रे! ।
एकोपंताच्या घरचा कृष्ण पाणीकाढ्या रे! ॥ भावें० ॥ ६ ॥
अनंत ब्रह्मांडांच्या कोटी ज्याचे पोटीं रे!।
अगणित ऐसी भक्तजनाची कोटी रे! ॥ भावें० ॥ ७ ॥
वर्णूं जातां अगम्य महिमा मोटी रे! ।
विठ्ठलवें जो देतो घेतो भेटी रे! ॥ भावें० ॥ ८ ॥

पद १७ वें.

जैलजलोचना! भवविमोचना! तारीं सुखघना! श्रीरामा! मजला।
तुजविण मिथ्या मायेचा गलबला ॥ ध्रुवपद. ॥
नानायोनी पर परतोनी फेर फिरुनी नरदेहा आलों ।
मोहांत मग्न झालों । शास्त्रासी नाहीं भ्यालों ।
मन माने तैसा कैर्दम कालविला ॥ तारीं० ॥ १ ॥
सार्थक कांहीं घडलें नाहीं, यास्तव पाहीं करुणेनें बापा! ।

१. भ्रम. २. चुलीच्या पाठीमागील ओटा. ३. आसक्त. ४. 'श्रीएकनाथसदनीं माधवजी सर्व काम हें करितो । स्वकरें चंदन घांसी, गंगेचें पाणि कावडी भरितो.' ॥ मोरोपंत. ५. कमलनयना! ६. चौऱ्यायशी लक्ष योनी. (पृ० ११२ टीप ५ पहा.) ७. चिखल.

न गणूनि पुण्यपापा । परिहरीं त्रिविधतापा ।
तुजविण करुणाकर कवण दुजा याला ॥ तारीं० ॥ २ ॥
धनकनकाची विषयाची गोडी काची चित्ताला कळलें ।
तें चित्तचि कळवळलें । मग तुजकडे वळलें ।
अद्यापि तरि लावीं सन्मार्गाला ॥ तारीं० ॥ ३ ॥
संगत विरक्ती गुरुभक्ती याहुनी मुक्ती तुच्छ निपट वाटे ।
म्हणूनि भजनवाटे । लावितां दुःख आटे ।
कीं विठ्ठलविनती यावी श्रवणाला ॥ तारीं० ॥ ४ ॥

पद १८ वें.

संरक्षिल हे कोण माझी हरि! तुजविण लाज ॥ ध्रुवपद. ॥
स्वजनीं विविधोपहास । तेणें चित्तास त्रास ।
कर्ता याचा निरास । न दिसे मज आज ॥ संर० ॥ १ ॥
तूंचि बंधुबापमाय । तेथें विज्ञप्ति काय ।
दावी मज दिव्य पाय । किती म्हणूं तरी तुज वाज ॥ संर० ॥ २ ॥
तारक तूं या जगास । देशी गती खगनगास ।
विठ्ठलमानसभृंगास । प्रेमामृत पाज आज ॥ संर० ॥ ३ ॥

पद १९ वें.

रामा! येईं रे! । अरे! गुणग्रामा! येईं रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
मृदुकमलांघ्रिकरानन कामदा! चंडसरसकोदंडलसद्भुज शुंडदंड रण-पंडित चतुरा! ॥ रामा० ॥ १ ॥
नीलनलिननयना! नतपालना! । कुंदरदनकरविंद कनककृतकुंडलमंडित सुंदरचरिता! ॥ रामा० ॥ २ ॥
सीतारमणा! विनीतजनपोषणा! । रिक्तविभूषण हतखरदूषण रविकुल-भूषण विठ्ठलचरिता! ॥ रामा० ॥ ३ ॥

पद २० वें.

मधुमुरनरकविनाशा! विश्वाधीशा! परिहारीं भवपाशा ॥ध्रुवपद. ॥
द्वारकाधिप नारका घनवारका चल धारका सुरतारका शुभकारका तुज फार काय वदूं हरे! ॥ मधुमुर० ॥ १ ॥

---

१. पृष्ठ ७६ टीप १ पहा. २. केवळ. ३. राखील. ४. विनंति, प्रार्थना.५. बोभाटा. ६. ढोक (खग) आणि झाडें (नग). अर्थात् सजीव व निर्जीव यांस. ७. गुणांच्या समूहा. ८. अंघ्रि=पाय. ९. रविकुलललाम.

[१]चलद्विद्युदाभासा ! **रामा** ! [२]सरसिजनयना ! नलिननाभा ! सवनकंद रविधृत मंदरनत पुरंधर भुवनसुंदर रत्नकंदर नीलकंदर रणधुरंधर बंधु **रामा** ! ॥ **मधुमुर०** ॥ २ ॥

फुल्लपंकजाक्षा **रामा** ! कुमति[३]तती हति प्रकृति दक्षा करिं विरोधरदर गदाधर पद्माकर वर चक्र भास्कर सारवित्संसारतारक **विठ्ठलात्मसुख-**प्रदा ॥ **मधुमुर०** ॥ ३ ॥

पद २१ वें.

शंभो ! दे पायीं थारा । श्री**मंगेशा** निर्विकारी ॥ ध्रुवपद. ॥
[४]नानायोनीं बहुतचि श्रमलों । म्हणुनी आलों तुझ्या [५]द्वारा ॥ **शंभो०** ॥ १ ॥
संतप्तातें मज लागों दे । तव करुणेचा कांहीं वारा ॥ **शंभो०** ॥ २ ॥
दीन तुझे पायीं लोळतसें । न पाहसी कां उदारा ! ॥ **शंभो०** ॥ ३ ॥
विठ्ठल स्तवनें सकळही चुकवी । जन्ममृत्युच्या [६]येरझारा ॥ **शंभो०** ॥ ४ ॥

पद २२ वें.

देव दयाळू पहा कसा भला । करि सुख भजकांला. ॥ ध्रुवपद ॥
[७]गजनक्र महा खळ । पापी व्याधा चांडाळ ।
जेणें [८]विप्र [९]अजामिळ । तारियला ॥ देव० ॥ १ ॥
गांजितां [१०]**द्रौ**पदी सती । नेणों वस्त्रें पुरवी किती ।
जळतां गर्भी [११]**प**रिक्षिती । राखियेला ॥ देव० ॥ २ ॥
धरुनी **विठ्ठल** नांवा । संकटीं घेतसे धांवा ।
भक्तियुक्त प्रेमभावा । विकला ॥ देव० ॥ ३ ॥

पद २३ वें.

श्री**राम** जगदात्मा नयनीं देखिला ॥ ध्रुवपद. ॥
विश्वपटांतरीं साक्षिक तंतू । जो व्यापूनि शुद्ध राहिला ॥ श्री**राम०** ॥ १ ॥

---

१. चंचल वीजेप्रमाणे ज्याची कांति आहे अशा ! २. कमलनयना. ३. तती=राग. ४. चौ-ऱ्यायशीं लक्ष योनींत (पृ० ७६ टी० १ पहा). ५. 'घरा' असा अन्य पाठ आढळतो. ६. खेपा, व्यर्थ जा ये करणे, निष्फळ जाणे येणें. ७. पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा. ८. ब्राह्मण. ९. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा. १०. मागे पृ०१७६ टीप ३; व पृ०१७६-२०० यांतील 'द्रौपदीवस्त्रहरण' ही पहा. ११. गर्भात असता याला अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रापासून भगवंताने राखिलें अशी कथा आहे. [भागवत–स्कं० १ अ० १२.]

करुणाब्धी निजजनसाह्यकारी । जो भक्तीभावींच पाहिला ॥ श्रीराम० ॥ २ ॥
विठ्ठल नाम धरूनी जनांत जो । वर्ततां संतीं गायिला ॥ श्रीराम० ॥ ३ ॥

पद २४ वें.

भक्त संकटीं तारुनि 'करुणाकर' वागविसी नांव ।
बहुत उशीर जाहला सख्या ! श्रीहरी ! त्वरेनें धांव ।
दीनजनबंधू ! वंद्य पद दाव ॥ ध्रुवपद. ॥
त्वन्मायारचित चित्तवृत्तितें गोड दिसे संसार ।
इष्टमित्रपुत्रकामिनीक्षेत्रवित्तघरदार ।
उठति पदोपदीं विषयवासना त्यांसी अंत ना पार ।
बहु जन्मार्जित कर्मशृंखळा त्रिगुणित हे अनिवार ।
.... ।
हे नरतनु जरि व्यर्थ जाय तरि कैंचा गेला डाव ॥ श्रीहरी० ॥ १ ॥
जरि शाश्वत म्हणुनी धीर धरूं तरि तें दुःखाचें मूळ ।
तूंचि वदनपुटीं खडा लाविसी वरि लावुनियां गूळ ।
विचित्र तरि काय वदावें तव मायेचें खूळ ।
तरि बिरुदातें जतन करावें पडलें जरि अनुकूळ ।
उदरपूर्तीला मात्र समयीं देउनी पाव अदपाव ।
'तारीं तारीं' दुःखार्णवीं बुडतों नावाड्या ! तूं नाव ॥ श्रीहरी० ॥ २ ॥
देवदैत्यमानवी समृद्धी काळें होती भ्रष्ट ।
शास्त्रलौकिकाधारें विचार करितां दिसतो स्पष्ट ।
पद्मपत्रजलवत्क्षणभंगुर सुख, परिणामीं कष्ट ।
एक तुझें अविनाश परम पद सर्वी सर्वोत्कृष्ट ।
जनकसनकशुकनारदादि जेथिल जाणती भाव ।
यापरिचा मज दावी कोण तुजवीण निरंजन गांव. ॥ श्रीहरी० ॥ ३ ॥
सर्व सुखें पाहतां ऐकतां न घडे चित्ता नंद ।
यास्तव त्याचा करुनि अनादर सोडुनि दिधला छंद ।
कसा असों परि तुझा म्हणविला दास मूर्ख मतिमंद ।

---

१. स्त्री. जीला कामवासना फार ती कामिनी. २. वर्चस्व, सरशी. ३. कधींही नाश न पावणारें, सनातन. ४. पोट भरण्याकरितां. ५. दितीचे पुत्र. ६. शेवटीं. ७. आनंद. ['नंदनं वासवोद्याने सुते ना हर्षके त्रिषु' इति रत्नमाला.]

.... |

क्षणा क्षणा वृत्तीस तोषवुनी निजभजनातें लाव ।
कलियुगांत विठ्ठल या नामें म्हणविसि पंढरिराव ॥ श्रीहरी० ॥ ४ ॥

पद २५ वें.

कृपा करिति ते संत, तरी भगवंत अंतरे कसा? ॥ ध्रुवपद. ॥
अमानित्व देणें । स्वात्मबोध घेणें ।
दया ज्याची भूतमात्रीं[1] वसे वैराग्य तें निजभाग्य हा मनीं ठसा ॥ कृपा० ॥ १ ॥
मिळती जेथें जैसे । स्वयें होती तेथें तैसे ।
नित्यानंदें पूर्ण धाले न करिती पैरमायास[2] खळही सहवासहीन फारसा ॥ कृपा० ॥ २ ॥
भोगिती भोगांगें । देह प्रारब्धाच्या संगें ।
भेटी होतां त्याची जैसी सुदागत कर कळंक विठ्ठलाचिया[3] हत्सारसा ॥ ॥ कृपा० ॥ ३ ॥

पद २६ वें.

तुझ्या नामाची तुजला लाज । विठ्ठला! समजुनी यावें आज ॥ ध्रुवपद. ॥
मशीपत्र फिरतां हृदयांतरीं । संतापे महाराज ॥ विठ्ठला० ॥ १ ॥
पतीत परि मुद्रांकित असतां । देऊं तुला किती वीज ॥ विठ्ठला० ॥ २ ॥
विठ्ठल नाम विचारुनि वहिलें । तारीं गरिब नवाज ॥ विठ्ठला० ॥ ३ ॥

पद २७ वें.

तुजवांचुनि तारक सांग सख्या! मज कोण? दयाळा! रामा ॥ध्रुवपद.॥
भ्रांतीपडळ पडतां मतितें आड घालवूं काळ रिकामा, ।
जे समयीं यमाकिंकर[6] वोढिती कोण म्हणे 'सया! थांबा.' ॥ तुज० ॥ १ ॥

---

१. सर्व प्राणीमात्रांवर. २. परम+आयास=मोठे+श्रम. ३. विठोबा, विठ्ठल, विठाई, हीं सर्व एकाच देवाची नांवें होत. विठोबा हा कृष्ण होय. एकदां राधा कृष्णाच्या मांडीवर बसली असता तेथें रुक्मिणी आली, तेव्हां राधेनें तिला अभ्युत्थान दिलें नाहीं म्हणून ती आपला अपमान झाला असें समजून रागाने दिंडीरवनात येऊन तपश्चर्या करूं लागली. जेथें हल्लीं श्रीपंढरपुर क्षेत्र आहे तेथें पूर्वीं दिंडीरनामक दैत्याचें वन होते. या वनांत रुक्मिणी असतां कृष्णाने तेथें येऊन तिची मनधरणी करून समजूत केली. नंतर त्या दोघांनीं तेथें 'विठोबा रुखमाई' हीं नांवें धारण करून अखंडवास केला—असें वर्णन ग्रंथांतरीं आहे. ४. बोभाटा. ५ तात्काळ, त्वकर. ६. यमाचे चाकर.

जोंवरि संपती तोंवरी कांपती शेवटीं येती न कामा ।
कोठिल बाइल कोठिल लेंकरूं कोठिल काका मामा ॥ तुज० ॥ २ ॥
सर्व वृथा तुझिया भजनाविण, निश्चय हा सुखधामा! ।
यास्तव विठ्ठल पाय तुझे मनीं ठेवुनि, घे तव नामा ॥ तुज० ॥ ३ ॥

पद २८ वें.

श्रीनृहरी! हरीं भवतापा । जो [1]भवकरिस त्वरित संहरी ॥ ध्रुवपद. ॥
पिता सुताप्रती छळितां प्रकटुनी [2]प्रल्हादाअंतरीं ।
इष्ट भजक संकष्टसमयिं काष्टांत स्पष्ट तनु धरी ॥ श्रीनृहरी० ॥ १ ॥
दनुजोदरगर्भी[3]आंत्रमालिका भूषण करि [4]कंधरीं ।
रमा [5]रमापतिकुमार सुर किती स्तविति नमिति अंबरीं ॥ श्रीनृहरी० ॥२॥
कृपा करुनि शिशु नृपासनीं बसवी अपार करीं धरि शरी ।
जननमरणभयहरण करुणवर विठ्ठलासि उद्धरीं ॥ श्रीनृहरी० ॥ ३ ॥

पद २९ वें.

श्रीमहादेव! देव! सांब! सदाशिवा! ।
[6]नैं मनी [7]मदपराध भवा! ॥ ध्रुवपद. ॥
कृतकर्में जननीगर्भांतरीं । लागों तुझुन विभवा ॥ श्रीमहा० ॥ १ ॥
विण्मूत्रीं जठराग्नी पचवितां । श्रम अगणित होती जीवा ॥ श्रीमहा० ॥२॥
विठ्ठलात्मया चरणर[9]जांचा । देई लाभ नित्य नवा ॥ श्रीमहा० ॥ ३ ॥

पद ३० वें.

संतसंग याची देहीं लाभला भला ।
निरतिशय सुखद गा! मला ॥ ध्रुवपद. ॥
[10]नानायोनीं सतत श्रमतां । [11]अवचट मार्ग उमजला ॥ संत० ॥ १ ॥
निजधन माझें मज सांपडतां । दृढ परमार्थ समजला ॥ संत० ॥ २ ॥
विठ्ठलप्रियकर [12]सज्जनीं पाहतां । सहज [13]भवजलधी शमला ॥ संत० ॥ ३ ॥

---

१. संसाररूप हत्तीस. २. पृष्ट ७९ टीप ८ पहा. ३. आंत्र=आंतडें. ४. कंठांत. ५. मदन. ६. ध्रुव. ७. मानूं नको. ८. माझे अपराध. ९. रज=धूळ. १०. चौऱ्यायशीं लक्ष योनींत. (पृ० ११२ टी० ५ पहा.) ११. 'अवचित' असा अन्य पाठ. १२. साधुंनीं, संतांनीं. १३. संसाररूपी समुद्र.

पद ३१ वें.

सांवळी विठाई[1] माझी । गाजी उभी विटेवेर भक्तकाजीं राजी ॥ध्रुवपद.॥
भजकभक्ती हृदयांत लक्षुनी । पीयाली मुखीं फळ फूल पान भाजी ॥ सांव०॥१॥
रणीं श्रांत असतां जी निरिक्षुनी । चोळी कुंतीकुमरांचे वाजी ॥ सांव० ॥२॥
जगत्रयीं विठ्ठल या नामें । गर्जे चंद्रभागातीरीं तेथ जा जी! ॥ सांव० ॥३॥

पद ३२ वें.

चरण तुझे दावीं रामा रे! । पूर्णकामा! ने स्वधामा विमलनामा! ॥ध्रुवपद.॥
गुणग्रामा! । दे विश्रामा ।
जगिं तुजविण कोण तारक आणि सुखकारक आम्हां ॥ चरण० ॥ १ ॥

---

१. स्तवनीय देवतेचा निर्देश स्त्रीलिंगेंकरून करण्याचा संप्रदाय सर्वप्रसिद्ध आहे. तुकारामादिक कवीही विठोबास 'विठाई' 'विठाबाई' वगैरे शब्दांनीं संबोधनपूर्वक आळवितात असें त्यांच्या काव्यांवरून दिसतें. २. ही इंद्रवीट म्हणून प्रसिद्ध आहे. तिची कथा अशी:—इंद्राला गौतमानें अहल्येशीं जारकर्म केल्याबद्दल 'तुला सहस्र भगें पडतील' असा शाप दिला, परंतु इंद्र शरण आला म्हणून मुनि प्रसन्न झाला आणि 'तुझें शरीर चतुष्कोण विटेप्रमाणें पाषाणरूप होऊन दिंडीरवनांत पडेल व तेथें श्रीकृष्णचरणाचा स्पर्श होऊन तूं पूर्ववत् होशील आणि स्वपद पावशील' असा उःशाप दिला. पुढें श्रीकृष्ण विठ्ठलरूपानें पुंडलिकाच्या दर्शनास आले. तोंपर्यंत ही इंद्रवीट पुंडलिकानें नारदाच्या सांगीवरून आपणापाशीं ठेविली होती. श्रीकृष्ण आल्यावर पुंडलिकानें ती वीट पुढें केली. तिजवर श्रीकृष्ण उभे राहिले तेव्हां इंद्र शापमुक्त झाला व वीट तशीच कायम राहिली. ३. पांडवांचे. [भक्तांची मोतदारी कृष्ण करतो असें वर्णन काव्यांतून अनेक ठिकाणीं आढळतें—जसें:–(१) अर्जुनतुरंगमांतें जो स्वकरानें करी खरारा जी. (२) असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी. (मोरोपंत.) (३) हयदोरे धरि स्वकरें 'होरे' वदत पार्थरहंवरीं. (देवनाथ.)] ४. घोडे. ५. पंढरपुराजवळच्या भीमानदीला चंद्रभागा असें म्हणतात. हिची कथा अशी आहे:—इंद्रानें अहल्येशीं कपटवेष धारण करून जारकर्म केलें. त्या कामीं चंद्रानें इंद्रास साहाय्य केलें म्हणून गौतमानें क्रोधानें 'तुला कुष्ट होईल' असा चंद्राला शाप दिला. तेव्हां चंद्र गौतमाला शरण आला. नंतर मुनीनें 'भीमरथींत (भीमानदींत) स्नान कर म्हणजे तुझें कोड जाईल' असा वर दिला. चंद्रानें त्याप्रमाणें केलें तेव्हां तो पूर्वींसारखा झाला. चंद्राच्या भागाप्रमाणें (कोरीप्रमाणें) येथें भीमरथीचा प्रवाह वक्र झालेला आहे तेथें तिला चंद्रभागा असें अन्वर्थक नांव पडलें–अशी कथा पुराणांतरीं आहे. ६. गुणांच्या समूहा. ['गुणग्रामा' हें विशेषण विठ्ठल, देवनाथ, आनंदतनय इत्यादि कवि फक्त रामासच लावतात असें त्यांच्या काव्यांवरून दिसतें. कदाचित् असा पदसमुदाय प्रासासाठींच योजीत असतील.]

घनश्यामा! । हृदयाभिरामा!
तुझाची भरंवसा मी तुजविण कसा लोटूं घडी पळ यामां ॥ चरण० ॥ २ ॥
दनुजविरामा! । विबुधललामा ।
छेदीं भवलता हेचि कुशळता देईं विठ्ठल रिकामा ॥ चरण० ॥ ३ ॥

पद ३३ वें.

सख्या! रामा! ये दावीं पाय । दीन मी बोलुनि बोलूं काय? ॥ ध्रुवपद. ॥
करुणा कवणा तुजवांचुनि विश्वीं । तात तूंचि माय ॥ सख्या० ॥ १ ॥
कामादिक खळशत्रूशरांचे । किति सोसावे घाय? ॥ सख्या० ॥ २ ॥
स्मरण तुझें लवमात्र न घडतां । वयचि व्यर्थ हें जाय ॥ सख्या० ॥ ३ ॥
विठ्ठलात्मया कवण तुजविणें । शरण रिघाया ठाय ॥ सख्या० ॥ ४ ॥

पद ३४ वें.

सदा चित्त रंतलें रामीं ।
श्रीरामीं चित्सुखधामी । दिवा रात्र नलगे कामी ॥ ध्रुवपद. ॥
शोधुनी पाहतां तन्मय झालों । अकस्मात जडलों नामीं ॥ सदा० ॥ १ ॥
मावध होतां पूर्ण निवालों । नुठेचि पळ घडी काया मी ॥ सदा० ॥ २ ॥
विठ्ठल स्मरतां द्वैत निवालें । कसें जडले मग ध्यान कामी ॥ सदा० ॥ ३ ॥

पद ३५ वें.

करुणाब्धे! येइं दयाळा! ॥ ध्रुवपद. ॥
कृपानिधे! शरण्यासि उपेक्षिसी । उचित काय गोपाळा! ॥ करु० ॥ १ ॥
क्षणक्षणा तुज विनवित असता । नये कसा कंटाळा? ॥ करु० ॥ २ ॥
विठ्ठलात्मया तव बिरुदाची । वृथा होय की माळा ॥ करु० ॥ ३ ॥

पद ३६ वें.

धांवे पावें गोविंदा गोपाळा! ॥ ध्रुवपद. ॥
दूर धरिसि तरि चूर करिति मज ।
धरिं करि लवकर, न करितां उशीर यावें जी! कृपाळा! ॥ धांव० ॥ १ ॥
काकसदृश खळ, दीन मी दुर्बल, ।
काय बोलुं तुज पाय निकट करीं संकट बळकट फ्रुकट ओढवुनि आलें
रे! कृपाळा! ॥ धांव० ॥ २ ॥

---

१. प्रहर. २. पतिताचे भूषण. (देवांचें भूषण.) ३. जगात. ४. बाण्यामाटीं. ५. जागा. ६. 'रंगलें' असा अन्य पाठ आहे. ७. भेदबुद्धि. ८. शरण आलेल्यास. ९. कावळ्यासारखे. १०. 'कृपाळा' असा अन्य पाठ आहे.

सद्गुणवारिधे! हे करुणानिधे!।
भक्तवृंद रत हे विठ्ठलकृत परिसुनि विनवणी चरणीं आज मन
ठेविं रे! कृपाळा! ॥ धांव० ॥ ३ ॥

पद ३७ वें.

एके भक्तिशी देव भुकेला। अहो! जहाला. ॥ ध्रुवपद. ॥
व्याध गज ध्रुवबाळ अजामिळ। पुत्रमिषें हरि केला. ॥ एके० ॥ १ ॥
दैत्यसुत प्रऱ्हाद बिभीषण। स्वर्णपुरीं स्थिर केला. ॥ एके० ॥ २ ॥
गोरा चोखा रोहिदास कबीर। तयाविण लागत सेला. ॥ एके० ॥३॥
नामदेव जनी वाणी तुका हांक। मारुनियां वर गेला. ॥ एके० ॥ ४ ॥
भक्तिनें भ्रष्टहि जो विठ्ठलीं रत। तो स्वपदाप्रति नेला. ॥ एके० ॥ ५ ॥

पद ३८ वें.

रमावरा! सुंदरा! दे उदारा! पायीं थारा ॥ ध्रुवपद. ॥
कमलनाथ करिं वरद हरणा। कनकवसन वनमालाभरणा!।
कंजध्वजवज्रांकितचरणा!। शरणागत निरखुनि करिं करुणा. ॥ रमा०॥१ ॥
जलजलोचना! जलदाभासा!। जलनिधिशयना! जगन्निवासा!।
पाहसिल याचा काय तमासा। जलविरहित निज जन हा मासा ॥रमा०॥२॥
मधुरमंदहासा! कुंदरदा!। धरिसी दीन जनांवरि बिरुदा।
हरुनि कुमति मातंगी[2] वरदा। संरक्षीं शिशु विठ्ठल वरदा. ॥ रमा० ॥ ३ ॥

पद ३९ वें.

यादवा! माधवा! मला तारि हरी! ॥ ध्रुवपद. ॥
शरणागत दासातें रक्षुनि सुख देशी निज भजकां।
पतीतपावन दीनानाथा! यादवकुळदीपका! ॥ यादवा० ॥ १ ॥
नारदतुंबर गुणगण गाती सनत्कुमार निशिदिनीं ध्याती।
ब्रह्मदेवशिव आदिकरुनियां अखंड तुजला स्मरती[3] ॥ यादवा० ॥२॥
गोपीनाथ गोवळवेशा गोपति गजउद्धारा[4]।
गरुडवाहना गतिप्रदा विठ्ठलभयसंहारा. ॥ यादवा० ॥ ३ ॥

---

१. मागें पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा. २. मातंग=गज. ३. 'ध्याती' असा अन्य पाठ आहे.
४. गजेंद्राचा उद्धार करणाऱ्या.

पद ४० वें.

मज तारी गे! अंबे! जगदंबे! भवानी! ॥ ध्रुवपद. ॥
लसत्सरसिजाननारविंदनेत्रे गे! ।
चलत्कुंडले सुकुंतले सुगात्रे गे!।
लसन्नासिके हरप्रमोदपात्रे गे! ।
अतिजडमति विनवुं मि किति तुज भगवति! चलकलगति अंबे!. ॥ १ ॥
रणत्कंकणांगुलीयकाभिरामे गे! ।
तडिद्दीप्तिवर्णे किंकिणीकदामे गे! ।
झणन्नूपुरांघ्रि निर्जरप्रणामे गे! ।
अनिहितकर बहु सुखकर धरि शिरी कर चल त्वकर अंबे!. ॥ २ ॥
धर्म अर्थ काम मोक्ष तुझ्या हाती गे! ।
दीनें इच्छिला पदार्थ पुरुनि धाती गे! ।
तुझी स्तोत्रें विठ्ठलादि भक्त गाती गे! ।
प्रणतजना जननी सतत करिं मज नत ढकलुनि मत देइं मज गत अंबे! ॥ ३ ॥

पद ४१ वें.

श्रीहरिचें नाम गा । श्रीहरिचें नाम गा! ॥ ध्रुवपद. ॥
सुखद गा किं फुकट फुकट दवडिसि वय कळ कळ कर्मा ।
न धरिसि मनिं कांहिं कांहिं ॥ श्रीहरिचें नाम गा० ॥ १ ॥
निर्गमविहित मलविरहित इहपरहित वदति विदित ।
मुनि मनि विवरुन वदति विवेक पाहीं पाहीं. ॥ श्रीहरिचें० ॥ २ ॥
कळुनि कळुनि विष कवळुनि विषयिं विजित जितचि फजित ।
घडि घडि पळ पळ होसि ठाईं ठाईं ॥ श्रीहरिचें नाम० ॥ ३ ॥
स्वहितकरण करिं विवरण जनन मरण जलधितरण ।
विठ्ठलनामस्मृतिविण नाहीं नाहीं. ॥ श्रीहरिचें नाम० ॥ ४ ॥

१. 'त्राहीं त्राहीं' असा अन्य पाठ आहे. २. सरसिज=कमल. ३. सुकेशि! ४. 'तडिद्दीप्ति रम्य' असा अन्य पाठ आहे. ५. 'धरि धरि कर, अति सुखकर शशिसुवदन त्वकर चल अंबे' असा अन्य पाठ आहे. ६. 'दीनें इच्छिला पदार्थ सकळ तया दाती हो!' व 'दीन इच्छिला पदार्थ घरं पाती गे' असे पाठभेद आहेत. ७. 'स्तुती स्तोत्र विठ्ठलादि भक्तवृंद गाती हो' असा अन्य पाठ आहे. ८. 'तवपदीं रत, जननी! सतत, त्यातचि गत करी मज नत अंबे!' असा अन्य पाठ आहे. ९ नम्र. १०. वेदविहित. ११. मळून.

पद ४२ वें.

रत रे! रत सखया! राघवनामीं । किति रमसी कामीं? ।
रामनाम सुखधाम निरंतर सेवुनियां त्यज कुमति रिकामी. ॥ ध्रुवपद. ॥
नानाजन्मार्जित दुरितें जळलीं । कृत पुण्यें फळलीं ॥
तें या नरतनुची प्राप्ती कळली । मग मति कां चळली? ॥
लाज लाज करिं काज स्मरुनि रघुराजपद विरम धनसुतधामीं. ॥ रत० ॥ १ ॥
दारादि विषयांचा भ्रमकृत वारा । समजुनि मनिं धारा ॥
सारा मायिकचि मोहपमारा । सारा निःसारा ॥
इष्ट मित्र कुळ गोत्र पुत्र सर्वत्र वृथा भ्रम काकी मामी. ॥ रत रे० ॥ २ ॥
करणें सत्संगें गतमळ करणें । शुद्धांतःकरणें ॥
स्मरणें हित वरणें संसृति तरणें । सत्कर्माचरणें ॥
समज करुनि हित समज उमज । मनीं देशिकवचनें कवण कसा मी ॥र०३॥
ऐशा साधनें बहु जन तरले । शांतीनें वरिले ॥
सहज देहत्वापासुनि सरले । निजपदिं अनुसरले ॥
करिसि भजन वरि तरसि सह पितर ये विषयीं विठ्ठल हामी. ॥ रत० ॥ ४॥

पद ४३ वें.

मना! कांहिं तुला नाहिं पहा लाज कसी रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
परकामिनी परधनासि । विविध विषय साधनासि ॥
जपसि टपसि मांजरसा । न कळुनियां पडसि फमी रे! ॥ मना०॥१॥
निगमविहित त्यजुनि मति । वरिसि स्वहितार्थ कुमति ॥
नेतिल भेट यमसदनीं । पडसि फुकट अभरवसी रे! ॥ मना० ॥२॥
तिळभर तरि भूतदया । बाणेना जरि हृदया ।
तरि मग कवण्याचि गुणें । श्रीहरिला आवडसी रे! ॥मना० ॥ ३ ॥
धरुनि सदृढ संतसंग । विठ्ठल नामेंचि रंग ॥
आयुर्व्यय व्यर्थ करुनि । पावसि भलतेचि कुंशी रे! ॥ ४ ॥

---

१. सुखगृह. २. पापें. ३. संसार. ४. गुरुवचनें. ५. कामीन. ६. दुसऱ्याची स्त्री. ७. 'विषय सौख्यवासनेसी' असा अन्य पाठ. ८ 'परि शेवटीं पडशी अभरवशीं' असा अन्य पाठ आहे. ९. यमभट=यमाचे वीर. १०. रा० रा० पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरेकृत 'नरटोद्वाह' नाटकांत पृष्ठ १०१ येथे हे पद रामदासाचे आहे असें म्हटलें आहे.

पद ४४ वें.

हरि च हे जगदंबा झाळसा । नको विसरूं मानसा ॥ ध्रुवपद ॥
जे दिसा शिवाप्रति पिसा । करुनि दशदिशा फिरवि घारसा ॥ हरि० ॥ १ ॥
सुरासुरें मिळुनि समुद्र मथितां । धरी मोहिनी ठसा ॥ ह० ॥ २ ॥
उभय पंक्तिनें बसा म्हणुनि । वाढिते अमृत पसपसा ॥ हरि० ॥ ३ ॥
चंद्र सूर्य मध्यस्थ होय । खळ राहु दनुज देवसा ॥ हरि० ॥ ४ ॥
जसा निरखिला तसा । ते क्षणिं उडवि चक्र तेंद्वसा ॥ हरि० ॥ ५ ॥
मनीं अपेक्षित जसा । ते क्षणिं देह धरि तसतसा ॥ हरि० ॥ ६ ॥
असा विठ्ठलीं प्रसाद असतां । कोठुनियां वसवसा ॥ हरि० ॥ ७ ॥

पद ४५ वें.

श्रीराम राम राम । अरे। सुखकारी गा रे! नाम ॥ ध्रुवपद. ॥
सुखकारी दुःखहारी । सुखकारी गा रे! नाम ॥ अरे० ॥ १ ॥
दीनबंधु आनंदसिंधु हे । सुंदर मेघश्याम ॥ अरे० ॥ २ ॥
जनक सनक शुक नारदादी । सन्मुनिवृंदाचें धाम ॥ अरे० ॥ ३ ॥
विठ्ठलमानससरसिजेंविहरण । जगजनक अभिराम ॥ अरे० ॥ ४ ॥

पद ४६ वें.

रामाचें नाम वदा । सदा रामाचें नाम वदा ॥ ध्रुवपद. ॥
ज्ञानाची पहाट । तेथें नरतनुहाटें ॥
यांत करुनि राहाट । त्यजुनि बरा सवदा ॥ रामाचें० ॥ १ ॥
पहातां विचार फार । निःसार हा संसार ।
एक रामनाम सार । गार करिल भुवनें चवदा ॥ रामाचें० ॥ २ ॥
विठ्ठलदास । तत्व जाणुनी उदास ।
त्यास आस पास कासयास । भवगज हा वदा ॥ रामा० ॥ ३ ॥

---

१. देवदानव. २. मोहिनीरूप धारण करून विष्णूनें दानवांपासून अमृत आणून देवास प्राशनास दिलें. तेव्हा राहूनें देवरूप धरून अमृतपान केलें. तें त्याच्या कंठगत होत आहे इतक्यांत चंद्रसूर्यांच्या खुणेवरून विष्णूनें आपल्या चक्रानें राहूचें शिर छेदिलें. असा अमृताच्यायोगें राहूचा घात झाला. (महाभारत, आदिपर्व, अध्याय १९ श्लो० ४-६.) ३. त्याचा घसा. ४. घर. ५. कमळ. ६. मनोहर. ७. हाट=बाजार. ८. हा शब्द फारशी आहे.

पद ४७ वें.

हरिभक्तिविणें व्यर्थ । मना! स्वार्थ जनीं रे! ॥ ध्रुवपद ॥

देहगेहपुत्रमित्र । धनकलत्रकुलपवित्र ।
गगनकुसुमसम निगमा विलपति दिनरजनी ॥ हरि० ॥ १ ॥
कपिल दत्त जनक सनक । मुनि नारद शौनक शुक ।
जगज्जलतरंगाकृति । विवरुनि मनिं वसति वनीं ॥ हरि० ॥ २ ॥
कर्मबद्धता हरोनि हरिसि निश्चयें वरोनि ।
वदति संत सुमतिवंत । 'विठ्ठल विठ्ठल' विठ्ठलाचे वदनीं ॥ हरि ॥ ३॥

पद ४८ वें.

हरिभजनीं कां रत व्हाना? ॥ ध्रुवपद. ॥

गृह धन माना बहु माना । कां वरजाना मनिं उमजाना ॥ ह० १ ॥
आणुनि ध्याना मन धाना सम अपमाना । माना मानुनि विषय वमाना ॥ह०॥
सत्पथिं जाना, समजाना वचन नमाना । गुरुसि नमाना स्वरुपिं रमाना ॥ ह०॥
चिद्रस प्याना, सुख ल्याना । एक लहान थोर नमाना विठ्ठल नाना ॥ह०॥४॥

पद ४९ वें.

वद रे! श्रीराम रविकुलोत्तंस, मुनिहृदय हंस सतत वदनीं गेली
झरत झरत मति परत परत किति सुरतनिरत बा! होसि दुःख
सदनीं. ॥ ध्रुवपद. ॥

किति रे! रे! निःसंसारी हित संसारी मानसी ।
सुख म्हणुनि पुत्रदारास सपरिवारादिक मागसी ॥
पहा रे! रे! वय चपल झरत निमिष पल भरत ।
घडि याम दिवस रजनी. ॥ वदरे० ॥ १ ॥
किति रे! रे! वपु सुंदर म्हणुनि पुरंदरसा नटसी ।
कीं मदन रसिक सदन भावना धरुनि तटतटसी ॥
श्रम रे! रे! तुज सकळ कळुनि किति तनुहि जळुनि जातां पहासी
नयनीं. ॥ वद रे० ॥ २ ॥

---

१. घर. २.बायको. ३. आकाशपुष्पासारखें भासमान (असत्य, मिथ्या.) ४. टाकाना, वमाना. ५. वमणें=ओकणें. ६. सूर्यवंशभूषण. ७. देह. ८. इंद्रासारखा.

भ्रम रे! रे! पाहुनि पिसा होउनि कसा ठकशी! ।
परमार्थ जित सार्थकतेपरि नेणशी वाट कशी! ॥
हित मनीं रे! रे! दृढ रे! रे! समजुनि भावार्थ सजुनि रत रत
विठ्ठल भजनीं. ॥ वद रे० ॥ ३ ॥

पद ५० वें.

धरा हृदयिं हरि पाय । हाचि उपाय राय साजिरा ॥ ध्रुवपद. ॥
जप तप यज्ञ यागादी अमूप । केलीं जरी या शरीरीं ॥
तरि अमृत तरी तें काय जडमति गाय खाय काजा ॥ धरा० ॥ १ ॥
नारदादि योगि कृष्ण परब्रह्म भोगी । वदति वाणी जे पुराणीं ॥
मनीं धरुनि तद्भाव । त्यांतचि ठावहि करा जरा ॥ धरा० ॥ २ ॥
विठ्ठलाची भुक्ति । तिचे पोटीं आली मुक्ती ॥
त्यजुनि हरिगुण प्रीति । न धरी नीतिला निलाजरा ॥ धरा० ॥ ३ ॥

पद ५१ वें.

रामनाम गाई आतां रे! मग कोठिल भय चिंता रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
बहुत युगायुगीं बहुविध सोंगें । धरुनि बहुत श्रमलासी रे! ॥
रामपदाचा मार्ग न कळतां । मोहवनीं भ्रमलासी रे! ॥ राम० ॥ १ ॥
वश ममता राक्षसींत होउनि । त्यजिली सन्मति माता रे! ॥
तात विवेक हा श्रमे तिजविषयीं । क्षणही तुतें न पहातां रे! ॥ रा०॥२॥
जननी पित्यासी सुखी करि रामीं । रंगुनि विविधोपायीं रे! ॥
करुनि कृपा तुज देह नराचा । दिधला रामरायें रे! ॥ रा० ॥ ३ ॥
विषय दुराशय[१] वर्जुनियां धरी । साधन सदृढ शमाचें! रे! ॥
विठ्ठल विनती परिसुनि कानीं । करिं सार्थक जन्माचें रे! ॥ रा० ॥४॥

पद ५२ वें.

रामीं धरीं प्रीति, समया हेंचि उचित रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रुतिस्मृतिनीं मथुनि काढिले । कां सांडिशी नवनीत[२] रे! ॥ रा० ॥ १ ॥
विषयमदें बहु भुलुन भल्याची । कां नादरशी[३] रीत रे! ॥ रा० ॥ २ ॥
रामकृष्ण हरि विष्णु जनार्दन । या नामें गा गीत रे! ॥ रा० ॥ ३ ॥
विठ्ठल विनती सुखकर इहपर । कां होतोसी फजीत रे! ॥ रा० ॥ ४ ॥

---

१. दुर्+आशय=दुष्ट+हेतु. २. लोणी, सार. ३. अनादर करशी.

पद ५३ वें.

कशाला माळ गळां घालावी? ॥ ध्रुवपद. ॥

हृदयीं काम, हरिनाम न ये मुखीं। धाम धनासी मन लावी ॥ क० ॥ १ ॥

भस्मलसित तनु कश्मलजितमति । होऊनि चित्त न तो लावी ॥क० ॥ २ ॥

जटाजूट पुटपूट अधरपुटीं । कुटें जनांचीं बोलावी ॥ कशा०. ॥ ३ ॥

विठ्ठलभजन मनीं नसतां नर । तनू खरांशीं तोलावी ॥ कशा० ॥ ४ ॥

पद ५४ वें.

राघवनाम बरें । आदरें तें गाई भव लंघुनि जाई ॥

बा ठकसि कां स्वहित विचारीं रे! ॥ ध्रुवपद. ॥

सतत या नामाच्या श्रवणें । त्रिदशनाथ विधि शिवादि तत्पर ॥रा०॥१॥

शोधुनि पहातां सर्व पुराणें । पावन हे त्रिभुवनीं परात्पर ॥ रा० ॥ २ ॥

अति हितकर परमार्थ निदानीं । विठ्ठल मानसीं वसो निरंतर ॥ रा० ३

पद ५५ वें.

रसने! रंगें या राघवाचे नामीं. ॥ ध्रुवपद. ॥

मिथ्या चाळा तूं कां पडशी रिकामी, ।

रघुपति म्हणतां तूं तरसिल अंतर्यामीं वो! ॥ ध्रुवपद. ॥

सुंदर नामें सुखधामें या रामाचीं वो! ।

गोडी जाणे शंकर राजा याची, टळेल वो! ।

पिडा या यमदूतां दुष्टांचि वो! ॥ रघुपति० ॥ १ ॥

आतां किती विषयांचा करिशी सोस वो! ।

मजला तारीं, तूं धर नामीं विश्वास वो! ।

या रसनेतें विनवीतो विठ्ठलदास वो! ॥ रघु० ॥ २ ॥

पद ५६ वें.

लागला चटका । हा प्रपंच अवघा लटका. ॥ ध्रुवपद. ॥

चटका लागला मिरेला । छळूनि विष दिधलें तिजला. ॥

निर्भय होउनियां मनाला । घेतला गुटका. ॥ हा प्र० ॥ १ ॥

चटका लागला कबिराला । छळूं संत आले घराला ।

बायको विकून सावकाराला । मारिला फटका. ॥ हा प्र० ॥ २ ॥

---

१. देह. २. मोह. ३. खर=गाढव. ४. ईश. ५. शंकरानें रामनामोच्चार केला तेव्हां विषप्राशनानें झालेला त्याच्या कंठाचा दाह शांत झाला अशी पौराणिक कथा आहे. ६. जिव्हेतें. ७. 'अनेककविकृत पदसंग्रह' पृ० १३५ टीप ८ पहा.

चटका लागला जनीला । सोडून दिधलें गणगोताला ॥
वेगळें होउन जन्ममरणाला । तोडिला तटका. ॥ हा प्र० ॥ १ ॥
चटका लागला विठ्ठलाला । शरण ब्रह्मानंदपदाला ॥
विसर न पडे दिवानिशिला । लवपळ घटका. ॥ हा प्र० ॥ २ ॥

उपदेशपर पदें.

पद ५७ वें.

सखया ! सुखकारक सार हरीचे गुण गा रे ! ॥ ध्रुवपद ॥
पहा हित रे ! भवदवनाशक एक हरीपद परिसोन गा रे ! ॥ सख० ॥ १ ॥
दारादिक रे ! जन धन साधन सकळिक ठगवूनि देती दगा रे ! ॥ स० ॥ २ ॥
विश्वात्मक रे ! सुखमय विठ्ठल समजुनि जनिं वनिं पाहीं उगा रे ! ॥ स० ॥ ३ ॥

पद ५८ वें.

श्रीरामनाम वदा वदा । वदा वदनिं सर्वदा सदा ॥ ध्रुवपद ॥
नारदादि मुनिजन अनुदिनीं स्तविति जयाच्या पदा, ।
करणि निकर तच्चरणिं निवेदुनि वरा स्वात्मसंपदा. ॥ वदा० ॥ १ ॥
प्रियारामधनधामवामनयनादि कामना मदा ।
त्यजुनि भक्ति भावाळ, जरिच पावाल स्वात्मसंपदा ॥ वदा० ॥ २ ॥
कर्मसहित निज धर्मसहित पुनर्वर्म पाहा एकदा ।
विनति करुनि विनवी विठ्ठल अशी नये नरतनू कदा ॥ वदा. ॥ ३ ॥

पद ५९ वें.

अच्युता ! अनंता ! माधवा ! कृष्णा ! केशवा ! ॥ ध्रुवपद ॥
नामाविण नाहीं सारें रे ! तूं विचारी रे ! सकळ शास्त्रपुराणीं, ।
व्यास वाल्मीकि महाऋषी घोर तापसी यांची नामीं शिराणी, ।
शुकसनकादिक नारद ध्यान सर्वदा नामीं रंगली वाणी. ॥ १ ॥
गणिका अजामिळ पातकी आत्मघातकी त्यांची ऐका कहाणी, ।
प्रल्हाद अक्रूर उद्धवा बोध जेव्हां तेथ नामाचीं गाणीं, ।
गाउति गोविंदें लाधली भक्ता पावली, चित्तीं ठेविली त्यांणीं. ॥ २ ॥

---

१. संसाररूपी अरण्याचा किंवा अग्नीचा नाश करणारा. २. 'फळवुनी' असा अन्य पाठ आहे. ३. आराम=बाग. ४. वामनयना=वामलोचना, ['अंगना भीरुः कामिनी वामलोचना' इत्यमरः । वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वाऽस्याः । यद्वा वामे सुंदरे लोचने चक्षुषी यस्याः सा ।] ५. उत्तम. ६. प्रीति. ७. वेश्या, पिंगला. (पृ. ५९ टीप २ पहा.) ८. (पृ. १३४ टीप ४ पहा.) ९. (पृ० ७९ टीप ८ पहा.)

नामाविण नाहीं धर्म रे! नाहीं कर्म रे! ऐसीं संतघराणीं, ।
बोलतां नामचि सोय रे! ऐक्य हें खरें मुख्य प्राणप्रयाणीं, ।
सर्वांसी तीं नामें पावलीं, उभी राहिली विठ्ठलाची निशाणी. ॥ ३ ॥

पद ६० वें.

हरीच्या गुणाची गोडी श्रवणीं ना धरिता, ।
हृदयीं ना वरितां, हित न विचारितां बा! ॥
अतिसुखकर नरदेह गमावुनी कळत कळत ठकसी वृथाची. ॥ १ ॥
जायामायाकाया वांयाची, मुखाची परि साची घणी घे रसाची ।
... . ।
.... ॥ २ ॥
प्राण्या पाही पाही कांही सोय न सुखाची, ।
घालविसी काळ कां रिताची स्तुति वाचे मुखिं विठ्ठलाची ॥ ३ ॥

पद ६१ वें.

प्राण्या! गायी । विठ्ठल रखुमायी ॥ ध्रुवपद. ॥
सकळ जगाचीं मातापितरें । सांडुनी जोडिसी पुढें कायी? ॥ प्रा० ॥ १ ॥
दुर्लभ हा नरदेह गमावुनी । फुकट करिसि हायहायी. ॥ प्रा० ॥ २ ॥
विठ्ठल स्मरतां विठ्ठल होसी । हरती सकळहीं अपायीं. ॥ प्राण्या० ॥ ३ ॥

पद ६२ वें.

वाचे बोला सतत रामनाम ॥ ध्रुवपद. ॥
स्मरणे वाल्मीक झाला ऋषीवर । येतां मुखीं उफराटे नाम ॥ बो० ॥ १ ॥
गंज गणिका चांडाळी अजामिळ । यांला दाविलें स्वधाम. ॥ बो० ॥ २ ॥
विठ्ठलनामस्मरणें रमतां । कुंठलें येणें जाण्याचें काम. ॥ बोला० ॥ ३ ॥

पद ६३ वें.

राममनामी मति लागो दे प्राणिया! ॥ ध्रुवपद. ॥
दीनजनोद्धार करुणासागर । दावी प्राण्या तुजप्रती निजधाम ॥ रा० ॥ १ ॥

---

१. फुकट. २. स्त्री. ३. देह. ४. वाल्मीकि 'राम' असा उच्चार न करितां 'मरा' असें म्हणत असे. ५. हत्ती. (पृ० ७९ टीप ७ पहा). ६. पिंगला (पृष्ठ ५९ टीप २ पहा). ७. या चांडाळीची कथा 'शिवलीलामृत' अध्याय ३ ओव्या १४६-१८० यांत आहे. हिचे पूर्वजन्मीचे द्विजकुळातील नाव सुमित्रा असे होते. चांडाळयोनींतील नाव उपलब्ध नाहीं. ८. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा.

गज गणिका चांडाळी अजामिळ । पाहा पाहा पावले की सुखधाम ॥ रा० ॥
विठ्ठलविनवणी परिसुनी बापा ! । सार्थी सार्थी स्वात्मसुखाचें धाम ॥ रा० ॥

पद ६४ वें.

स्वहित पाहिजे तरि तुज सखया ! ऐक सांगतों मती ।
स्मर राम जानकीपती ॥ ध्रुवपद. ॥
निगम शुद्धतेस्तव आद्यंतीं स्मरती सुरजन हरी ।
तो विविधें दोष संहरी ॥
तदुदित कर्मारंभांतीं स्मरणेंचि सांग तीं करी ।
परिहरी दुरित, जय करी ॥
आदिकवि वाल्मीकि प्रमुख मुनि रमले स्मरणांतरीं ।
बहुतार्थ बोलिले तरी ॥
तदनु वर्तनीं यस्य स्मृत्या व्यासाची वैखरी ।
इतिहास भारती करी ॥
याचि कागीं सज्जनें स्मृतिपथें विमल साधिली गती ।
कसी त्यासी घडे दुर्गती ? ॥ स्वहित० ॥ १ ॥
कुरुवृद्ध शांतनुगंगासुत पडतां शरपंजरीं ।
निकटीं असतां श्रीहरी ॥
नारदादिमुनिवर्यसमाजीं प्रश्न युधिष्ठिर करी ।
वर धर्म वंद्य सुरनरीं ॥
काय कसा वदतांचि पितामह वदला ते अवसरीं ।
बहु धर्माच्या कुसरी ॥
यज्ञदानतपतीर्थें असतां नानापरी ।
न करित नामाची सरी ॥
या स्मरणें उद्धार घडतां नेणो तरले किती ।
कसी त्यासी घडे दुर्गती ? ॥ स्वहित० ॥ २ ॥

---

१. हस्ती. (पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा). २. वेश्या (पृष्ठ ५९ टीप २ पहा). ३. मागच्या पदावरील टीप पहा. ४. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा. ५. कुलगुरु. ६. वेद. ७. अनेक. ८. पाप. ९. क्रमानें आचरण ठेविल्यानें. १०. ज्याच्या स्मरणानें. ११. वाणी. १२. भीष्म. १३. शरीरावरील अनेक बाण टोंचले असतां पंजराच्या (पिंजऱ्याच्या) आकाराप्रमाणें जें आवरण होतें त्यास "शरपंजर" असें म्हणतात. १४. जवळ. १५. धर्म. १६. भीष्म. १७. कौशल्य. १८. बरोबरी.

दिवा रात्र हरि मात्रचि ठसला प्र[1]ऱ्हादाच्या मनीं ।
गुरु ज्याचा नारदमुनी ॥
त्यासि खळ पिता पुसे 'अरे! तूं कोणाचे चिंतनीं? ।
गुंतसी दिवस या[2]मिनी' ॥
तो वदला बापातें 'बापा! वासुदेव जनिं वनी ।
मनी तोचि वसे त्रिभुवनीं' ॥
'असे काय या स्तंभीं[3]?' म्हणवुनी पुसतो रागेजुनी[4] ।
तो म्हणे पाहा समजुनी ॥
निकरें[5] करुनी खांबावरी मारी गदा त्रिदश[6] पाहती ।
कसी त्यासी घडे दुर्गती? ॥ स्वहित० ॥ ३ ॥
अति मदांध गज[7] नक्रें[8] पाय आंवळितां करकरां ।
संकटीं स्मरे श्रीकरा ॥
दुराचारिणी गणिका नारी शुक पाळुनी पिंजरा ।
आळवी सहज रमावरा ॥
विमल सत्कुलोत्पन्न अ[9]जामिळ विप्रं[10] पातकी पुरा ।
पापियांत म्हणवी तुरा[11] ॥
बहुत काळ दासीच्या संगें बहुत सेविली सुरा[12] ।
जो परमार्थी निर्जसुरा[13] ॥
ऐसेयांसी निजनामस्मरणीं ने वैकुंठाप्रती ।
असी विठ्ठलनाम स्मृती ॥ स्वहित० ॥ ४ ॥

---

१. पृ० ७९ टीप ८ पहा. २. रात्र. ३. स्तंभ=खांब. स्तंभ=stump. ४. रागावून. ५. जोर, बळ, नेट. ६. त्रिदश—तीन आहेत दशक ज्यांच्या संख्येंत ते 'त्रिदश' या रीतीनें विग्रह केला असतां तीसपासून एकूणचाळीसपर्यंत अंकांचा बोध होतो. परंतु आठ वसु, बारा आदित्य, अकरा रुद्र, दोन आश्विन मिळून तेहतीस देव असल्यामुळें वरील विग्रहावरून तेतीस देव समजावयाचे. 'अदित्याम् जज्ञिरे देवास्त्रय स्त्रिंशदरिंदम ॥१४॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप ॥१५॥ [वाल्मीकिरामायण— अरण्यकांड सर्ग १४; निर्णयसागर छापखान्याची आवृत्ती पृ० ४७० पहा.] ७. पृ० ७९ टीप ७ पहा. ८. पृ०५९ टीप२ पहा. ९. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा. १०. ब्राह्मण. ११. श्रेष्ठ. १२. मद्य, दारू. १३. निबलेला.

पद ६५ वें.

वद वदनीं तूं रामचंद्र मापती पूर्णकाम सदय सखा ॥ ध्रुवपद. ॥
हृदयविहारी । सुरसहाकारी ।
पतितजनोद्धर नृपललाम ॥ वदनीं० ॥ १ ॥
खलकुलहंता । निवटी अहंता ।
सतत सुखोद्धाम स्वसुखधाम ॥ वदनीं० ॥ २ ॥
विश्वविकासी । विविध विलासी ।
विठ्ठलहृत्कमल विमलनाम ॥ वदनीं० ॥ ३ ॥

पद ६६ वें.

कांहीं तरी करिं प्राणिया! विचार ॥ ध्रुवपद. ॥
या नरदेहीं हिताहित जाणुनी । करिं बा! स्वहितविचार ॥ कांहीं० ॥१॥
विठ्ठल प्रार्थितसे तुजलागुनी । करिं बा! स्वहितविचार ॥ कांहीं० ॥ २ ॥

पद ६७ वें.

आणा ध्याना । विठ्ठल पंढरीचा राणा ॥ ध्रुवपद. ॥
निर्गुण असतां सगूण झाला स्वछंदें ।
द्वापारीं लीला केली जेणें स्वानंदें ।
नारदवाक्यें पुंडलिका दिधलें दर्शन जाणा ॥ आणा० ॥ १ ॥

---

१. तृप्तेच्छ. २. राजभूषण. ३. अहंता (मीपणा) निवटी (नष्ट करी. ४. पुंडलिक बलरामाचा अवतार होय असें समजतात. पुंडलीक हा एक देशस्थ ब्राह्मण होता. याच्या बापाचें नांव जानुदेव आणि मातेचे नांव सत्यवती. हा आपल्या पत्नीसह सुख भोगून मातापितरांस अनेक प्रकारांनीं छळीत असे. तीं काशीयात्रेस जावयास निघालीं तेव्हां हाही स्वपत्नीसह त्यांच्या बरोबर निघाला. मार्गानें यानें आपल्या वृद्ध मातापितरांस पुष्कळ त्रास दिला. काशीस आल्यावर हीं सर्व मनुष्यें कुक्कुटस्वामी नामक महातापसाच्या आश्रमासमीप उतरलीं होतीं. तेथें रात्रौ पुंडलिकास गंगा, यमुना, सरस्वती या तीर्थदेवतांचा साक्षात्कार झाला. कुक्कुटस्वामी हे साक्षात् मातृपितृसेवारत श्रावणाचे अवतार होत. यांची गोष्ट त्या देवतांनीं पुंडलिकास सांगून त्याचे डोळे उघडिले व त्याला शुद्धीवर आणिलें. तेव्हां त्याला आई-बापांस दुःख दिलें म्हणून परम पश्चात्ताप झाला. त्याला लागलीच उपरति झाली आणि तो मातापितरांच्या आज्ञेंत राहून त्यांच्या एकनिष्ठ सेवेंत सुख मानून राहूं लागला. नंतर तो त्यांच्यासह काशीहून परत आला आणि भीमातटीं गरसळें नामक गांवीं कायावाचामनेंकरून त्यांची सेवा करीत राहिला. पुढें याला नारदाचें दर्शन झालें. 'भगवान् श्रीकृष्ण येतील तोंपर्यंत तूं असाच राहून त्या देवाचें नांव 'श्रीविठ्ठल' असें प्रसिद्ध कर' असें त्याला सांगून नारद इष्टस्थकास गेले.

याच स्वरुपीं येथें असणें विज्ञप्ती ।
दर्शनमात्रें सर्व जनां मोक्षप्राप्ती ।
स्वभक्तवचना मानुनी इटेसम चरणा ॥ आणा० ॥ २ ॥
पंकजनेत्रें पाहणें करुणेनें सर्व ।
ईसीत हास्यें अवलोकन मस्तकीं शर्व ।
विठ्ठलमंत्रें करिजे नामामृतपाना ॥ आणा० ॥ ३ ॥
रूप सांवळें पांडुरकांती मिरवतसे ।
कटीं कर ठेऊनी शांती स्वरुपीं भासतसे ।
माळा कंठीं शोभती तुळशीच्या तरुणा ॥ आणा० ॥ ४ ॥
आषाढीचे यात्रे येती जन लोक ।
संतदर्शनें पावती सुख अलौकिक ।
भक्ती करितां पाप निवारे भीमाजाना ॥ आणा० ॥ ५ ॥
पुंडलिकाचें दर्शन क्षेत्रप्रदक्षणा ।
करुनी ध्यावें विठ्ठलदर्शन हें जाणा ।
तुळसी बुका लावुनी टाका अभिमाना ॥ आणा० ॥ ६ ॥
पंढरी पाहतां वृत्ती सर्वही पालटते ।
देवीं द्विजीं नामीं बुद्धी लागते ।
सर्व मूर्तीं नमन करिती भगवत्खूणा ॥ आणा० ॥ ७ ॥
ऐसा महिमा वर्णित वेदही थोटावे ।
विठ्ठलवाणी कैंची ती बोलूं पावे ।
कांहीं बोले हे सत्ता विठ्ठलजीची ।
स्तोत्राच्या पठणीं प्रीति देवाची ॥ आणा० ॥ ८ ॥

पुढें रुक्मिणी रुसून आली होती तिची समजूत करण्यासाठीं देव श्रीकृष्ण तेथें आले. तिची समजूत घालून तिच्यासह दिंडीरवनांत पुंडलिकाची झोंपडी होती तेथें देव येऊन उभे राहिले. त्यानें केलेली मातापितरांची सेवा पाहून देवांनीं प्रसन्न होऊन त्याला जन्ममरणबंधमुक्त केलें. 'जे कोणी चंद्रभागेंत स्नान करून श्रीविठ्ठलनामाचा जप करून देवदर्शन घेतील ते संसारपाशमुक्त होतील' असा वरही दिला. प्रत्येक दिवशीं पुंडलिकास भेटण्यासाठीं सर्व तीर्थें येतात अशी भक्तजनांची समजूत आहे. पुंडलीकाचें सविस्तर चरित्र 'भक्तिकथामृत' नामक ग्रंथांत दिलेलें आहे.

१. कमलनयनानें. २. ईषद्=अल्प, थोडें. ३. 'तळपतसे' असा अन्य पाठ. ४. थोटा (पंगू) होतो, थकतो. ५. बोलूं पावणें=बोलूं शकणें.

पद ६८ वें.

जपा राममंत्रराज अन्य मंत्र काय? ।
हाचि तारकोपदेश शिव करी, सदैव गाय ॥ ध्रुवपद. ॥
नारायणादि येथ रादि वर्ण उणा होय ।
नारायणादि जपे तरी चुकुनी मार्ग जाय ॥ जपा० ॥ १ ॥
'नमःशिवाय' मंत्र जरी मकाररहित होय ।
अकल्याण वाक्य हें वदतां न सिवाय ॥ जपा० ॥ २ ॥
हरिहराख्य मंत्र उभय रामनाम त्यासि हृदय ।
राजीवसमपदीं पूर्ण ब्रह्म विठ्ठलाख्य गाय ॥ जपा० ॥ ३ ॥

पद ६९ वें.

पाहीं सख्या शोधुनी मनिं बरवें लटिका संसार ।
जशी यात्रा कीं बाजार ॥
नव्हे कोणी कोणाचें रे! किती तुज विनवूं वारंवार ।
सख्या! तुज विनवूं वारंवार ॥ ध्रुवपद. ॥
परिवाराचें पोषण करितां सर्व पाठी येती ।
कांहीं कठिण गति पडतां अवघीं सोडुनियां देती ।
पडे आपण फेऱ्यातें दुरुनि मति शिकवाया जाती ।
एक दुजा कीं बहुविध निवडाव्या जाती ।
[5]सेखीं विचारें ठसतां लटिका मायेचा बाजार ।
मग मागती भवचक्रीं पडसी याचा कवण विचार. ॥ पाहिं० ॥ १ ॥
आपणातें प्रतिती येतां झांकुनियां डोळे ॥
करी कर्म लौकिकार्थ परि अंतर्यामीं [10]पोळे ।
विषयवासना पासोडीच्या सांपडोनी खोळे ।
वैरी षड्रूरण संगर[11]काळीं आयुर्गती चोळे ।
घडी तव चरित्र लिहिती विचित्र गुप्त लिहिणार ।
त्यांतही परम कठिण यमधर्माचा करभार ॥ पाहिं० ॥ २ ॥

---

१. 'श्रीराम जय राम जय जय राम' हा राममंत्र. २. कल्याण. ३. कमलसमचरणीं. ४. 'व्यापार' असा अन्य पाठ. ५. शेवटीं. ६. 'व्यापार' असा अन्य पाठ आहे. ७. भव (संसार) रूप चक्रीं (चक्रांत.) ८. प्रतीति, प्रत्यय, अनुभव. ९. मनांत. १०. भाजे. ११. युद्धसमयीं.

प्रपंचकष्टें वय वेचुनियां पालटिली काया[1] ।
परि विषयवृत्ति बुडतां मूळ उखळेना वायां ।
अधिकाधिक मोहाची संतत वाढती माया ।
मनिं समजेना अंतरेन श्रीहरिच्या पायां ।
कशास मनीं वेडिवार करिसी गैंडि[2] माधव करीं सकुमार[3] ।
कुंदरदन[4] नीलांबुदनिभतनु[5] सुंदर मंद कुमार ॥ पाहिं० ॥ ३ ॥
या भवसागरी तारणार तरि तोची एक तारी ।
परशुराम नृप रामकृष्ण पाषाण[6]रूपधारी ।
पुढें कल्की होऊनी निरशिल कलिमळें[7] जगदोद्धारी ।
.... ।
तोचि पंढरीसी उभा इटेवरी विठ्ठल हा अवतार ।
नाम तयाचें त्रिभुवन व्यापुनी उरलासे विस्तार. ॥ पाहिं० ॥ ४ ॥

पद ७० वें.

श्रीराम वदनीं वद दशरथनृपकुलललाम[8] ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रिजगद्भर्ता सुरसहाकारी[9] ।
कुंवलयदलनयन[10] विमळभूषण तनुविजित काम ॥ श्रीरा० ॥ १ ॥
खलकुलहंता हृदयविहारी ।
श्रुतिनी गादित गुणगणजित दूषण कंठ धाम ॥ श्रीरा० ॥ २ ॥
चित्सुखदाता पतितोद्धारी ।
भव परिहरी यास्तव धरीं विठ्ठलमुखीं सतत नाम ॥ श्रीरा० ॥ ३ ॥

पद ७१ वें.

आतां तरी राम बोलें । वय न हें व्यर्थ गेलें ।
विषयसंग तुज दंग करिल मति भंग करिती परि रंगसी सखया ! ॥ध्रुवपद ॥
श्रुतिविचार हृत्सार विवरुनी वृथा जन्म नेले ।
साधुसंगतीसुधा परिवर्जुनी स्वहित काय केलें? ॥ आतां० ॥ २ ॥
रामनाम जनतारणार्थ विश्वीं[11] पहा उदेलें ।
विनंती विठ्ठलाची परिसुनी वद बुडविसी तपेलें. ॥ आतां० ॥ १ ॥

---

१. देह. २. डौल. ३. मित्र. ४. कुंदपुष्पासारखे शुभ्र सुंदर रदन (दांत) ज्याचे तो. ५. निळ्या मेघासारखी तनु ज्याची तो. ६. दगड, पत्थर. ७. पाप. ८. भूषण. ९. देवांचा साहाय्य करणारा. १०. कमलपत्रनेत्र. ११. जगांत.

पद ७२ वें.

मना ! रामपायीं ठेवीं सर्व कामना ।
मानुनी तनुधन वमना ॥ ध्रुवपद. ॥
निज विश्रांतीचें मंदिर समजुनी । वश होसी कसा शमना ॥ मना० ॥ १ ॥
सर्व चैराचरीं सत्यचि लक्षुनी । करीं कीं निरंतर नमना ॥ मना० ॥ २ ॥
विठ्ठलसंगती लाभली असतां । कां न भजसी खैलदमना ॥ मना० ॥ ३ ॥

पद ७३ वें.

रत रामीं देहीं आल्या प्राणिया ! रे ! ।
किती धरिसी सतत हेतू तव कामीं ? ॥ ध्रुवपद. ॥
मृदुतर वाचा । वैभवाचा ।
न लभसी विविध लाभ विभुनामीं ॥ रत० ॥ १ ॥
स्त्रीसुतबंधु । हाचि बंधु ।
नुमजसी धरुनी ध्यान धन धामीं ॥ रत० ॥ २ ॥
विठ्ठल प्रार्थी । हो हितार्थी ।
करीं दुरी कुमतिका मनिं रिकामी ॥ रत० ॥ ३ ॥

पद ७४ वें.

भज सांब सदाशिवपदातें ।
सांबपदकमळीं रमसिल जरि तरि पावसी सुखसंपदेतें ॥ध्रुवपद. ॥
इष्ट भक्त कष्टतां कृपेनें । विनती परिसुनी नयनें ।
स्पर्शुनी, तद्भय निरसुनी हरी आपदेतें ॥ भज० ॥ १ ॥
ध्याती मुक्ती मुमुक्षु उपासक शांती निरंजन । सुरमुनिरंजन ।
रतिवरगंजन खल तापदातें ॥ भज० ॥ २ ॥
वंदी विठ्ठल ज्याचे मस्तकीं चित्सुखदायक । तो सुरनायक ।
कृत हरी सायक दावी निजपदातें ॥ भज० ॥ ३ ॥

पद ७५ वें.

निरत हो मंगीशपदीं मना ! । धरुनी सदृढ भावना ।
स्त्रीधनादि भवसाधनीं रमतां विवश पथ त्यागिना ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. इच्छा. २. तनु (देह) आणि धन (संपत्ति) हीं वमनासारखीं तुच्छ मानून. ३. स्थावरजंगमीं. ४. दुष्टांचा संहार करणाऱ्या (परमेश्वराला.) ५. संकटातें.

भजनीं वास कैलास त्यजुनियां कुशस्थळींच्या वना ।
भक्त मुक्त करणें हें ज्याचे हृदयीं वासना ॥ निरत० ॥ १ ॥
विरक्त परि अनुरक्त आहला अंगनाश जीवना ।
शिरीं सुरस शशिधर मांगीश पार्वती जगजीवना ॥ निरत० ॥ २ ॥
भुजगहार आधार जो गिरीश सर्व क्षत्रभूवना ।
तो महेश विठ्ठलीं कृपा करितां फळती कामना ॥ निरत० ॥ ३ ॥

पद ७६ वें.

वद हरहर वदनीं भोलानाथ भवानीप्रिय भूतपती ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रिपुरदहन त्रिनयन त्रिपुरारे ! त्रिदशनाथ त्रिदशांसह हृदयीं जपती ॥ वद० १
गंगाधर गिरिजार्धांगी धरी गळां गरळ सर्वांगी भुजगाधिपती ॥ वद० ॥ २ ॥
दिवा रात्र शिवचरणपंकजी विठ्ठलादि भक्तवृंद भृंग तळपती ॥ वद० ॥ ३ ॥

पद ७७ वें.

जोडा रे ! जोडा जोडा । वैराग्यभाग्य जोडा ॥ ध्रुवपद. ॥
या संसारीं । या निःसारीं काय उपद्रव थोडा ॥ जोडा० ॥ १ ॥
पाहतां काची । धनकनकाची । खोटी आशा सोडा ॥ जोडा० ॥२॥
कोठिल काया । कोठिल माया । कोटी हत्ती घोडा ॥ जोडा० ॥ ३ ॥
नलगे पैका । निशिदिनीं एका । विठ्ठलवार्ता गोडा ॥ जोडा० ॥ ४ ॥

पद ७८ वें.

कांहीं विचारी रे ! । हृदयीं जप जप कृष्ण मुरारी रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
शाश्वत निजसुख गमलें कायसें । पाहा पाहा या संसारीं रे ! ॥ कांहीं० ॥१॥
सत्य त्यजुनी असत्य विषयसुख । घेसी नित्य विकारी रे ! ॥ कांहीं० ॥ २ ॥
विठ्ठल नामांकुश करीं घेऊनी । भवगजगंड विदारी रे ! ॥ कांहीं० ॥ ३ ॥

पद ७९ वें.

या देहाचा काय भरंवसा । भ्रमसी कसा रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
विविध विषय सत्यत्वें मानिसी । परि ते मृगांबु सारे ॥ या० ॥ १ ॥
पूर्ण निजात्मा विठ्ठलासी रमतां । कैंचा द्वैतभाव थारे ॥ या० ॥ २ ॥
स्वप्रकाश विठ्ठलभक्ती । न अहंतेच्या वारें ॥ या० ॥ ३ ॥

---

१. चंद्रशेखर. २. कामना फळणें=इच्छा परिपूर्ण होणें. ३. पार्वतीला आवडणारा. ४. भूतेश (शंकर.) ५. सर्व देवांचा स्वामी. ६. विष. ७. वासुकी. ८. रात्रंदिवस. ९. देवाचें नांव हाच अंकुश. १०. संसाररूप गजाचें गंडस्थळ. ११. मृगजळ.

पद ८० वें.

बहुत बोलुनी काय रे! । धरी सद्गुरूपाय रे! ।
चिंतितार्थ फळतील सकळ कळतीलच तरुणोपाय रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
पूर्णकाम विश्रामधाम श्रीरामरूप गुरुपाय रे! ।
शरण दुःखभयहरण विमलमुखकरण करुण तरी माय रे! ॥बहुत०॥१॥

प्रासंगिक पदें.

पद ८१ वें.

हरिच्या वियोगें माय! । झाली पिशी कसें बोलूं तरि काय. ॥ ध्रुवपद. ॥
मलयपवन चंदन उपवन घन सुमनशयन मृदु व्यंजनपवनपरि दहन गमे मजला व्यर्थचि हा जीव जाय. ॥ हरि० ॥ १ ॥
कुसुमशर शर विखरि मजवरि करि वरि करकर धरधनि गुरुतर युवति निकरहितसा सुचेना सये! उपाय. ॥ हरि० ॥ २ ॥
न करिं कपट करिं उठ खटपट, मुरलीधर नटप्रिय विठ्ठलनिकट हट त्यजुनि करीं सरिसा हृदयीं धरीन पाय. ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद ८२ वें.

गगनदीपवंशदीप रघुवीर सुर तारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
गोदातटीं पंचवटी । वास करुनि पर्णकुटी ।
खरदूषण खरतर शरें मारुनि भय वारी. ॥ गगन० ॥ १ ॥
सुगळादिक मेळवुनी । उदधीवरि सेतु करुनी ।
लंकापतिकुळ खळबळ मारुनि भय वारी. ॥ गगन० ॥ २ ॥
सीतेसह सुमनयानीं । वन चरती उडति गगनीं ।
विठ्ठलकवि भरतनुरत भेटत परिवारी. ॥ गगन० ॥ ३ ॥

पद ८३ वें.

कमलनयन हरि दावा गे! सयानो! ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. तृप्तेच्छ. २. विश्रांतिगृह. ३. यांत विरही गोपीनें श्रीकृष्णाची केलेली स्तुति आहे. ४. विंझणा, पंखा. ५. अग्नि. ६. पुष्पबाण. ७. 'नट करीं' असा अन्य पाठ. ८. 'विठ्ठल सुनट परीसा' असा अन्य पाठ. ९. रामानें वनवासांत असतां काय केलें त्याचें वर्णन. १०. सूर्यवंशदीप (राम). ११. देवांस तारी. १२. बाण. १३. सुग्रीवादिक. १४. समुद्रावर. १५. पुष्पक नांवाच्या विमानांत. १६. कोणी विरहातुर गोपी आपल्या सखीची प्रार्थना करते.

कोणि कावा किमपि न वदावा कपटवेष दावा कीं दावुनी दावा तयाचे पायीं लावा; सयानो! वेगीं ॥ कमल० ॥ १ ॥

दावूं बोल मी किती बोलावयाची रीती प्रीती पती रतीपती करुनि विनंती समजावा; सयानो! वेगीं ॥ कमल० ॥ २ ॥

कितीतरि धरूं मी धीर ऐकुनि होति स्थिर नको करूं उशीर ठेविन चरणीं शीर, करिन हृदय स्थिर, विठ्ठलवरद विसावा; सयानो! वेगीं ॥कमल० ३॥

पद ८४ वें.

आइकें यशोदे! बाई! । तुझ्या हरिपुढें उपाय नाहीं ।
करुं कसें सांग करुं कसें? ॥ ध्रुवपद. ॥
येउनी रात्रीं आंधारीं । दगडचि दारावरि मारी ।
गडी घेऊनी बरोबरी । युक्तीनें भिंती पोंखरी ।
गृहीं शिरोनी सहपरिवारी । करी गोरसाची तस्करी ।
वांटुनि दे चोरां पोरीं । खाण्याहूनि नासाड भारी ॥
चाल ॥ हटहटें शिकीं तोडितो ।
फडफडां मडकीं फोडितो ।
मजनिकट डोळे मोडितो ॥
टीप ॥ पहातीस कायी? । चोरटी याची चतुराई. ॥ आइकें० ॥ १ ॥
दाराची करुनि बळकटी । आंगणीं सरांटे वांटी ।
कटकां खड्याची थाटी । रुतती पायांतळवटीं ।
घरधनी धांवतां पाठी । त्यालाचि मारितो मिठी ।
.... । .... ॥
चाल ॥ त्याची लंगोटी फाडितो ।
दाढीला धरुनि ओढितो ।
मी सोडवितां फेडितो ॥
टीप ॥ वसन, यापायीं । बोलणें सुचेना कांहीं ॥ आइकें० ॥ २ ॥
कवण एके निशीचे वेळे । शिरतां सदनीं नाकळे ।
मुली माझीं केवळ बाळें । बारा वरुषांचीं कोमळें ।

---

१. गोपींनीं यशोदेला कृष्णाचीं गाऱ्हाणीं सांगितलीं तो प्रसंग. २. सोबती, मित्र. ३. दुधाची. ४. चोरी. ५. नवरा. ६. रात्रीचे. ७. घरांत.

त्यांचिया मुखीं मुख काळें । लावुनी चोळी कुंच बळें ।
घडे विसंग घालुनी भोळे । जाचिलें बहु तया खळें ॥
चाल ॥ थोरले मुलीचा पती ।
त्याची काल केली फजिती ।
त्या गोष्टी मी सांगों किती? ॥
टीप ॥ रडे जांवई । मुली सखिन्न आपुले ठायीं ॥ आइकें० ॥ ३ ॥
तुज दिसे निपट धाकुला । परि नव्हेचि मनिचा भला ।
विकटचि शब्द बोलिला । आज मजसीं विनोद केला ।
एका एकीं थोरसा झाला । मैला म्हणे मीच तुझा दादला ।
.... । .... ॥
चाल ॥ हा लेंकरूंसा दीसतो ।
माणूसपण भासतो ।
परि नव्हे हृदयवासि तो ॥
टीप ॥ राखितो गाई । हा विठ्ठल विश्वालयीं ॥ आइकें० ॥ ४ ॥

पद ८५ वें.

हरिचा वियोग मला साहेना साहेना बाई! ॥ ध्रुवपद. ॥

उगीच मी चुकलें बोलुनी, त्यातें फिरूनि न येसी जेव्हां आला जर्णों राग कायी? ॥ हरिचा० ॥ १ ॥

जाउनि विनवा त्याप्रति विनियें, मजलाही न्याल जरी लागेन मी त्याचे पायी. ॥ हरिचा० ॥ २ ॥

विठ्ठलप्रभु गुंतला कोठे? जाइल हा प्राण सये! जरि येइना शेष-शायी. ॥ हरिचा० ॥ ३ ॥

पद ८६ वें.

हरि! सर सर परता जाऊंदे सासु घरोपरी गांजिल सेदनीं. ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. स्तन. २. केवळ. ३. 'मला' हा मराठी शब्द फारसी 'मरा' (मीम रे अलिफ)=To me या शब्दापासून झाला असेल काय? 'छत्तिसगढी' भाषेतही 'मला' या शब्दाबद्दल 'मोला' असें म्हणतात. तर हे 'मरा' 'मोला' 'मला' शब्द मूळांत एकच असतील काय? ४. नवरा. ५. गोपीचें पश्चात्तापपूर्वक भाषण. ६. नम्रतेनें. ७. कृष्ण. ८. गोपीप्रार्थना या पदांत आहे. ९. घरीं.

मज गेरतीतें ठेविसि नामें ।
'कुरंगाक्षि, गजगामिनि, हे शशिवदनी'. ॥ हरि० ॥ १ ॥
याचि गुणें बहु बहुतचि ठकले ।
सुरतलक्ष लक्षावधी दीक्ष मुरमुनी. ॥ हरि० ॥ २ ॥
श्रवण नको करूं तुज हे कथिती ।
विठ्ठलादि भक्तवृंद तत्पद नमुनी. ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद ८७ वें.

ठकविलें आजि मला श्रीहरिनें कुंजवनीं ।
बोलूं काय बोलूं माय! फोल मानिसील मनीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
सकळही शृंगार करुनी । पात्रीं दधिदुग्ध भरुनी ।
मथुरेचा मार्ग धरुनी । जात होतें दुरुनी ।
मातें पाहुनी, वेगीं धांवुनी, आण वाहुनी, यश ठेवी जनीं. ॥ ठक० ॥ १ ॥
ये निकट निजांग वळून । धरिलें तनुतें कवळून ।
कच विखरून । कुचही धरून ।
करुनी वेडी, लावुनि गोडी, वसन फेडी, भय न मानी. ॥ ठक० ॥ २ ॥
नेलें चल चित्त हरून । गेलें मीपण विसरून ।
केलें तें जाय सरून । त्या सचितें, सर्व मतें ।
विहित सतत तत्पदगत विठ्ठल रत तद्भजनीं. ॥ ठक० ३ ॥

पद ८८ वें.

'सखिये! धीर धरूं किती? ।
ऐकुनी होसी बधीर तो हरि धीर धीवर दाता. ॥ ध्रुवपद. ॥
नयनचि दंश मारी । विधुमित्रचि होय तमारी ।
मालतीकुसुमकुमारी । गळां भासे भुजगकुमारी. ॥ सखिये० ॥ १ ॥
मलयपवन करी दाहा । चंदनताप सदा हा ।
दहनचि करणें दाहा । तनुस्पर्श करुनि तरि पाहा. ॥ सखिये० ॥२॥
श्रवण करीं मच्चरिता । तूं त्वप्रिये सखयेकरितां ।
जाणुनी विनवा त्वरिता । आणी विठ्ठल श्रम परिहरता. ॥ सखिये० ॥ ३ ॥

---

१. गृहिणीतें. २. मृगाक्षी. ३. भक्तसमूह. ४. कृष्णलीलावर्णन. ५. दहीं+दूध. ६. केस. ७. स्तन. ८. वस्त्र. ९. 'मनीं' असाही अन्य पाठ आहे. १०. विरही गोपीचें आपल्या सखीपाशीं भाषण. ११. चंद्र. १२. सूर्य. १३. मालतीच्या फुलांची माळ. १४. सर्पीण.

पद ८९ वें.

सये[1]! जा गे! हरिला वेगीं आण. ॥ ध्रुवपद. ॥
विविध सुगंधित सुगंध न रुचती। विंधितो संनिध तो पंचबाण[2] ॥ सये० ॥१॥
बहु वेदना ते मज बोलवेना। वृत्तिही निपट अजाण ॥ सये० ॥ २ ॥
विठ्ठलवरदा[3] घेउनि यावें। घालुनि माझ्या गळ्याची आण[4] ॥ सये० ॥ ३ ॥

पद ९० वें.

कैसी[5] वसूं मी विपिनीं एकली। करुणानिधे! धांव रे! सख्या! हरी! ॥ ध्रुवपद. ॥
रजनी[6] तमाची स्मर बहुताची। संकट समयीं पाव रे! ॥ करुणा० ॥ १ ॥
पतिहिन साधा योजिल बाधा। वदुं कारण मी त्यास ठाव रे! ॥ करुणा० ॥२॥
विठ्ठलवरदा रक्षीं बिरुदा। सत्वर चरणासी लाव रे! ॥ करुणा० ॥ ३ ॥

पद ९१ वें.

दावा[7] राजीवनयन[8]। धीर न धरी हें मन. ॥ ध्रुवपद. ॥
आणा चक्रपाणी। किती शिणवूं मी वाणी ॥ दावा० ॥ १ ॥
लावा त्याचे पायीं। चित्त माझें त्याचे ठायीं ॥ दावा० ॥ २ ॥
विठ्ठलाचा स्वामी। रत झालें त्याचे पायीं ॥ दावा० ॥ ३ ॥

पद ९२ वें.

मुरली[9] वाजविली गोविंदें। कुंजवनीं नाना छंदें. ॥ ध्रुवपद. ॥
नादें व्याघ्र गाई। स्तब्ध झालीं एके ठायीं ॥ मुरली० ॥ १ ॥
न चले ग! निवारा। कोठुनि पक्षी इच्छितातीं चारा ॥ मुरली० ॥ २ ॥
जलचरयुक्त सरिता[10]। स्तब्ध झाली प्रेमभरिता ॥ मुरली० ॥ ३ ॥
गगनीं सुरवरदाटी। ज्याच्या प्रमदा[11] त्याचे पाठीं ॥ मुरली० ॥ ४ ॥
विठ्ठलवरदें मुरली। नादें विश्वाची मति हरली ॥ मुरली० ॥ ५ ॥

पद ९३ वें.

हरि[12] आला आजि घराला गे! ॥ ध्रुवपद. ॥
मुरलीवाला। धरि वनमाला। मृगमद[13] भाळा[14]। कीं लक्षुनि त्याला।
हा जीव निवाला ॥ हरि० ॥ १ ॥

---

१. वरील प्रसंग. २. मदन. ३. विठ्ठलकवीला वर देणाऱ्याला (कृष्णाला). ४. शपथ. ५. हें कृष्णप्रेम्सु मदनशरहत गोपीचें भाषण आहे. ६. रात्रि. ७. वरीलच प्रसंग. ८. कमलनेत्र. ९. मुरलीचा ध्वनि ऐकतांच कोणाची काय दशा झाली तिचें वर्णन. १०. नदी. ११. स्त्रिया. १२. कृष्णलीलावर्णन. १३. कस्तूरी. १४. कपाळाला.

नीलतमाला । कृतशुभगाला । निरखुनि झाला । [1]प्रमोद मनाला । [2]विविध करणाला ॥ हरि० ॥ २ ॥

पदनिरतांला । दे अमृताला । वंदुनि त्याला । विठ्ठल घाला । कीं तन्मय झाला ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद ९४ वें.

[3]सजण सखा राम माझा नेऊं नका वनीं ।
तुम्हा किती सांगूं समजावुनी [4]मुनी! ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रीरामविणें कवणें सुखातें । साठवूं आठवूं निजमनीं. ॥ सजण० ॥ १ ॥
सहसौमित्रही बाळक नेतां । रुसती हांसती घरी जनीं- ॥ सजण० ॥ २ ॥
न्यावी गजरथ[5]हयसंपत्ती । मी उदार धन जीवनीं. ॥ सजण० ॥ ३ ॥
विठ्ठलप्रिय रघुनाथीं रमलों । मी दशरथ अनुदिनीं ॥ सजण० ॥ ४ ॥

पद ९५ वें.

[6]सोडीं सोडीं हरि! । जाऊं दे पाणिया. ॥ ध्रुवपद. ॥
सोडीं रे! श्रीपती । गांजिल [7]गृहपती ।
किती करिसी मजसी तरि गोडी ॥ सोडी० ॥ १ ॥
तूं धृतषड्गुण । कवण वर्णिल गुण ।
[8]जडजगीं विठ्ठलमति तरी थोडी ॥ सोडीं० ॥ २ ॥

पद ९६ वें.

[9]यशोदे! तुला काय गे! । सांगों माय! गे! ॥ ध्रुवपद. ॥
चपल कटाक्षें भुलविति मातें । बाळ मी करूं कैसा उपाय गे! ॥ यशोदे० ॥१॥
कठिण [10]कुचाग्रें तनुतें रोविती । भासतें ते क्षणीं प्राण जाय गे! ॥ यशोदे० ॥२॥
विठ्ठलप्रिय मी [11]अन्यथा न वदें । माय! तूं तुझे साक्षी पाय गे! ॥ यशोदे० ॥३॥

पद ९७ वें.

[12]सोडीं रे! हरि! खोडीं रे! देई जोडी रे! ॥ ध्रुवपद ॥
[13]व्रजवनिता तुजलागुनि गांजिती । सांवळ्या! यांत कायसी गोडी रे! ॥ सोडीं० ॥ १ ॥

---

१. आनंद. २. अनेक इंद्रियांला. ३. विश्वामित्र रामलक्ष्मणांस मागण्यास आला असता दशरथ म्हणतो. ४. हे विश्वामित्रा! ५. अश्व. ६. गोपीप्रार्थना. ७. नवरा. ८. मूर्ख जगांत; (पक्षीं) जडांत आणि जगांत. ९. यशोदेपाशीं कृष्णाचें भाषण. १०. स्तनांचीं टोंकें. ११. खोटें. १२. यशोदेचें कृष्णापाशीं भाषण. १३. गोकुळांतील स्त्रिया.

ठक तुजला जन सकळही म्हणती। पा[1]डसा! हा ठसा आजि मोडीं रे! ॥ सो०॥२
वि[2]ठ्ठलवरदा! शिकवूं तुला किती। वासुरा! आइकें गोष्ट थोडी रे! ॥सो० ॥३॥

पद ९८ वें.

[3]तो यदुराज साजणी! रा[4]जीवनयन वाजवी पांवा।
गरिब नवाज वाजवी पांवा. ॥ ध्रुवपद. ॥
नामोच्चरितें। कृतसंकेतें। भाव मनीं समजावा. ॥ तो यदु० ॥ १ ॥
कु[5]वलयनयना। गोकुलललना। घेति वनांतरि धांवा ॥ तो यदु० ॥ २ ॥
विठ्ठलप्रियकर। तो करुणाकर। प्रेमें हृदयीं धरावा ॥ तो यदु० ॥ ३ ॥

पद ९९ वें.

पा[6]हतें मी येई लौकरी हरी!।
उशीर न लावीं, करीं धरीं ॥ ध्रुवपद. ॥
तवगुणकीर्तन पडतां श्रवणीं। कवण नवरी तुज न व[7]री. ॥ पाहतें० ॥ १ ॥
बंधु ह[8]टिता ताताज्ञा ने[9] मनी। चैद्य मागधकुळविवरीं. ॥ पाहतें० ॥ २ ॥
मिळती नृपाल शृ[10]गाल तयाप्रती। मथुनी हरीं मज स[11]मरीं. ॥ पाहतें० ॥ ३ ॥
विठ्ठलवरदा! तव प[12]दपंकजीं। रत [13]भीमसुताभ्रमरी. ॥ पाहतें० ॥ ४ ॥

पद १०० वें.

[14]श्रीहरिलीला। करी सुंदर धरि मुरलीला ॥ ध्रुवपद. ॥
मंदर जेणें न[15]गे उचलिला। वर्णुनि ज्यातें हरिती क[16]लिला। नंदयशोदा माउलीला। नं[17]दन तो वदुं काय भु[18]लीला ॥ श्रीहरि० ॥ १ ॥
कंजन ज्याच्या पदावळीला। प्रांजळ जोडीं करांगुळीला। कुंजवनीं तो एकलीला। रंजवी येउनी गोपमुलीला ॥ श्रीहरि० ॥ २ ॥
स्मरणें ज्याच्या आजि भलीला। करिती सुरनर जीभ[19]लीला। तो हरि राखी गांवलीला। धरि त्या विठ्ठल साउलीला. ॥ श्रीहरि० ॥ ३ ॥

---

१. हे वत्सा! २. विठ्ठलाला वर देणाऱ्या (कृष्णा) ३. कृष्णलीलावर्णन. ४. कमलनेत्र. ५. कमलनयना. ६. रुक्मिणीने विवाहप्रसंगीं केलेली कृष्णस्तुति. ७. वरणें=लग्न करणें. ८. हट्टी. ९. मानीत नाहीं. १०. कोल्हे. ११. युद्धांत. १२. पदकमळीं. १३. रुक्मिणीरूप भ्रमरी. १४. कृष्णलीलावर्णन. १५. पर्वत. १६. पापाला. १७. पुत्र (कृष्ण.) १८. विसरला. १९. जीभलीला करणें=जिभेची लीला करणें, स्तुति करणें.

पद १०१ लें.

राजा! वेड तुझें हें काय?। सत्वर धर जा मुनिचे पाय॥ ध्रुवपद.॥
कथितो आजी तुज गुज एक। राया! सावधान ऐक।
अजि तूं म्हणशी जयासि लेंक। राम तो पूर्ण ब्रह्म देख।
.... । ....।
तो हा अवतरला अनपाय॥ सत्वर धर जा०॥ १॥
पूर्वी कश्यप तूं आर्या!। अदिति हे कौसल्या भार्या।
उभयतां करुनि तपश्चर्या। आराधुनि देवैधुर्या।
प्रार्थिलें तया वरदवर्या। त्वैयास्मत्सुतता स्वीकार्या।
तो हा तव गेही रघुराय॥ सत्वर धर जा०॥ २॥
तयाची प्रिया जंगजननी। प्रकटली असे जनकसदनीं।
घडो उद्योग भला सुजनीं। हेतु हा मुनिच्या आण मनीं।
न धरुनि शंका किमपि मनीं। मुलें ही अर्पी गुरुचरणीं।
हा निज कल्याण सदुपाय॥ सत्वर धर जा०॥ ३॥
असें हें परम गुह्य वृत्त। ऐकतां राजा [६]पंक्तिरथ।
नयनीं प्रेमाश्रु वहात। आपणा मानी कृतकृत्य।
मुनिला सानुज तो रघुनाथ। अर्पी कृपण जसें हो! वित्त।
हर्षे मुनिसह विठ्ठलराय॥ सत्वर धर जा०॥ ४॥

पद १०२ रें.

तो रघुराज दयाळ धणी। असता मी कवणा न गणी.॥ ध्रुवपद.॥
सर्वसाक्षी सर्वांतरगत अघटित ज्याची करणी।
सर्वघटीं प्रतिबिंब दिसोनि अलिप्त जसा तरणी॥ तो०॥ १॥
विश्वजन विश्वंभर तत्पर विश्वोद्धारभरणी।
दीनबंधु मुनिवर्यनितंबिनी उठविली चरणीं॥ तो०॥ २॥
चाप उचलित वदा नृपासी पडोनी चळे धरणी।
माळ करें मी भूपेशसुता गळीं घालुनियां परणी॥ तो०॥ ३॥
कीर्ति मुखें वदति मुनिवर्य महत्पतितोद्धरणी।
लब्ध सुखें विठ्ठल याचे रतला नामस्मरणी.॥ तो०॥ ४॥

---

१. वसिष्ठाचा दशरथास बोध २. विश्वामित्राचे. ३. श्रेष्ठ देवाला. ४. त्वां आमची सुतता (पुत्रपणा) स्वीकारावी=तूं आमचा पुत्र व्हावेस. ५. जगन्माता (जानकी). ६. दशरथ. ७. सफल-जीवित. ८. सूर्य. ९. अहल्या. १०. पृथ्वी. ११. वरी, विवाह करी, परिणय करी.

पद १०३ रें.

यशोदे! गोपी महा ठकल्या ।
गोपी महा ठक लोपिति भाव निरोपिसि तूं मज।
म्हणति घरीं जाऊं रे! चल मुला ।
गोष्टी यांच्या सांगुं मी काय तुला ॥ ध्रुवपद. ।

स्वगृहीं मज नेउनि बैसविती । सभोंवत्या आपण ही बसती ।
'होसी पति काय?' असें पुसती । आलिंगुनी उंच सुस्वरें हंसती.॥१॥
म्हणती कृष्ण शीघ्र करीं करुणा । एकांतीं होईं प्रिय तरुणा ।
क्षणोक्षणीं लागति मच्चरणा । किती वदूं जारिणी आचरणा. ॥ २ ॥
विसर्जुनी कंचुकी का लुगडीं । स्मराल्या सांडुनियां उघडीं ।
धरुनी मज घालिती फुगडी । म्हणती तूंच आमुचा प्राणगडी. ॥ ३ ॥
गरती जन होउनियां फिरती । कुचेष्टा दाटुनियां करिती ।
करें आपुल्या *** धरिती । विठ्ठल जाणे काय कसें करिती. ॥ ४ ॥

पद १०४ थें.

मीजोडिन हरिसहवास ।
व्रजवास त्यजुनि, वनवास करिन कवणास न पुसतां ॥ ध्रुवपद. ॥

श्रवण सतत मुरलीरव[1] युत करि मानस हत गत मति सहित तईं पतिसहित जन शिकविति हित किती वदूं विपरीत ॥ मी जोडिन० ॥ १ ॥

गृहीं कलकल करिती सकल तनुस कल सकल मन मदन विकल मतिस पटल तम करि तरि हे विठ्ठलवरद निरंतर ॥ मी जोडिन० ॥ २ ॥

पद १०५ वें.

घातकी मोहरी[2] मन मोहरि तो हरि वो! ॥ ध्रुवपद. ॥

श्रवणीं पडतांचि शब्द स्तब्ध मन लुब्ध होय बहु परि । मजवरि कैंचा अंतरीं अंतरीं वो! ॥ घातकी० ॥ १ ॥

विकल गात्र दिन रात्र करित जित्र मात्र तनु तव्यावरी । त्यावरि सये! गांजिती गृहकरी[3] वो! ॥ घातकी० ॥ २ ॥

सकल काज जनलाज त्यजुनि यदुराज हुंडकुं[4] चला तरि । व्रजपुरीं कवि विठ्ठलाचे घरीं वो! ॥ घातकी० ॥ ३ ॥

---

१. मुरली. २. 'स्मृति' असा अन्य पाठ आहे. ३. नवरा. ४. हुडकणें=शोध करणें.

पद १०६ वें.

सखे! मी वरिला हा यदुराज । मान करा ना वो! ॥ ध्रुवपद. ॥

निपटकपट जिव करि खटपट मनिं चटपट कांहीं आठवेना । उठवेना वो! धरा ॥ सखे० ॥ १ ॥

विठ्ठल वरदवर वर वर स्मरशर मारि तरि धीर धरवेना । फिरवेना सांवरा ॥ सखे० ॥ २ ॥

पद १०७ वें.

धरूं नको पदरीं अरे! हरी! । किति कपट कट करिसी निकर पूर्ण दधिघट फुटले, फुटेल फुकट फुकट ॥ ध्रुवपद. ॥

जनिं तुज चाट म्हणति आचाट, लज्जुनियां हांट, सोडीं सोडीं वाट, चोरा! व्रजगवळणी विहिणी बहिणी असती साजणी, वसती जपुनि टपुनि घरी घरधणी ॥ अरे० ॥ १ ॥

गांजिला पति बुडविलासि विपरीतपणीं दाविसी किती तोरा तोरा न करूं, मज मदन श्रम दे कुंद विपद कोर करंद विठ्ठलवरद नमी नमी पद धरून ॥ अरे० ॥ २ ॥

पद १०८ वें.

कशि मी जाऊं, गोविंद लपुनि जपुनि टपुनि बसे वनि, कशि मी जाऊं? ॥ ध्रुवपद. ॥

परि हरुनि दया लक्षुनि हृदया । नयनशर शरें ताडिता ॥
कवण करिल संरक्षण ते स्थळीं । काय म्हणुनि मज धाडितां ॥ कशि० ॥१॥
धरुनि मज करीं करिल मस्करी । तरि गरतपण गमावलें ॥
हंसति विहिणी बहिणी त्यापरि मग । सहजचि विषयीं फावलें ॥कशि० ॥२॥
गमन परि मतें विपरित गमतें । तुम्हीं तरि मनिं न पहा कसें? ॥
विनति करित विठ्ठल वरदपदी । न्याल तरि सवें येत असें ॥कशि० ॥ ३ ॥

पद १०९ वें.

केवढी हरि! तुझि माया रे! । जीव जीवासि भ्रमाया रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
शक्र विरिंची प्रमुख सुरांतें । लाविते नित्य नमाया रे! ॥ केवढी० ॥ १ ॥
म्हणसि दुरत्यय येते प्रत्यया । योग्य तूं ईशीं दमाया रे! ॥ केवढी० ॥ २ ॥
नारायणनामामृतलहरी । विठ्ठलीं विहित रमाया रे! ॥ केवढी० ॥ ३ ॥

---

१. बाजार. २. नवरा. ३. गोपींनीं केलेली स्तुति. ४. इंद्र. ५. ब्रह्मदेव.

पद ११० वें.

सहज हरीची मनिं मूर्ति जडतां अन्य स्फूर्ति राहिली ॥ ध्रुवपद. ॥
राहे ज्या ज्या ठायीं । चित्त माझें त्याचे पायीं ॥
देणें घेणें कांहिं नेणें स्फुरे हृदयीं तन्नाम गेली वाम काम काहिली ॥सह०॥१॥
जेथें जेथें पाहीं । हरीविण कांहीं नाहीं ॥
मुखीं हरी मनीं हरि होतां सकळ गृहकाज गुरुजनलाज आज वाहिली॥सह०॥२॥
लक्षितां लक्षितां । आलि विठ्ठल नामें हाता ॥
भीमातटीं वाळुवंटीं उभी विटेवरि नीट शुद्ध वीट धीट पाहिली॥ सहज० ॥३॥

पद १११ वें.

बाई! त्याला कोणी सांगा गे! । सांगा गे! सांवळियासी ॥
आंगणीं दिवसासि आंगासिं कां झोंबे ॥ ध्रुवपद. ॥
वागों नेदी मज वाटे । हाणी अंगुळिनें स्तनिं गोटे ॥
मागें मागें हिंडे जन नागर[1] पाहति लागवेगें ॥ कोणी० ॥ १ ॥
भूलवी जवळ बसुनी । कांहीं गूज बोलूं म्हणे कोणी ॥
तंव गाल चुंबुनि मम शयनीं करि चेल सैल ऐसा कैसा मूल ॥ कोणी० ॥२॥
मूर्छित कृत्रिम ऐसें । नाहीं चेष्टित तें वदुं कैसें? ॥
मज श्रेष्ठपणाहुनि भ्रष्टविलें यासि 'कृष्ण दैवत' म्हणे विठ्ठलदीक्षित॥ कोणी० ॥३॥

पद ११२ वें.

कोणी कांहीं म्हणा बो! ।
परि त्यासी मी रत सये! दासी होउनि हरिच्या पदीं ॥ ध्रुवपद. ॥
तो व्रजवासी । स्वामी जिवासी ।
कोण जाणे काशी । प्रयाग द्वारकेसी ॥
पुष्कर पापनाशी । शरयू प्रवरा नदी ॥ मी रत० ॥ १ ॥
सद्गुणराशी । वंद्य सुरांसी ।
प्रेमभावपाशीं । धरुनि भुजपाशीं ॥
विठ्ठलसहवासीं । स्तविति शुक नारदीं ॥ मी रत० ॥ २ ॥

---

१. नगरवासी.

पद ११३ वें.

चल जाऊं साजणी! श्रीहरिकडे ।
कां इकडे तिकडे गडे! गमसि चहुंकडे दडसि वेडे! ॥ ध्रुवपद. ॥
मुरलीधर मुरलीच्या नादें भरि वृंदावन करि पदपावन ।
बससि काय यदुरायपाय मज माय दाखवीं चारिन मृदु पेढे ॥ चल० ॥ १ ॥
सासू काय करि नणंद जाऊ तरि, दीर मला उंदीर गमतसे ।
धीर धरुनि चल नीरजनयने[1]! उशिर होतसे भिसी काय म्याडे! ॥ चल० ॥२॥
आसपास जन हांसति म्हणवुनि रासमंडळिं विलास त्रिवर्जिसी ।
कासयासि हे चारु कुसुमशरमार फार मज नावडती विठ्ठलविभुचेडे ॥ चल० ॥३॥

पद ११४ वें.

आजुनि कां नये बोल सये! हरि आजुनि कां नये बोल ।
बोलसि बोल सखोल ते बोलचि झाले सर्वहि फोल ॥ ध्रुवपद. ॥
तो तुजलागिं कदापि न सोडी सुललित वज्र कपोल ।
तूंच वदत होतीस पहा पहा तुझि आणि त्याची झोल ॥ सये! आजुनि० ॥१॥
शृंगारुनि मुख सुरुचिरतर नग लेवविलेसि अमोल ।
नंदनंदन मुकुंदपदाविण गमति मला कांकोल[2] ॥ सये! आजुनि० ॥ २ ॥
सये! म्यां तुझिया वचनीं दिधला दृढ सर्वस्वें डोल ।
कार्य घडोनि मग कां वाजेना विठ्ठलवचनीं ढोल ॥ सये! आजुनि० ॥ ३ ॥

पद ११५ वें.

मज लावा हरिचे पायीं । पाहीं बहुत उपायीं ॥
पाहा पाहा काहीं । आपुले ठायीं ॥ ध्रुवपद. ॥
ताप दे कुसुमचाप[3] । करूं किती विलाप ।
करिति संताप माय कीं बाप । कवण तरि आप ॥
गणुं मी किती पाप । माप नाहीं ॥ मज लावा० ॥ १ ॥
सार मुक्तमणि हार । सुमनसंभार[4], गमति मज भार ।
नका करूं फार, कपट उपचार । करुनि निर्धार ॥
होइन मी ठार । कुसुम विष खाई ॥ मज लावा० ॥ २ ॥

---

१. कमललोचने. २. काळमेचक या नावाचे विष किंवा ओमकावळे. ३. मदन. ४. पुष्पाचा शृंगार.

नका करूं साजणी ! साज निजकाज । न घडतां वाज ।
देतसा राजमुगुट यदुराज । दाखवुनि लाज ।
लावा मला आज । विठ्ठलपायीं. ॥ मज लावा० ॥ ३ ॥

पद ११६ वें.

माझ्या घरांत येउनि गोविंद । करि नानापरिचे छंद ॥ ध्रुवपद. ॥
गाई दोहुन पीतो दुध । याची केवळ गेली शुद्ध ॥
.... । गे ! यशोदे ! संभाळ अपुला गांव गे ! ॥ माझ्या० ॥१॥
माझ्या सुनेस गे ! धरिलें । तिला बळेंच गे ! चुंबिलें ॥
पाणी आणतां बिदिसि[१] नग्न केलें। मला देखुनि झट्कर पळे गे ! ॥माझ्या०॥२
माझ्या गाइला सोडुन दिलें । द्वारीं गर्दभ आणुनी बांधिलें ॥
पैहाट[२] होतां दुहायाला[३] गेलें । चहुं थानांचें एकत्रट जालें गे ! ॥माझ्या० ॥३॥
रात्रीं येउन दहिंदुध चोरी । न सांगतां पोरांस बुक्या मारी ॥
आडवा होतो यमुनातिरीं । याच्या भेणें जाऊं दिगंतरीं गे ! ॥ माझ्या० ॥४॥
नानापरिचीं गाऱ्हाणीं येती । ऐकतां मति तन्मय होती ॥
विठ्ठलप्रभु येउनि काकुळती । त्याची अखंड कीर्ति मुखीं गाती गे ! ॥माझ्या० ॥५॥

पद ११७ वें.

हरिला जाउन आण ।
सखे ! सये ! माझी आण[४], माझी आण, माझी आण. ॥ ध्रुवपद. ॥
बाण धरुनि पंचबाण[५] विंधी संधि करुनि उड्डाण ॥ माझी० ॥ १ ॥
प्राणजीवन विठ्ठलविभु प्रार्थी स्वार्थी परम सुजाण. ॥ माझी० ॥ २ ॥

पद ११८ वें.

देवि ! त्रिपुरसुंदरि ! मां पाहि सततम् ।
अंब ! जगदंब ! दिनहृदयसदये ! ॥ ध्रुवपद. ॥
चंद्रकंकणलसचंद्रचूडप्रभे ! चंद्रमाकृतिभृकुटि ! मंदहसने ! ।
चंद्रबिंबाधरे ! चंद्रवसने ! शरचंद्रशेखरप्रिये ! चंद्रवदने ! ॥ देवि० ॥ १ ॥
हेमकांतिप्रभे ! हेमकुंडलहेममुक्तिकामणिहेमकरकंकणे ! ।
हेममालाग्रीवपदककौस्तुभहेमहेमकट्याभरणहेमवसने ! ॥ देवि० ॥ २ ॥

---

१. गल्लीत, रस्त्यांत. २. 'प्रभात' याचा अपभ्रंश 'पहाट.' ३. दूध काढायाला. ४. शपथ. ५. मदन.

चित्रमाल्यांबरे ! चित्रजपनीकरचित्रलेपनगंध सुचित्रजघने ! ।
सारिगमपधनी संगीतवाद्यप्रिये ! विठ्ठलानंद आनंदजीवने ! ॥ देवि० ॥३॥

संस्कृत पदें.

पद ११९ वें.

भज भज गजतुंडम् । मतिदं मंडितगंडम् ॥ ध्रुवपद. ॥
लीलाचालितशुंडादंडम् । करधृतरदखंडम् ।
स्मृतिदं निजजनजाड्यतमोमार्तंडम् । दंडितपाखंडम् ।
विलसद्बाहुचतुष्टयमंडम् । भृतमोदकपिंडम् ।
द्विपदिदधानमैक्षवदंडम् । विघ्नानलकुंडम् ।
सिद्धिममोखुध्वजमरिदंडम् । विठ्ठलाश्रयभांडम् ॥ भज भज० ॥ १ ॥

पद १२० वें.

शुद्धं ब्रह्मपदं वंदे सीतारामम्. ॥ ध्रुवपद. ॥
हैमवतीहरचित्तविरामम् । दिनकरवंशललामम् ॥ शुद्धं० ॥ १ ॥
पदरज उद्धृत गौतमवामम् । सजलपयोधरश्यामम् ॥ शुद्धं० ॥ २ ॥
विग्रहविडंबितकामम् । विठ्ठलकुतुकारामम् ॥ शुद्धं० ॥ ३ ॥

पद १२१ वें.

श्रीसांबं नमाम्यहम् । कलिकृतानंतकल्मपापहम् ॥ ध्रुवपद. ॥
विधृतवामनगजास्यरुहम् । गलगलकृत्तिपन्नगावहम् ॥ श्रीसांबं० ॥ १ ॥
कलितनयनसंज्वलितहुतवहम् । मनसिजवेष्टितासहम् ॥ श्रीसांबं० ॥ २ ॥
चरणकमलमुनिहृदयमधुलिहम् । विठ्ठलात्मसुखदकृपाहम् ॥ श्रीसांबं० ॥ ३ ॥

पद १२२ वें.

स्मर कृष्णं कृपालयम् । निजभजकहृद्भवन सुखोदयम् ॥ ध्रुवपद. ॥
निहतपूतनाशकटवृषहयम् । पशुपंगयशोदास्तनंधयम् ॥ स्मर० ॥ १ ॥
विधिपुरंदरप्रदर्शितनयम् । संदलितमित्रजा बिलेशयम् ॥ स्मर० ॥ २ ॥
मिलितवल्लवीनिकरकृतदयम् । विठ्ठलप्रकृतिचिद्गुहाशयम् ॥ स्मर० ॥ ३ ॥

---

१. ह्या संस्कृत पदें फार अशुद्ध आहेत. याची शुद्ध प्रत मिळवून कोणी दिल्यास तिचा संग्रह योग्य स्थळीं अवश्य करूं. २. आखु=उंदीर.

पद १२३ वें.

बालमते श्रीपते! कपटपटु वाग्विलसितं किमिति मां वदसि मृषा हरे॥ध्रुवपद.
लीलाचटुलं मृगजलपटलम् । जलगताभ्रचंचलं न लज्जसि ॥ मां वद० ॥ १ ॥
माहादलविहिता मग्नविहिता । मनुजमानुवर्धनं प्रियज्जसि ॥ मां वद० ॥२॥
विठ्ठलनुत चतुरावा मनुसुर । अलमनेन भाषणेन मुह्यसि ॥ मां वद० ॥ ३ ॥

पद १२४ वें.

सांबशिवहर पालय मां परमा कृपा महि देही हर सांब शंकरंग शंकरा रवि संकटं कस कटनिवर्तय ॥ ध्रुवपद. ॥

शंबरारिदहना!। करिटचर्मांबरादिवसना!। शाश्वतदरकंबलाहिकलना! शाश्वतदिगंबरा! जगदीशा! सुरत्पंचवदना! । त्रिनय दशकरार्थशमना! खलबलहारका! ध्वतारका! मुरारी कुमारकामपूरका! मरालय ॥ सांब० ॥१॥

मंदरादिवासा! प्रविलसत मदरागरासा । नटविधि पुरधरात्यहासा । प्रविलय धुरंधरा विहत्केशा । प्रखर गरल कंठा प्रमित गणपति मति हत कुंठा भवमय नाशका त्रिमाशका शकरभृतशाश पाश कोश मून्महालय ॥ सांब॥२॥

भूषणारिभूषा । विहित रत दोशणप्रदोषा । मुनिशमल शोशणादि सोपा । कृति तिभीपा । विश्ववंद्यचरणा । पदनत विठ्ठलादि शरणा । प्रचुरवरांग । गांग सांग गांग विमलतरंग भग फुंग मंगलालय ॥ सांब० ॥ ३ ॥

हिंदी पदें.

पद १२५ वें.

रहियो गुरुबन्दे गुरुकदमसे । भज भज हरदमसे ॥ ध्रुवपद. ॥
भज गुरु नारायण मनमें । धूंड देख सब घट तनमें ॥
कहिये गुरु है रब सब जनमें । रहियो उदमसे ॥ रहियो० ॥ १ ॥
अवल गुरु देख अपना । ले मनमाला जप वो जपना ॥
तनका हुवेगा सपना । मिल्जा अदमसे ॥ रहियो० ॥ २ ॥
बहु दीनसे तन पायी । क्या करता कमाई ॥
गाफल मत रहना भाई! । हुशार दमसे ॥ रहियो० ॥ ३ ॥
गुरु साहेबने मेहरकी । निर्गुण ज्योत जहरकी ॥
और प्रेम लहरकी । विठ्ठलपभसे ॥ रहियो० ॥ ४ ॥

पद १२६ वें.

पंचवदनका नाम लिया सो नही धोका जमकालोका ।
वक्रतुंडसे जी ले बचती सरदार बडा है भूतनका. ॥ ध्रुवपद. ॥
सिरपर गंगतरंग सुशोभत चमकजोति बिज चंदोकी ।
निढिल पटल पर जगम निगमत्रै नशा खुब भंगोकी ।
सुरत चमेली बनी अलबेली शंकर जोत मतवालनकी ।
चढे बैल खुब सहलं त्रिपुरपर सिधन हातनकी ।
जटा मुकुट सीरा गगन लगो है कर धनु हथियार तिर सुलका ॥ वक्रतुंडसे० ॥ १ ॥
वामांगोपर गिरिजा सोभत बमूत चढावे खूब रंगकी ।
व्याघ्रांबरपर सायल पटली चली सवारी गिरधरकी ।
गजखालनकी बना दुसाला गले माला नररूंडनकी ।
जंगम गजगम ज्योति उजाला तिर लोचनसे आगनकी ।
गगनमंडल सब धूर भरी है हरहर भेला दासनका ॥ वक्रतुंडसे० ॥ २ ॥
अगमनिगम दोड भाट पुकारत वाजत डंका डमरूका ।
नारद तुंबर कीर्ति बखानत ठावठिकाना निर्गुनका. ।
ऐसा भोलानाथ बिराजे गढ किया कैलासनका ।
साही नामका ध्यान जपत है गुरूसाहेब है रामनका ।
उनकी पूर्ण कृपा भई बोले विठलभट जलकोटनका ॥ वक्रतुंडसे० ॥ ३ ॥

भूपाळ्या.

(१)

उठ वो ! रुक्माबाई ! सावध करिं वो ! देवाशी ।
सनकादिकें स्नान केलें चंद्रभागेशी ॥ ध्रुवपद. ॥
उजाडलें उजाडलें अझुनी निद्रा हो ! कैशी ।
मिळालों लेंकुरें दर्शन द्यावे आम्हाशी ॥ उठ० ॥ १ ॥
ब्रह्मा विष्णु महेश हे सृष्टीचे अधिकारी ।
तेहतिस कोटी देव उभे तिष्ठत महाद्वारीं ॥ उठ० ॥ २ ॥
नारद तुंबर शुभ गायन करी ।
टाळ विणा मृदंग हे वाजति महा गजरीं ॥ उठ० ॥ ३ ॥
निवृत्ति सोपान ज्ञानदेव मुक्ताई ।
नरहरी सोनार गोरा कुंभार गोणाई ॥ उठ० ॥ ४ ॥

नामदेव कबीर मिरा माझी जनाई ।
रोहिदास कूर्मदास तिसरा सेना हा [1]न्हाई ॥ उठ० ॥ ५ ॥
काशी गंगा भागिरथी अवघे तीर्थ सुंदरा ।
झारी भरुन उभे तिष्ठत असति महाद्वारा ॥ उठ० ॥ ६ ॥
'[2]भीमकआत्मजे! आई! करावी त्वरा ।
उठा हो! विठोबा! तुम्ही मुखमार्जन करा.' ॥ उठ० ॥ ७ ॥
इतकेंही ऐकुनि देव जागृत जाहला ।
डोइस टोपी आंगीं. घोंगडी ऐसा हरी ल्याला. ॥ उठ० ॥ ८ ॥
उजळती नंदादीप धनीवर देखिला ।
विनविती सती सदा, नकळे माया विठ्ठला. ॥ उठ० ॥ ९ ॥

(२)

उठीं उठीं बा कान्हया! । जाइं वनिं तान्हया! ।
धेनु येती पान्हिया । वत्सांमाठीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
आंगी घालीं आंगडी । खांदीं घेई[4] घोंगडी ।
पाहती तुझे गडी । वाट तुझी ॥ उठीं० ॥ १ ॥
विनवूं तुतें किती । पायी [3]ले नवीं जुतीं ।
दहीभाताची [5]भुती । सिद्ध असे. ॥ उठीं० ॥ २ ॥
विठा म्हादा गोंदा । वणजा वांकडा पेंदा ।
उभे असती गोविंदा! । मित्र तुझे ॥ उठीं० ॥ ३ ॥

(३)

जागृती होय हनुमंता । बोले अंजनी माता ।
भेटी जाई रघुनाथा । सीताकांता [6]लवकाही ॥ ध्रुवपद. ॥
राम शोभे सिंहासनीं । वामांकीं जानकी घेऊनी ।
भरत शत्रुघ्न दोन्ही । चामरें घेऊन ढाळती ॥ जागृती० ॥ १ ॥
करद्वय जोडून सव्य । उभा लक्ष्मण सुग्रीव ।
अंगद बिभीषणराव । जांबुवान आलासे ॥ जागृती० ॥ २ ॥
वसिष्ठ अत्रिऋषीश्वर । संतमंडळी समग्र ।
ऋक्षवानरांचे भार । जयजयकार करिताती ॥ जागृती० ॥ ३ ॥

---

१. न्हावी, हजाम. २. रुक्मिणी. ३. घाल. ४. जोडे, वहाणा. ५. शिदोरी. ६. लवकर, सत्वर.

ऐसें विनवी जननी । मारुती उठले कर जोडुनी ।
मस्तक ठेवी रामचरणी । विठ्ठल नयनीं विलोकी. ॥ जागृती० ॥४॥

पाळणा.

जो जो जो जो रे! कुळभूषणा! दशरथनंदना! ॥
निद्रा करि बाळा! मनमोहना! । रामा! लक्षुमणा! ॥ध्रुवपद. ॥
पाळणा लाविला अयोध्येसी । दशरथाचे वंशीं ।
पुत्र जन्मला हृषिकेशी[1] । कौसल्येचे कुशीं ॥ बाळा जो जो रे! ॥ १ ॥
रत्नजडीत पालख[2] । झळके अमोलिक ।
वरतीं पहुडले कुळदीपक । त्रिभुवननायक ॥ बाळा जो जो रे! ॥ २ ॥
हालवी कौसल्या सुंदरी । धरून ज्ञानदोरी ।
पुष्पें वर्षती सुरवरी । गर्जति जयजयकारी ॥ बाळा जो जो रे! ॥ ३ ॥
विश्वव्यापका! रघुराया! । निद्रा करि बा! सखया! ।
तुजवर कुरवंडी[4] करुनीयां । साडिन अपुली काया ॥ बाळा जो जो रे! ॥४॥
येउनि वसिष्ठ सत्वर । सांगे जन्मांतर ।
'राम परब्रह्म साचार । सातवा अवतार ॥ बाळा जो जो रे! ॥ ५ ॥
याग रक्षुनिया अवधारा । मारुनि निशाचरा ।
जाशी सीतेच्या सैंवरा । उद्धरि गौतमदारा ॥ बाळा जो जो रे! ॥ ६ ॥
पर्णिल जानकी सुरूपा । भंगुनिया शिवचापा ।
रावण लज्जित महाकोपा । नव्हे पण हा सोपा ॥ बाळा जो जो रे! ॥७॥
सिंधुजलडोही अवलीळा । नामे तरती शिळा ।
त्यावर उतरोनी दयाळा! । नेसी वानरमेळा ॥ बाळा जो जो रे! ॥ ८ ॥
समूळ मर्दूनी रावण । स्थापिल विभीषण ।
देव हे सोडवील संपूर्ण । आनंदेल त्रिभुवन ॥ बाळा जो जो रे! ॥ ९ ॥
ऐसी चरित्रें अपार । करील मनोहर.' ।
इतुके ऐकूनी उत्तर । हांसले[3] रघुवीर ॥ बाळा जो जो रे! ॥ १० ॥
राम भावाचा भुकेला । भक्ताधीन जाहला ।
दास विठ्ठलें ऐकिला । पाळणा गाइला. ॥ बाळा जो जो रे! ॥ ११ ॥

---

१. हृषिक+ईश=इंद्रिय+स्वामी=जितेंद्रिय. २. पाळणा. ३. निजले. ४. कुरवंडी करणें=ओंवाळून टाकणें, बळी देणें.

कूटसंग्रह.

(श्लोक.)

कोणे एक वनीं विचित्र पुतळा[1] जेवावया बैसला
पात्रीं जेवण जेविनां, अति बळें पात्रेंचि तो भक्षिला ।
त्याची जे वनिता[2] वनांत फिरतां सूर्यास प्रार्थी सदा;
बोले **विठ्ठल** हा पदार्थ उमगा[3] षण्मासिचा वायदा[4]. ॥ १
पंचायशीं[5] नव दोन गृह नवरा त्यामाजि सोळा बंधू[6]
त्यामागें रिपु[7] तीन तीन……त्या त्यांत केला वधू[8] ।
याचा अर्थ करा तुम्ही चतुर हो! थोडी असे आपदा[9];
बोले **विठ्ठल** हा पदार्थ उमगा षण्मासिचा वायदा. ॥ २
शिरें चवदा, नेत्र तेतिस पहा, आहे जया नेटकी
हस्तें आसति सप्तविंशति पहा भोळ्या जना हाटकी ।
शृंगें अष्ट, सुपुच्छ तीन, असती एकवीस शोभे पदा;
बोले **विठ्ठल** हा पदार्थ उमगा षण्मासिचा वायदा. ॥ ३
चौंरी चंद्र[10] समान भूतलवटी एके दिनी देखिले
रामासन्मुख रावणासि[11] हृदयीं **सीता** धरी आदरें ।
हें तो चित्र विचित्र……बरवें वर्तत असे सदा;
बोले **विठ्ठल** हा पदार्थ उमगा षण्मासिचा वायदा. ॥ ४
राक्षसां प्रिय जे तिचा श्वशुर[12] जो तें वस्त्र भोगी सती
ती ज्यानें धरिली तये कुमरिंचा शत्रू सुतेचा पती ।
त्याचा हारचि दार स्वार वनिता कल्याण हो सर्वदा;
बोले **विठ्ठल** हा पदार्थ उमगा षण्मासिचा वायदा. ॥ ५
रामाचा[13] जनिता तथा यमपिता[14] हे दोघ बंधू कसे?
सूर्याची[15] भगिनी यमाचि जननी हें नातें ऐसें कसें? ।
सूर्याचा पुतण्या यमासि म्हणतो, 'मी बाप तूझा सदा;'
बोले **विठ्ठल** हा पदार्थ उमगा षण्मासिचा वायदा. ॥ ६

---

१. कमळ मिटतांच कमळांत कोंडलेला भ्रमर. २. स्त्री. ३. 'उगवा' असा अन्य पाठ आहे. ४. करार. ५. ८५+९+२=शाण्णव सोंगट्याच्या पटाचीं घरें. ६. स्त्रिया, बायका. (सोंगट्या). ७. फांसे. ८. वध, ठार मारणें. ९. त्रास. १०. रामचंद्र, सीतामुखचंद्र, चंद्र, चंद्रहार. ११. रावण= पदर. १२. सासरा. १३. रामा=कोकिळा. १४. यम=कावळा. १५. सूर्या=कावळी.

ज्याचे मस्तक तीन चार कर हो सा नेत्र ज्या [1]आसती
वेद स्तन चार कर्ण बरवे षट्पाद हे निश्चिती ।
ऐसा देव स्मरा, लोक अवघे देवादि ज्या वंदिती
त्याचें नाम स्वरूप सांग मजला षण्मासिंची [2]मृदती. ॥ ७
अग्न काष्ठाचे उदरीं जन्म झाला एका [3]नरा ।
विठ्ठलकवि म्हणे याचा अर्थ तुम्ही करा. ॥ ८

आणखी उपलब्ध झालेलीं पदें.

पद १२७ वें.

नमो श्रीनृसिंहा! तुझ्या चरणकमला। हानि गमला मला लाभ विमला! ॥ध्रुव०
जेथ निरुपाधिकानंद लक्षोनि [4]चंपलासमा राहिली स्वस्थ कमला ।
मत्प्रभावासि वर्णाक्षरें वर्णितां निगमत्रय शेषफणिसहित दमला. ॥ नमो० ॥१॥
त्रिविधतापानळें परम संतप्त हा जीव विश्रांतिभंगें विरमला ।
म्हणुनि दीनावना! शरण आलों तुला तत्क्षणीं भृंगवत्पूर्ण रमला. ॥नमो०॥२॥
करुनि करुणा जगद्वंद्य करुणानिधे! दे स्वसुख चिद्धना! विहित शमला ।
मग सहज विठ्ठलभ्रांतिचा वात संताप संजात निर्भ्रांत शमला ॥ नमो० ॥३॥

पद १२८ वें.

अनुदिनिं सुखद राम गा गा गा गा ॥ ध्रुवपद. ॥
जडजगीं या श्रीरामचि गावा । नाहीं तरी भासे दगा गा! ॥ अनु० ॥ १ ॥
स्थिरतर तनु मानिसि तरि । मायामृगजळीं नवल फुगा गा! ॥ अनु०॥ २ ॥
विठ्ठलचरणीं चित्त समर्पुनी । स्वसुखें बैस उगा गा! ॥ अनु० ॥ ३ ॥

पद १२९ वें.

हरि! मज दे रे! पायीं थार ॥ ध्रुवपद. ॥
दुस्तरतर ममताजालांतरीं । गेलों गुंतुनि फार ॥ हरि० ॥ १ ॥
सोडूं काय धरूं काय कळेना । जालेंसे मन घार ॥ हरि० ॥ २ ॥
कठिण विषय जिवासि पदोपदीं । करुनि सोडिती ठार ॥ हरि० ॥३॥
विठ्ठलात्मया करुणापांगें । करिं दासांतें गार. ॥ हरि० ॥ ४ ॥

---

१. 'मानिती' असा अन्य पाठ आहे. २. ह्या श्लोकांत विठ्ठलाचें नांव नाहीं तरी हा विठ्ठलकृतच असावा असें वाटतें. ३. मडके. ४. वीजेप्रमाणें. ५. दीनजनाचें रक्षण करणाऱ्या.

पद १३० वें

सुखद हरि शयनिं आणा उदार। हारभारउपचार काय करूं सारे ?॥ध्रुवपद.
कंजनयन कुंजविहारी। गोपवृंदसरदार ॥ सुखद० ॥ १ ॥
मदनशराहत हृदयिं स्मरति। अंगसंग परदार ॥ सुखद० ॥ २ ॥
विठ्ठलवरदाविण मज सजणी!। होय काय घरदार ॥ सुखद० ॥ ३ ॥

पद १३१ वें.

मन जडलें त्या गुरुपायीं। कोणी कांहीं म्हणो. ॥ ध्रुवपद. ॥
निशिदिनीं मजला ध्यान तयाचें। न सुचे त्याविण कांहीं. ॥मन० ॥१॥
शोधित होत्यें त्रिभुवन सारें। सार दुजें नसे कांही. ॥ मन० ॥ २ ॥
श्रीगुरुचरणीं विठ्ठल तरला। भेद[1] त्यजुनियां पायीं. ॥ मन० ॥ ३ ॥

पद १३२ वें.

हरि आणुनि साजणि! दावा ग! ॥ ध्रुवपद. ॥
दावा श्रीहरि मजलागुनि दावा का मजसीं तुमचा।
दावानळ हा रतिवर मंदावा ग! ॥ हरि० ॥ १ ॥
लावा मज चरणिं तयाचे लावालावी न करुनी।
मजला वानुनियां त्यालागीं खुलावा ग! ॥ हरि० ॥ २ ॥
जा वाट मी पाहुं किति समजावा जाऊनी।
कपट गमजा वाइट मद्गुण हा नुमजावा ग! ॥ हरि० ॥ ३ ॥
गावांत सदनांत कवळुनि दगावाल सखयानो!।
त्रजिं उमजा कीं हा विठ्ठल सदनिं बघावा ग! ॥ हरि० ॥ ४ ॥

पद १३३ वें.

गा गा राघवनामातें। गारा मानुनि विपयातें।
गारासम समजुनि जगत्कुगारा परिहरिजे मनिंचा।
गान निरत किति गा नर तरले गायनकर वर गाउनि वदनीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
गान भारती गंगा गातां निरसी दुःसंगा।
गाथा किति गात ब्रमसिरु उगा थांबुनि करिं भवभंगा।
गाठावा रामचि तु जनद गाठावा पुरुप पतंगा।
गाल फुगवुनि न गाल हरिस न जगाल बगाल यम चित्सदनीं. ॥गा०॥१॥

---

१. उत्तम. २. द्वैत.

गातां नामातें ज्ञानी गांभीर्य वर विज्ञानी ।
गांगेयासम बुधवरवर गांगेया रमले ध्यानी ।
गाहानचि करुनि सुरसरिद्गाहावरिले वंद्यानीं ।
गाय सतत उरु गाय पद निरत गायक **विठ्ठल** सारिगमपधनी. ॥गा०॥२॥

द्रौपदीवस्त्रहरण.

(शिखरिणीवृत्त.)

कवींद्रें राजश्रीवरदगणराजांघ्रि नमिले,
  नमूनी वाग्देवी गुरुचरण भावें प्रणमिले, ।
निरूपी संक्षेपें मुनिकृत सभापर्वणिकथा
  मराठी मी पद्यें करुनि रचितों शुद्ध उलथा. ॥ १
सभा केली दुर्योधन शकुनिमामाऽनुमतिनें
  विचारी धर्माचें विभव हरिजे द्यूतगतिनें ।
तया पाचाराया गमन करवी शीघ्र विदुरा
  असे आला पंडूसुतसह पुन्हा हस्तनपुरा. ॥ २
जिणे धर्मा द्यूतीं कुरुपति कुडे पाश करुनी
  क्रियानष्टें नेलें विभव कपटें सर्व हरुनी, ।
सभे आणी कृष्णा कच धरुनि दुःशासन हटें
  उभी ठाके बाळा निजवदन आच्छादुनि पटें. ॥ ३
सभे भीष्मद्रोणासहित धृतराष्ट्रादि असती
  तयांतें ते काळीं पिकसम वदे मंजुळ सती ।
तुम्हां श्रेष्ठां सर्वांप्रति करितसे प्रश्न पहिले,
  'तुम्हीं सांगा द्यूतीं मज कुरुवरें सत्य हरिलें?' ॥ ४
न बोलेती द्रोणादिक विदुर भीष्मादि उगले
  भिडेनें कोणाचें कुरुपतिपुढें वाक्य न चले; ।
विकर्णे ते काळीं स्फुटवदन सर्वांसि वदिजे,
  'पुसे श्रीपांचाळी उचित वदली, उत्तर दिजे.' ॥ ५
विकर्णाच्या प्रश्नाप्रति वचन कोणी वदति ना
  खरें किंवा खोटें गुरुजन निवाडा करिति ना, ।
विकर्णा साहेना त्यजुनि भिड वेगें वदतसे,
  'सती द्यूतीं कृष्णा किमपि कपटीं जिंकिलि नसे.' ॥ ६
सैभाश्रेष्ठीं त्यानें प्रतिवचन संतोष दिधला,
  'विकर्णा! तूं सानापरि वदसि सत्यार्थ विपला.' ।

---

१. व्यासमहामुनिकृत सभापर्वांतील कथा. २. भाषांतर. ३. खोटे. ४. केश. ५. वस्त्रानें. ६. कोकिळेप्रमाणें. ७. सभेंतील श्रेष्ठजनांला.

न साहे कर्णातें, अनुचित विकर्णासि वदिजे,
'खन्यावें तूं खोटें करिसि तुज तात्काळ वधिजे.' ॥ ७
तदां बोले कृष्णा, 'गुरुजनिं निजाज्ञा मज दिजे,
धुतीं गांधारानें हृत तुज; सुखें दास्य करिजे. ।
मतें संबोधावें, वचन तुमचें इप्छित असें
उगे कां बोलाना? त्यजुनि भिड वेगें, दश तसें.' ॥ ८
प्रतिज्ञेची पाळी युगुल महिने द्वादश दिवा
मुनी व्यासें केलें प्रमित पहिलें बंधन जिवा, ।
प्रमाणें धर्माचे दिवस परवां पूर्ण भरले.
पुढें श्री भीमाची दिवस बहु आहेति उरले. ॥ ९
तये वेळे भीमें सहसि सहदेवासि वदिजे
हुताशी धर्माच्या युग मत गदा दग्ध करिजे ।
तया भ्रूसंकेतें स्थिर करि गुडाकेश विनवी
नुलंघीं धर्माची किमपि गुरु मर्याद पदवी. ॥ १०
करी पृच्छा कृष्णा परि पुढति कोण्ही न वदती
जसीं चित्रीं लेपें विरचित तसे स्तब्ध दिसती ।
सभालोकीं जानू तळ दुरळ दुर्योधन तदां
महाक्रोधे पाहे पवनसुत मुष्टीं धृतगदा. ॥ ११
प्रकोपें बंधूतें कुरुपति म्हणे, 'नीवि धरणें.'
अविद्या दुःशीला अलगट वदे, 'नग्न करणें.' ।
युगीं द्वापारांतीं कुलदहनकृत्या प्रकटली
कुपी कंदर्पाची विरह विषवल्ली उगवली. ॥ १२
नसे लज्जा पांचांप्रति फडकली यौवनमदें
न संतोषे एकें सुरतसमरीं कामविशदें ।
सभास्थानीं आतां अवयव इचे स्पष्ट करणें
'सती' साध्वीमध्यें म्हणवित असे उन्नतपणें. ॥ १३
जसी व्याघ्रें धेनू सुरभि धरिली ऐकट वनीं
तसी वेणी दुःशासन गिंवसितां भी निजमनीं, ।

१. दोन महिने बारा दिवस. २. अर्जुन. ३. भीम. ४. नीरी. ५. पकटी.

निराशा सर्वांची मुख किविलवाणें करुनियां
म्हणे, 'श्रीगोविंदाविण कवण पावेल क्षणिं या?' ॥ १४
प्रतिज्ञेच्या पाशीं दृढ गिवसिले पांडवबळी,
म्हणे, 'धावें कृष्णा! बहिण तुझि मी दीन दुबळी ।
रिपूचक्रामध्यें कवण मज रक्षील समयीं
जैवें पावें द्वारावतिपति! तुतें ध्यात ह्रदयीं. ॥ १५
गजेंद्रें प्रल्हादें दृढभजन केलें हरि! तुझें
तयांचीं त्वां विघ्नें विषम हरिलीं त्या परि बुझें ।
न येतां हे लज्जा नृहरि! कवणें दूरि करणें
अनंतब्रह्मांडोदरपति! अवज्ञा न करणें. ॥ १६
अनंतब्रह्मांडें भ्रमति तुझिये रोमविवरीं
अनंताचे तल्पीं पहुडसि सुधासिंधुजठरीं ।
अनंता! हे कूर्माकृति! धरणि पृष्ठीसि धरिली
अनंतात्मा रामा! त्रिभुवन गुढी त्वां उभविली. ॥ १७
जळीं तूं पाषाणीं गगनपटळीं भूतळवटीं
स्थळीं दारुस्थानीं घटमठपटीं भूतविकटीं ।
बहिर् अंतर्यामीं स्थिति उदय संहार करिसी
स्वरूपें तूं नाना धरुनि धरणीभार हरिसी. ॥ १८
मुकुंदा! गोविंदा! नृहरि! नवफुल्लारनयना!
हृषीकेशा! लक्ष्मीवर! यदुपती! शेषशयना! ।
उडी घालीं कृष्णा! अभयवरदा सत्य करणें
चकोरी मी कृष्णा तवकरमयूख प्रसवणें.' ॥ १९
ऋतुस्नाता स्त्रीतें न करि नयनोन्मीलन कदां
निमिष्यार्धें गेला स्तवनगण देवाप्रति तदां ।
पुराणोक्तें द्वारावतिस हरि होता, अवसरें
उठे, जागा झाला चरण चुरितां रुक्मिणिकरें. ॥ २०
न सांभाळी पीतांबर चुकुर जूटा उकलला
स्वभक्तांचा वेळाइत भजनभाकेसि भुलला ।

---

१. संकटसमयीं. २. वेगानें. ३. समजणें. ४. शेषाचे मस्तकावर. ५. लांकडामध्यें. ६. उत्पत्ति. ७. हस्तकिरण. ८. द्रौपदीनें केलेल्या स्तवांचा समूह.

गरुडपुष्पें धांवे मनपवन सर्पारि न टिपी
निमिष्यें लक्षांशें द्रुपदतनयेतें हरि टिपी. ॥ २१
करी कृष्णा कृष्णस्मरण, हृदयस्थ प्रकटला
चमत्कारें ध्यानीं प्रतिति तिसिं आभास गमला, ।
नसे येणें जाणें नैभवत परब्रह्म वसतें
असे आला गेला कथन कथिजे लौकिकमतें. ॥ २२
नृपाज्ञेनें दुःशासन वैसननीवी श्लथ करी
दुजें देखे दिव्यांबर परि चमत्कार न धरी ।
बळें वोढी तेंही, तव गवमणी भीतरि वसे
विचित्रां वस्त्रांचे ढिग उचलती पर्वत जसे. ॥ २३
जसे रंभास्तंभा पदर निघती वेष्टित पुटें
तसीं कृष्णा वस्त्रें प्रसवति विचित्रें अनुसुटें. ।
नितंबाचे वेढे उकलि रिपु दुःशासन सळें
छिटें नानावर्णी न सरति किती फेडिल बळें. ॥ २४
मुगी गुंजावर्णी कदर मुकढेली सुरळिया
झुणे नाना शेले निघति जिनसी दाट सळिया ।
मिराणी पाटावें तगटि धटिया पोफळवर्णें
अमोलाचे पीतांबर सुभर सिंधूरवसनें. ॥ २५
विचित्रां वर्णाचे तटप मुगटे भैरव नवे
रुमाली सोनेरी सखरसगरी जोठ बरवे ।
तिधारी चौधारी नव पटतटी मुक्त लतिका
सगर्भे मेचूचीं निघति करळें चंद्रकळिका. ॥ २६
कुसुंबी चिंचोरी नव चुनडिया हेमखचिता
पटे लांबें रुंदें पुरवि बहिणीलागिं उचिता ।
विशिष्टें मांजिष्टें नवकमळवर्णें परिकरें
प्रतिष्ठानी साड्या निघती, हरि दुःशासन करें. ॥ २७
सुवर्णाचे तारे तुटतिहि रवी कृष्णसख रे !
अमोघा वस्त्रांचा उदधि फुटला या अवसरें ।

---

१. गरुड. २. आकाशाप्रमाणें. ३. लुगड्याची नीरी. ४. शिथिल, सईल. ५. केळीच्या खांबाला.

कसीदाच्या ओळी पदर रुळती भूतळवटीं
निर्तबी विन्यासी मधुरिपु सहस्रा मणगटीं. ॥ २८
पुरें जंबुद्वीपांतिल सकल पेंठा उचलिल्या
शरद्रात्रीं चंद्रासहित उडु जैश्या उगवल्या ।
सहस्रा हस्ताब्जें करि वसनविन्यास जवनीं
दिसों नेदी पादांगुलनख अमित्रासि नयनीं. ॥ २९
स्वइच्छेचा दाता मधुरिपु सहस्रा त्रिभुवनीं
जटाजूट ध्यानीं शतमख विधी नित्य भजनीं ।
सुरांचा कैवारी अवतरण दासास्तव करी
स्वभक्तां रक्षाया शेष कमठरूपें हरि धरी. ॥ ३०
जियेच्या व्यव्हारा मधुमथन वैकुंठपुरिचा
अवर्ण्यो भाग्याचा अखिल महिमा अद्भुत तिचा ।
स्वयें दिंडें सोडी बहिणिस त्वरें नेसवि हरी
नवीं पीतें रक्तें धवलित सहस्रावधि करीं. ॥ ३१
भवानी वामांगी पशुपति वृषारूढ वहनी
बिडौजा इंद्राणी गज विबुध दिक्पाळ वसनीं ।
स्थलें ज्योतिर्लिंगें लखलखित मूर्ति प्रकटती
ध्रुवेंशीं नक्षत्रें तपन शशि बिंबें उगवती. ॥ ३२
ठसे श्रीमुद्रांचे घवघवित संपूर्ण दिसती
अनेका रंगांचे चुबचुबित कल्लोळ निघती ।
त्रिवेणी तीर्थांचीं मुकुटमणि वेष्टी तजवटी
निघाली कालिंदी मधुरिपु कळंबातळवटीं. ॥ ३३
लघू वत्सें गाई मुरलिधरमूर्ति प्रकटती
थवे गोपाळांचे गण गवसणीचे विलसती ।
निघालें कंसाचें चरित मथुरे मल्ल मथिले,
विशाळा दैत्यांचे नग शिशु फणीचे उलथिले. ॥ ३४
पुढें होणाराचीं रणकदन चिन्हें प्रकटलीं
रणीं भीष्मद्रोणादिक सुहृद धेंडें निवटलीं, ।

---

१. लोंबती, लोळती. २. शकुला. ३. मासा. ४. कासव. ५. बैलावर बसलेला. ६. इंद्र. ७. देव. ८. सूर्य. ९. मारिलीं.

स्वयें देखे दुर्योधन निधन जानूवरि गदा
    पटें फेडी दुःशासन, परि गळाले कर तदां. ॥ ३५
अधोग्रीवा कृष्णा अवयव दिसों नेदिच कदां
    जगत्राता दाता न गमति कदां तीस अपदा, ।
अनिष्टें दुश्चिन्हें दिसति मग दुर्योधन मुरे
    प्रबोधी बंधूतें 'पटहरण आतां करि पुरें.' ॥ ३६
म्हणे चीरें ठेवा अग्नि भरुनि भांडारभुवनीं
    पटें झालीं गुप्तें नवल अवघें मानिति मनीं ।
विरे जैसा वातें नव जलद तत्काळ गगनीं
    सभे तैसा देखे कुरुपति चमत्कार नयनीं. ॥ ३७
वदे ते गांधारी विनवि, 'धृतराष्ट्रा! परिसिजे
    दुरात्मा हा दुर्योधन सुत गडारूढ करिजे ।
पुराणीं ना शास्त्रीं श्रुत नवल कोठें न वितलें
    कुलांगारें केलें अघटित, कसें होइल भलें?' ॥ ३८
म्हणे पांचाळीतें असुर धृतराष्ट्रप्रभुपुढें,
    'सती! कष्टी केलें सदसि तुज दुःशासन मुढे ।
न कांपें कल्याणी क्षमुनि अपराधासि मजला
    स्वइच्छेचा मार्गे दृढवरद देईन तुजला. ॥ ३९
सति! क्षोभावें ना मजवरि दया पूर्ण करणें.'
    अशा बोलें कृष्णा युगलवर मागे, 'परिसणें ।
म्हणावें ना दासी मज कुरुपतीची झिडकुनी
    लभतां सोडावें हैत विभव द्यावें परतुनी.' ॥ ४०
'तथास्तू वो' बोले वरद तिसरा माग जननी,
    न मागे पांचाळी मग वर वदे तोष वचनीं, ।
'तुझें प्रातःकाळीं स्मरण करितां नासति अघें
    सतीसाध्वीमध्यें अखिल करिसी राज्य अवघें.' ॥ ४१

---

१. मरण. २. खालीं मान केली आहे जिनें अशी. ३. पसरे, विरळ होई. ४. मेघ. ५. दोन वर. ६. चोरलेलें. ७. 'अहल्या द्रौपदी सीता तारा मंडोदरी तथा । पंच कन्याः स्मरे नित्यं महापातकनाशिनीः ॥' इत्यादि श्लोक सुप्रसिद्ध आहे. ८. पापें.

तदां पंडूपुत्रां हृत विभव संपूर्ण दिधलें,
    पुढें इंद्रप्रस्था गमन करितां चित्र वितलें, ।
'सभापर्वी' आहे ऋषिकृत [1]अनुद्यूतरचना
    गुणज्ञीं आणावें नवरस महाभारत मना. ॥ ४२
[2]महामाघीं [3]रौद्री [4]दृग [5]नभ [6]कळा [7]शालिवहनें
    पदें पद्यें त्रेताळिस कवि विठू अर्थगहनें ।
बिडाखालीं गौरीपुरि कृत कथा पुण्य करणी
    करू कल्याण श्री '[8]यमनसभला गः शिखरिणी.' ॥ ४३

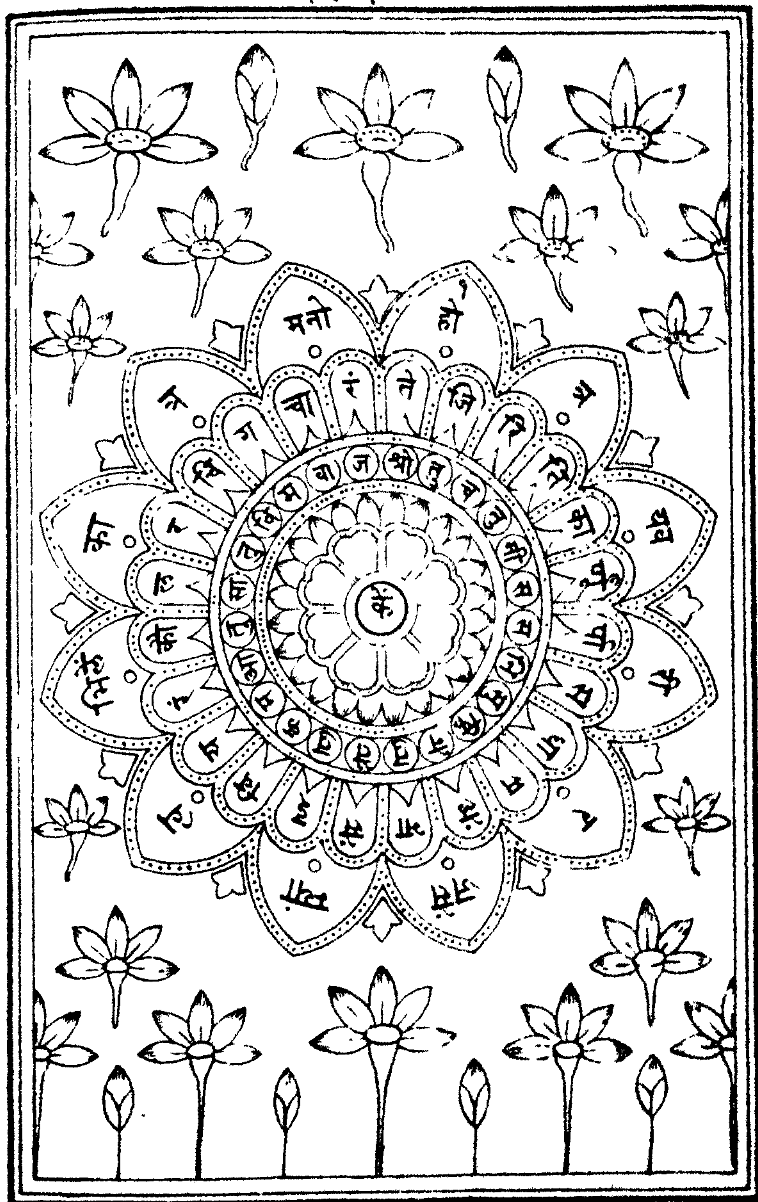

१. सभापर्वांत 'अनुद्यूतपर्व' म्हणून पोटपर्व आहे. [अध्याय ७४-८१.] २. माघमासीं. ३. रौद्रनाम संवत्सरांत. ४. दृग (नेत्रद्वय म्ह० दोन संख्या). ५. नभ=आकाश=शून्य. ६. कळा=षोडशकळा=१६ संख्या म्हणजे शके १६०२. ७. शालिवाहन. ८. य म न स भ लघु गुरु असे गण आहेत असें शिखरिणी नामक वृत्त.

रुक्मिणीस्वयंवरांतील बंध.

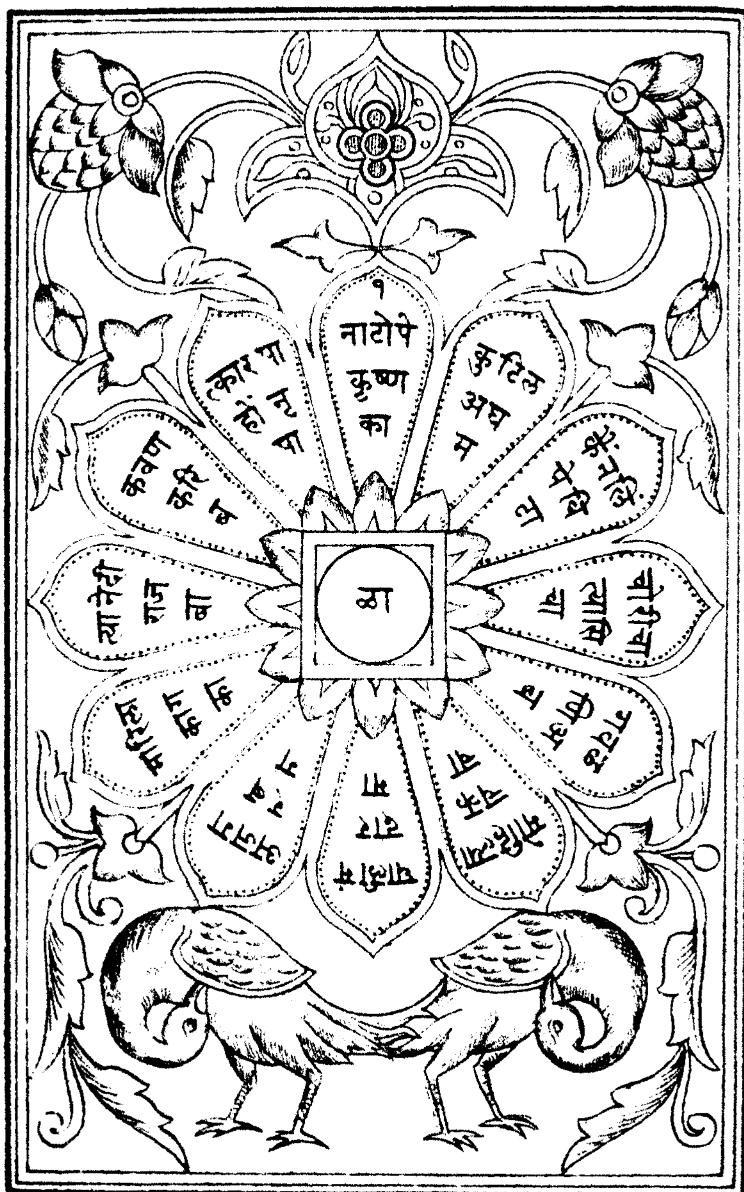
सर्ग १. श्लोक ७.

द्वादशदलकमलबंध.

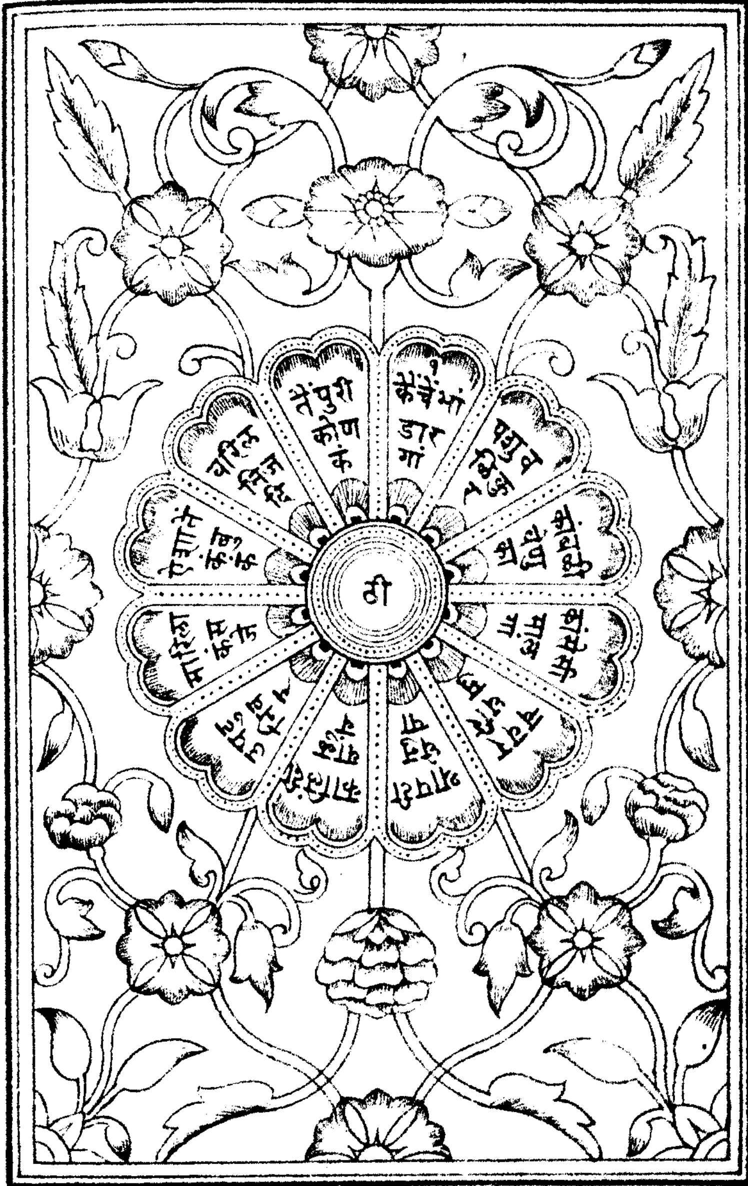
सर्ग १. श्लोक १७.

द्वादशदलकमलबंध.

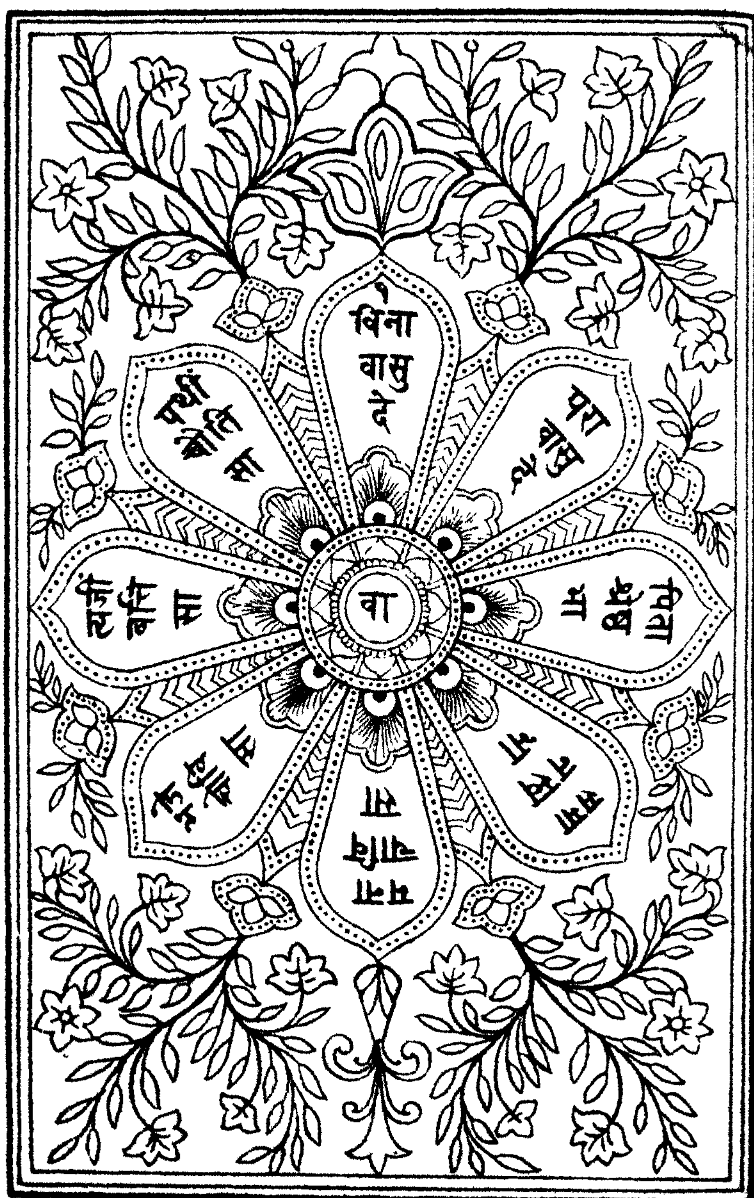
सर्ग १. श्लोक १८.

द्वादशदलकमलबंध.

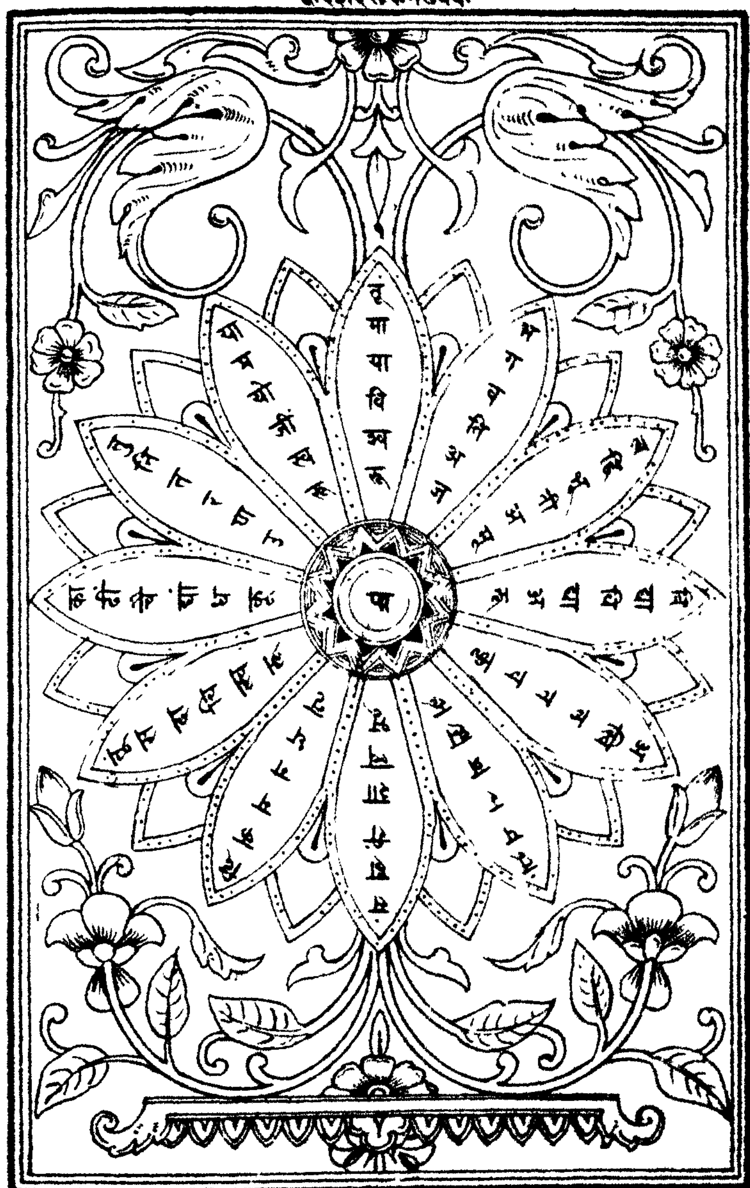
सर्ग १. श्लोक २५.

अष्टदलकमलबंध.

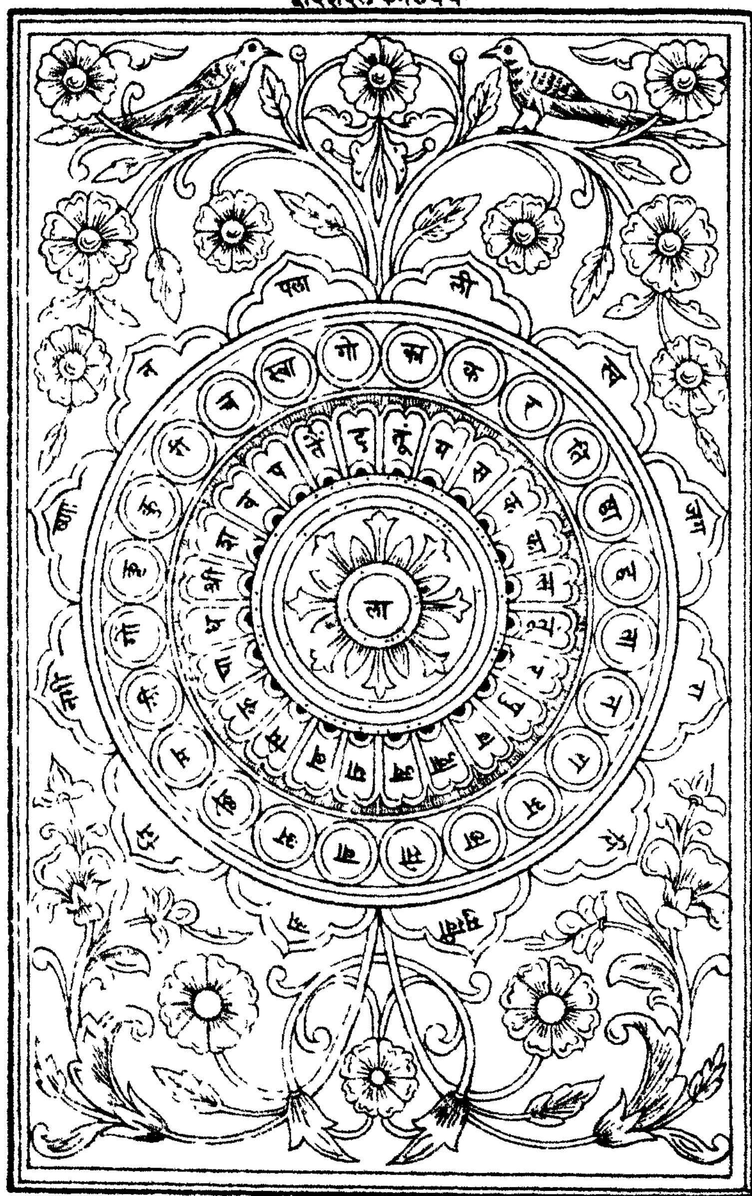
सर्ग ५ श्लोक १५

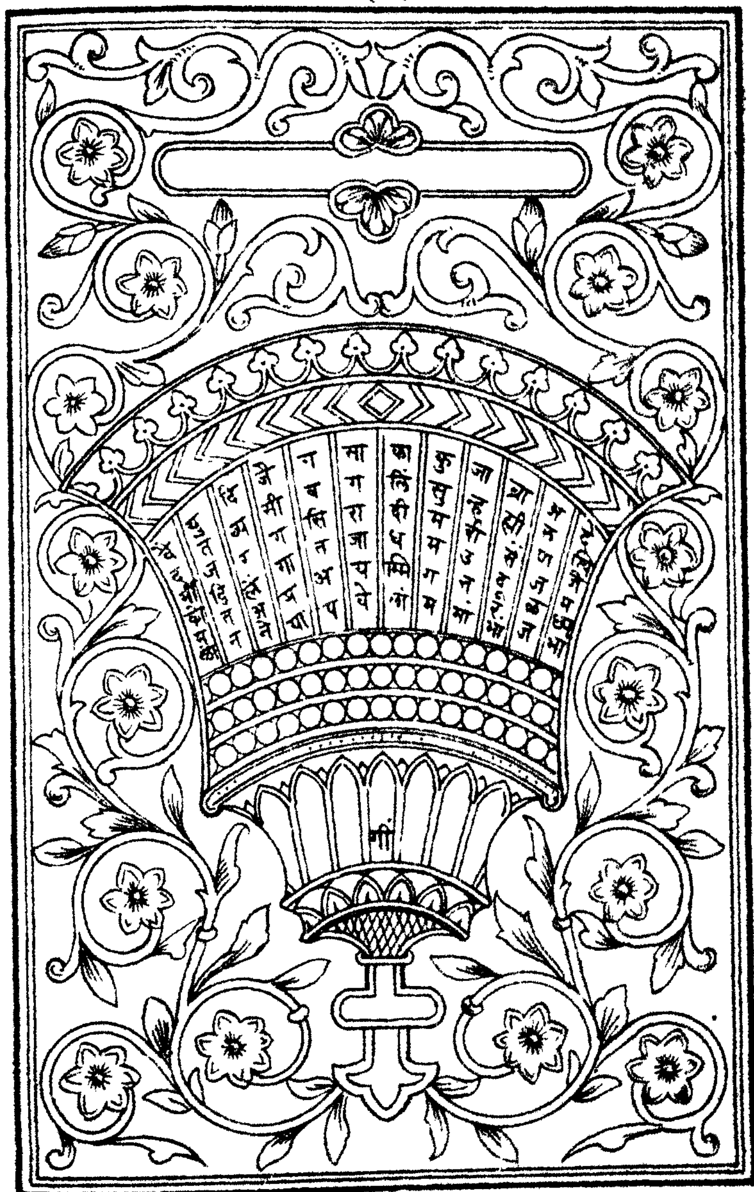
द्वादशदलकमलबंध.

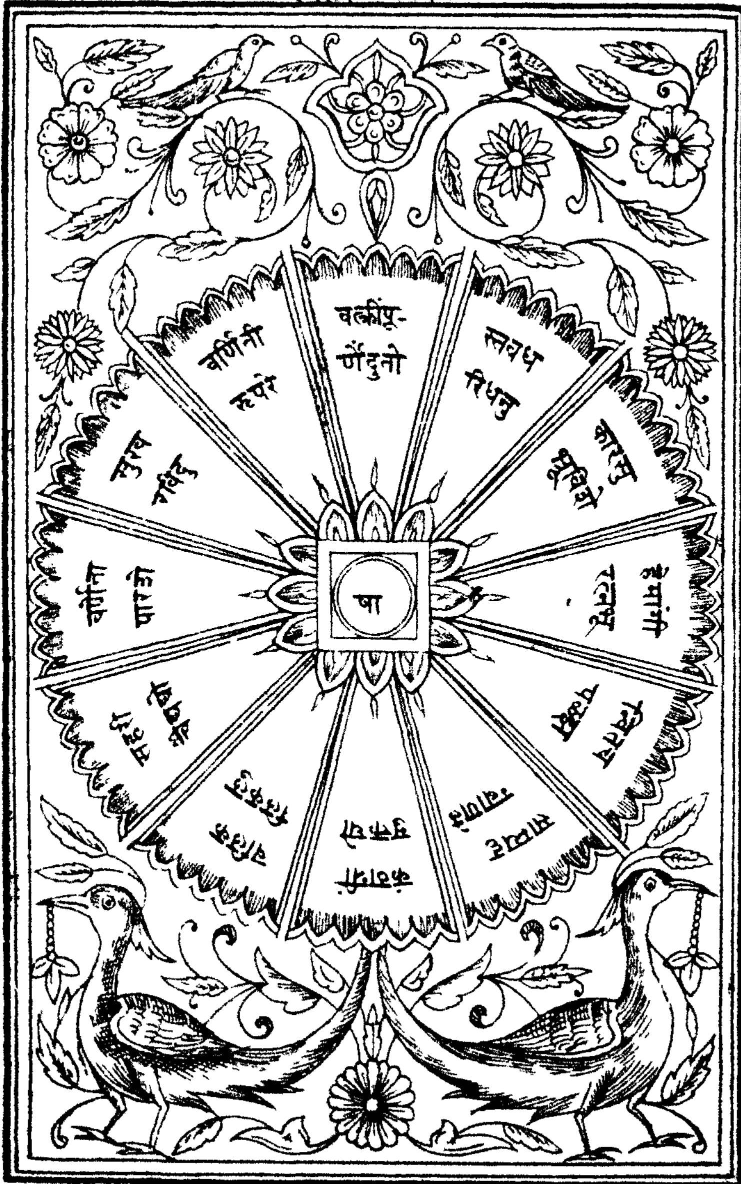
सर्ग ४ श्लोक १७

द्वादशदल कमलबंधः

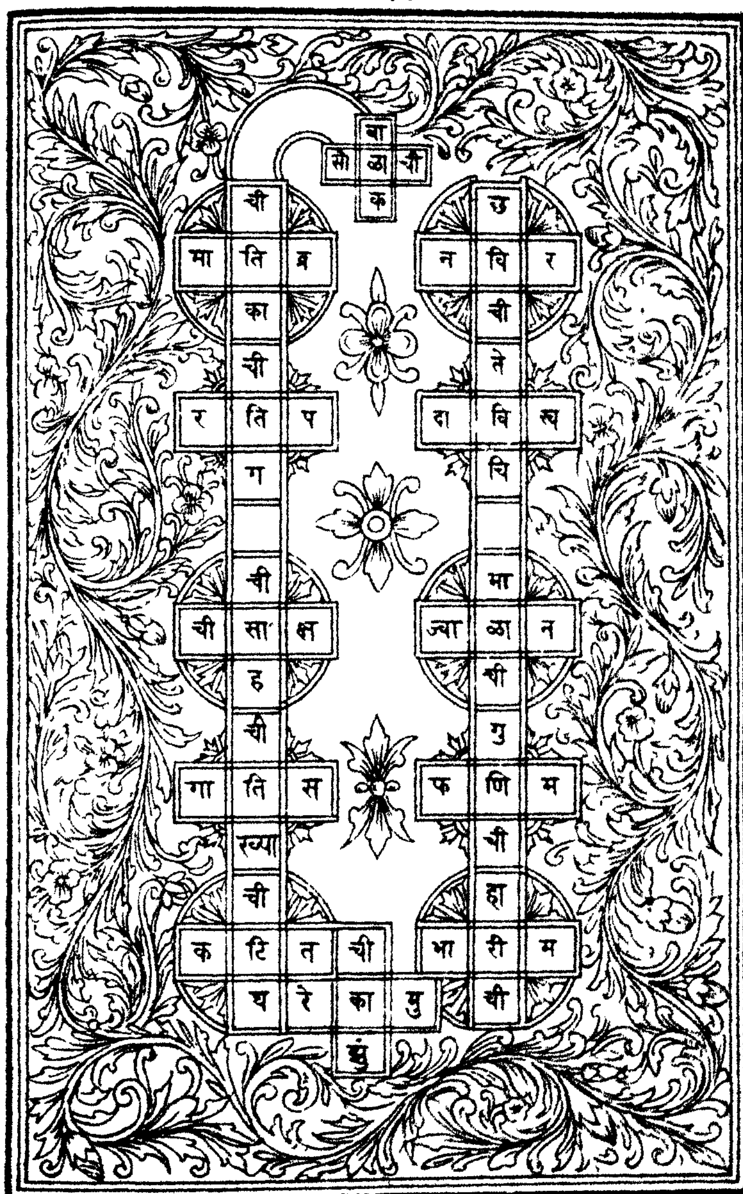

द्वादशदलकमलबंध

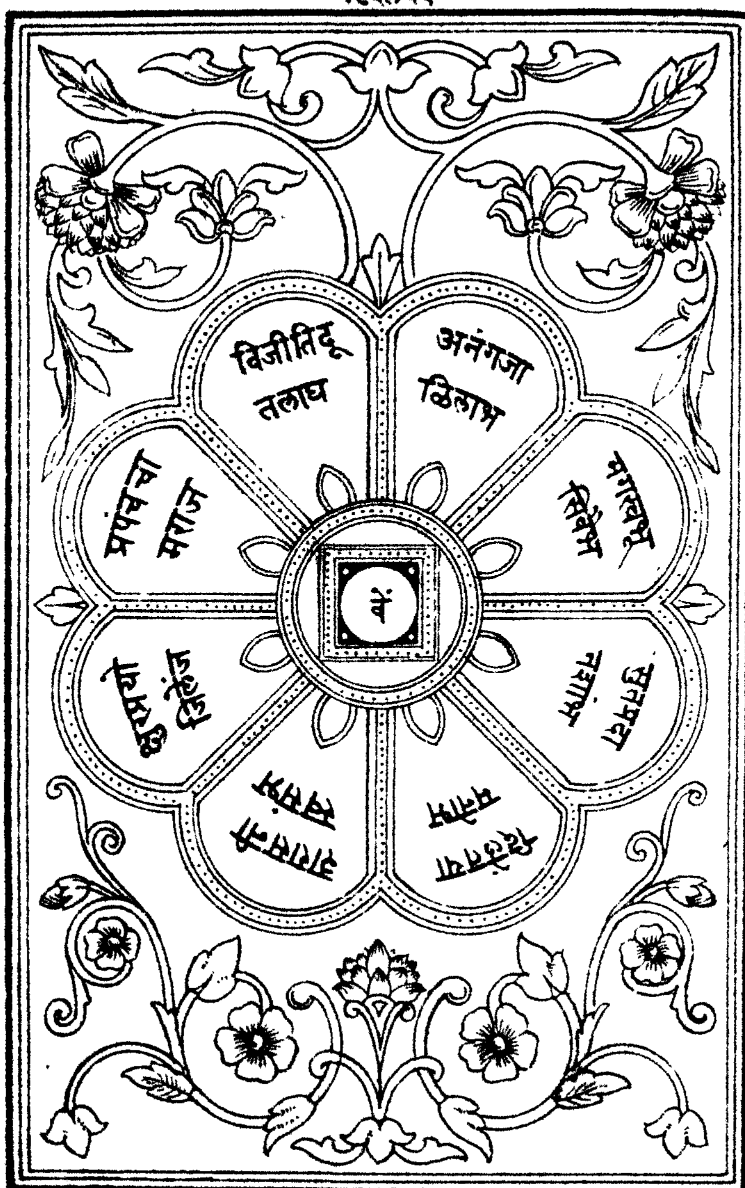

मात्राबंध.

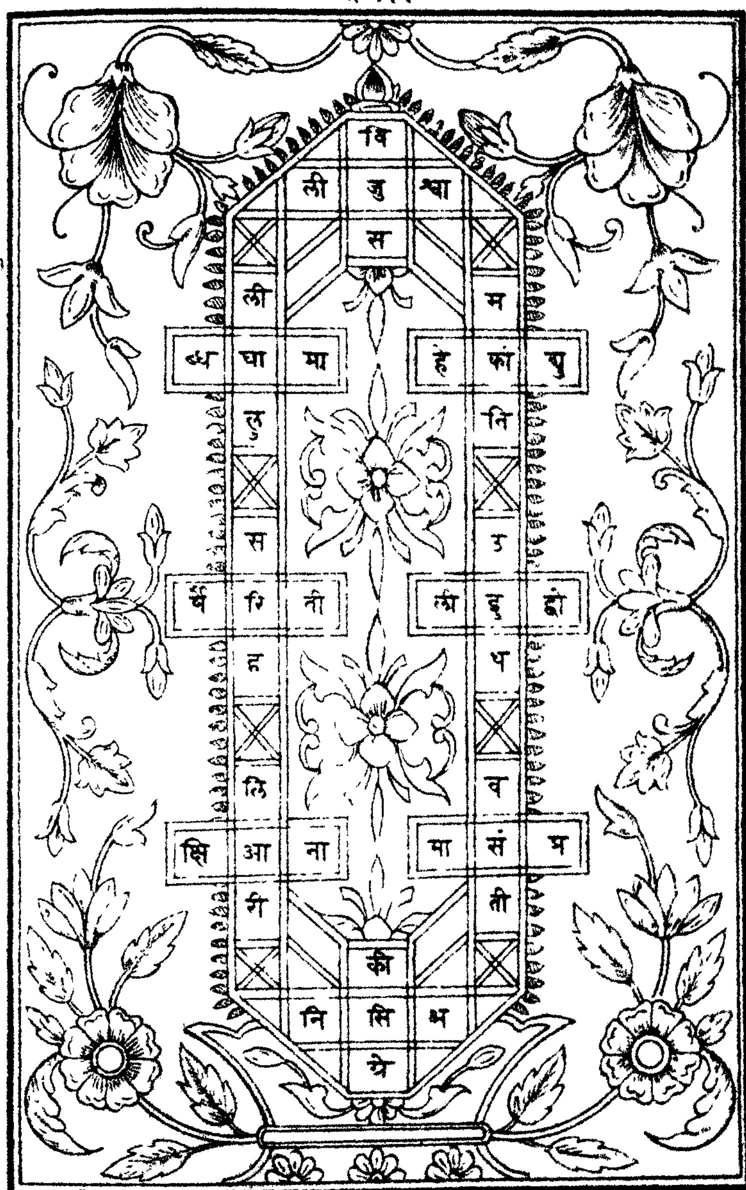

बा
सो ळा ची
क
ची
मा ति ब्र
का
ची
र ति प
ग
ची
ची सा क्ष
ह
ची
गा ति स
रव्या
ची
क टि त ची
य रे का मु
र्धु
छ
न वि र
ची
ते
दा वि स्व
चि
मा
ज्या ळा न
थी
गु
फ णि म
ची
हा
भा री म
धी

सर्ग ४ श्लोक ३१

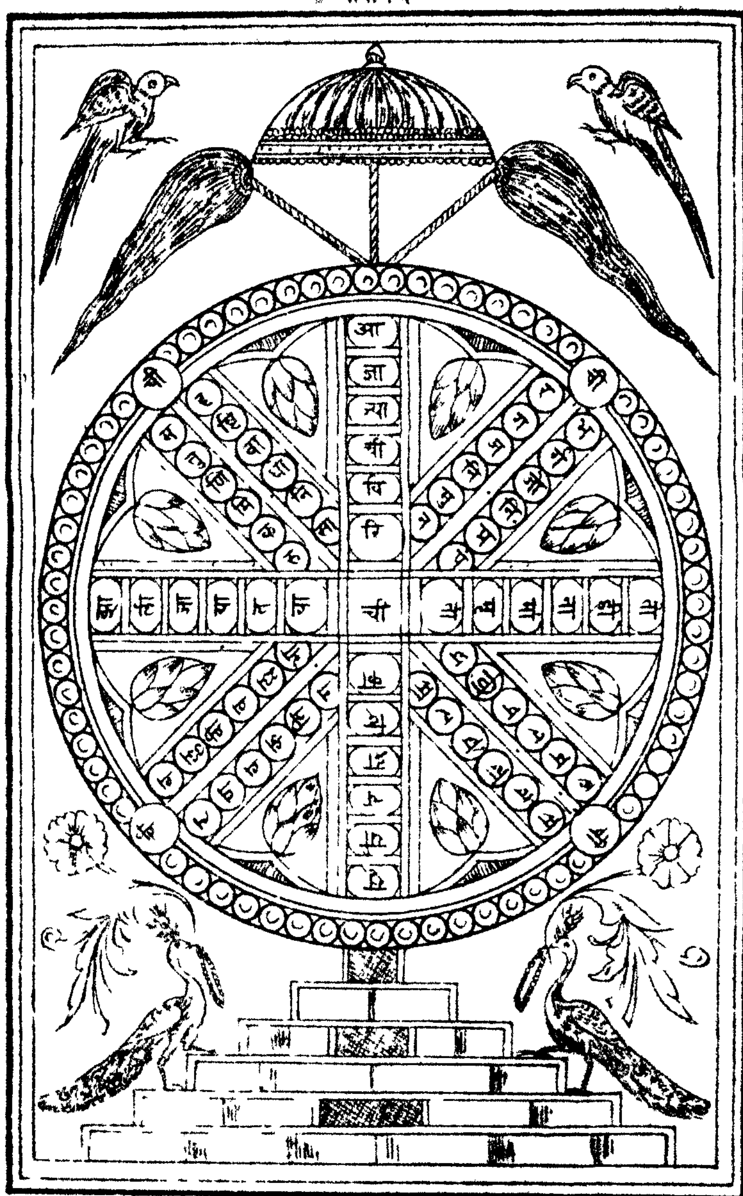
अष्टदलबंध-

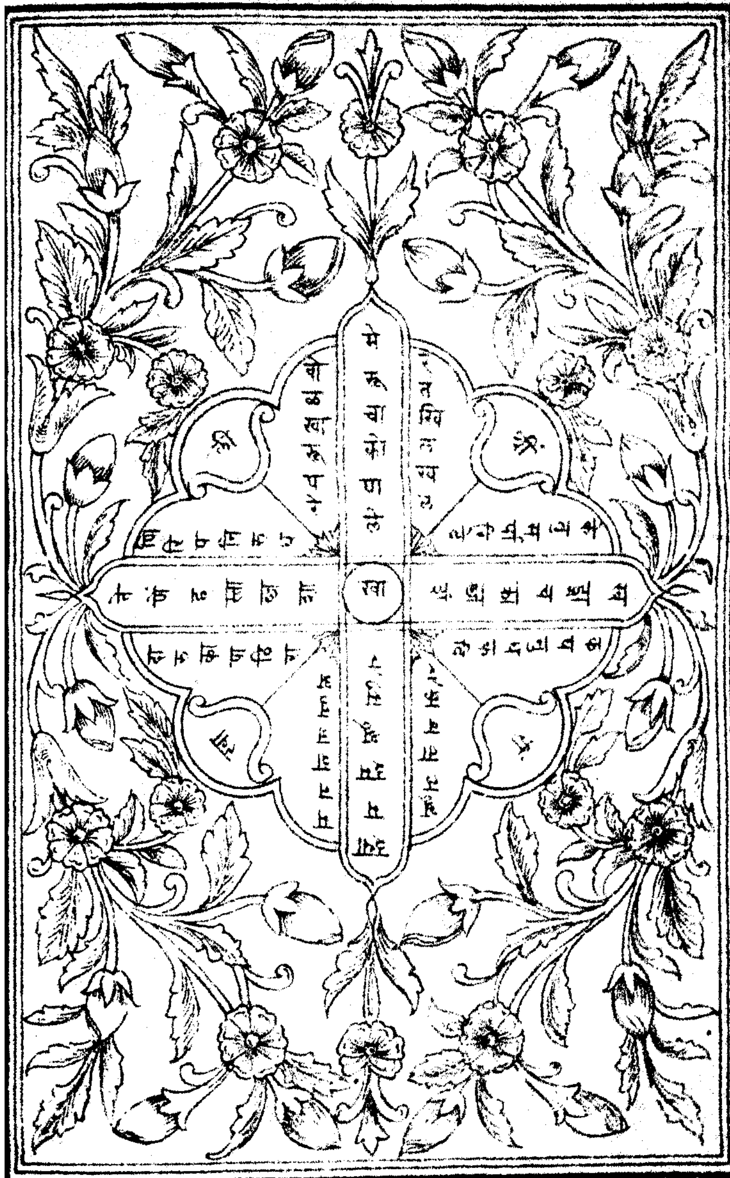

मालाबंध.

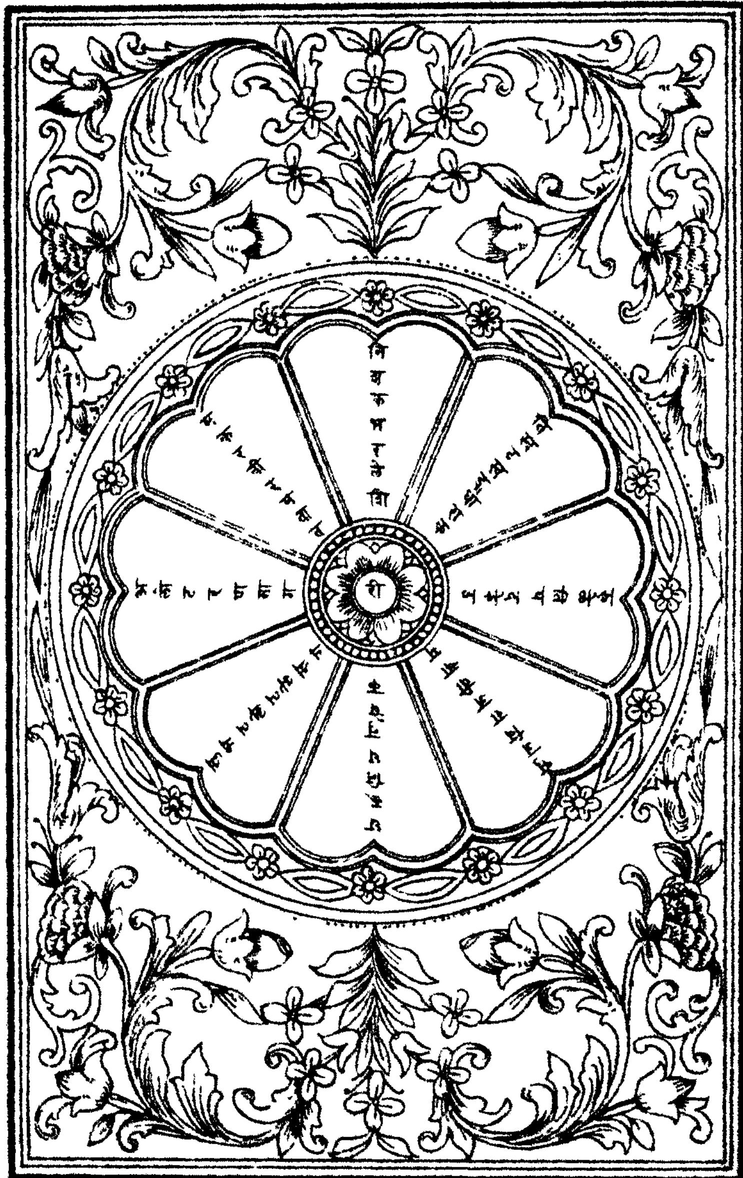

सर्ग ४ श्लोक ४१
वापीबंध

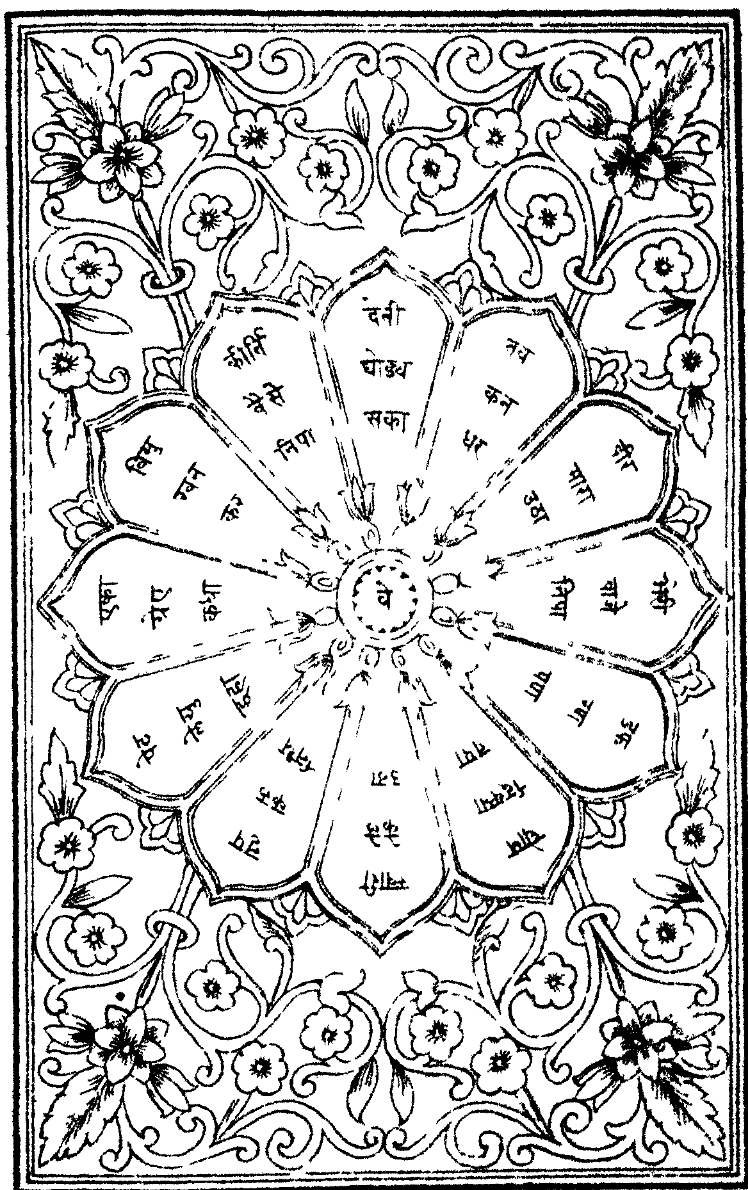

अष्टदलकमलबंध.

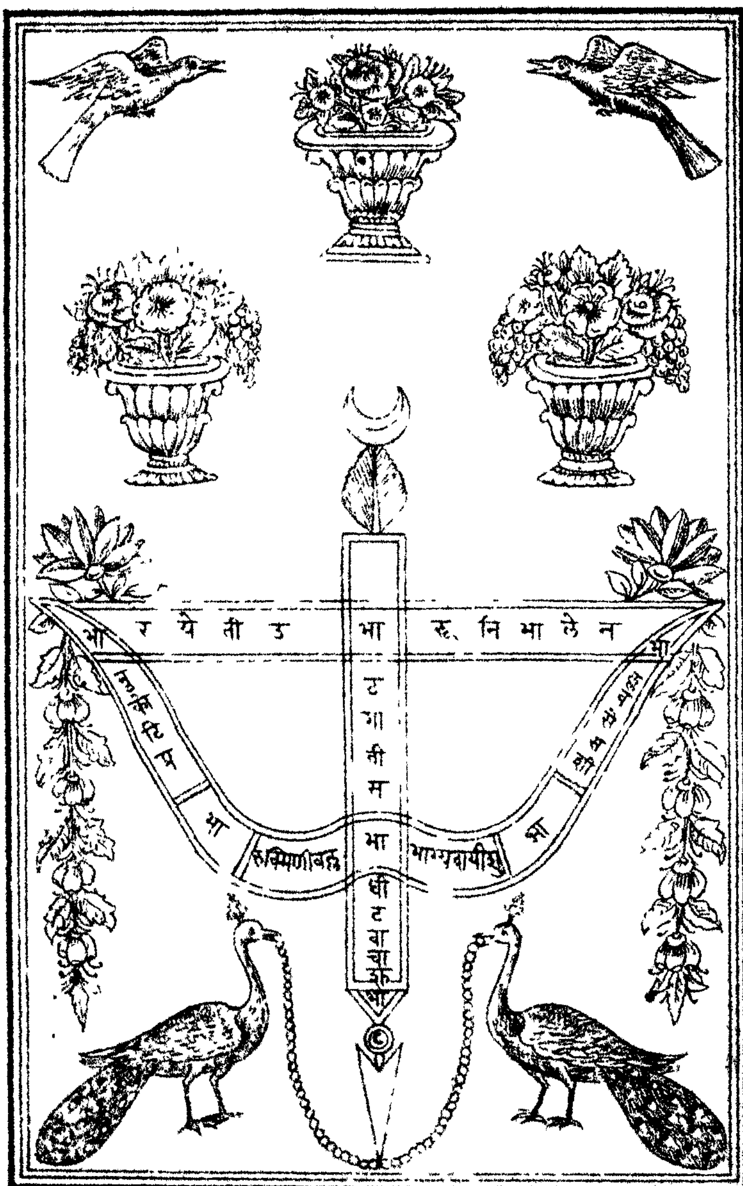
सर्ग ५ श्लोक ६

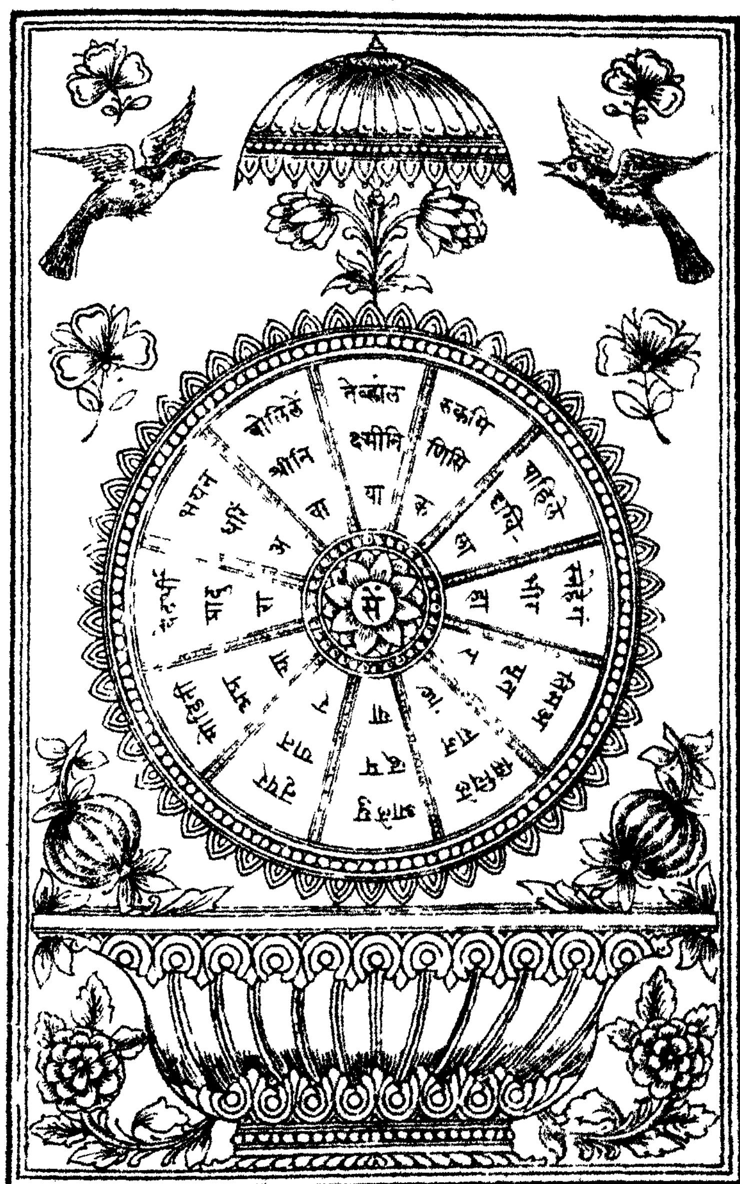
द्वादशदलकमलबंध.

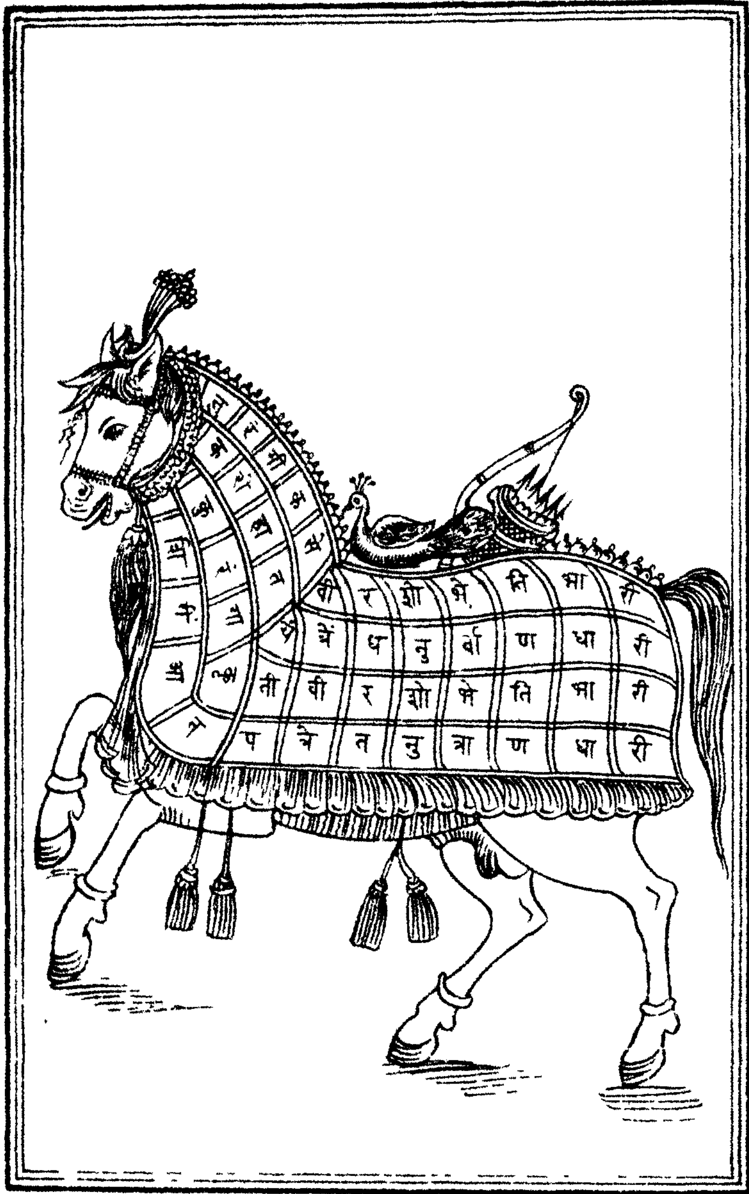
सर्ग ५ श्लोक ७

धनुर्बाणबंध.

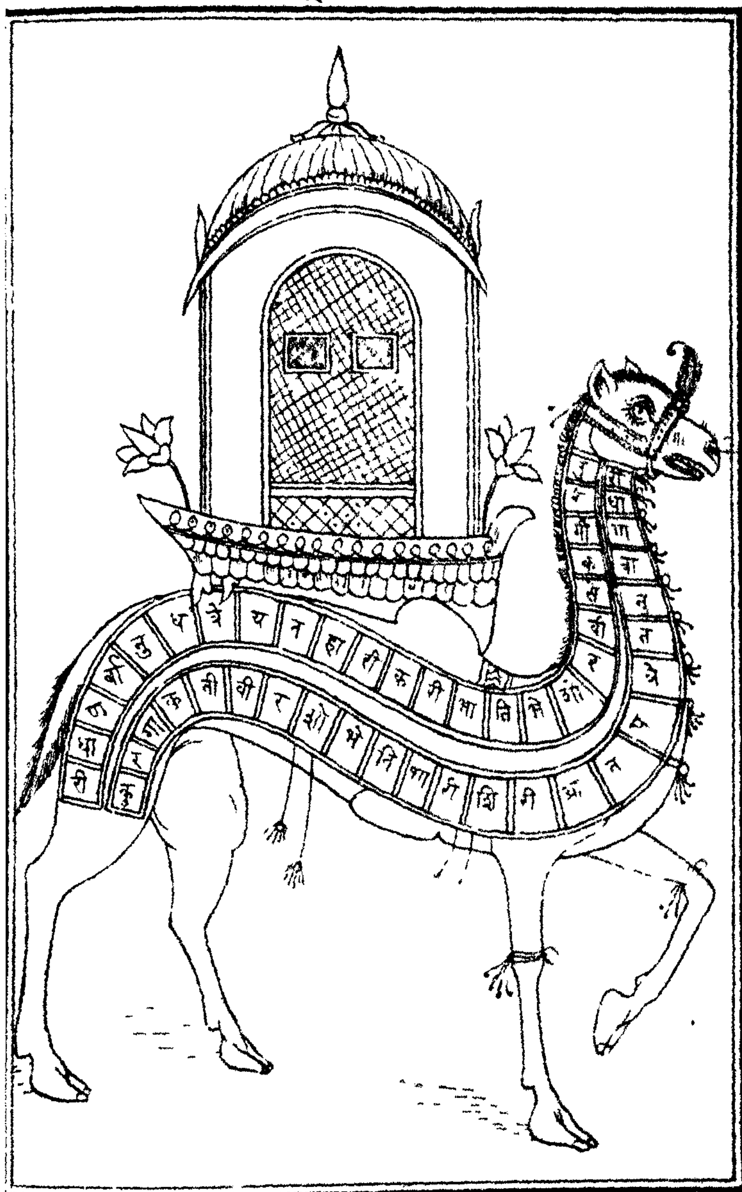

अश्वबंध.

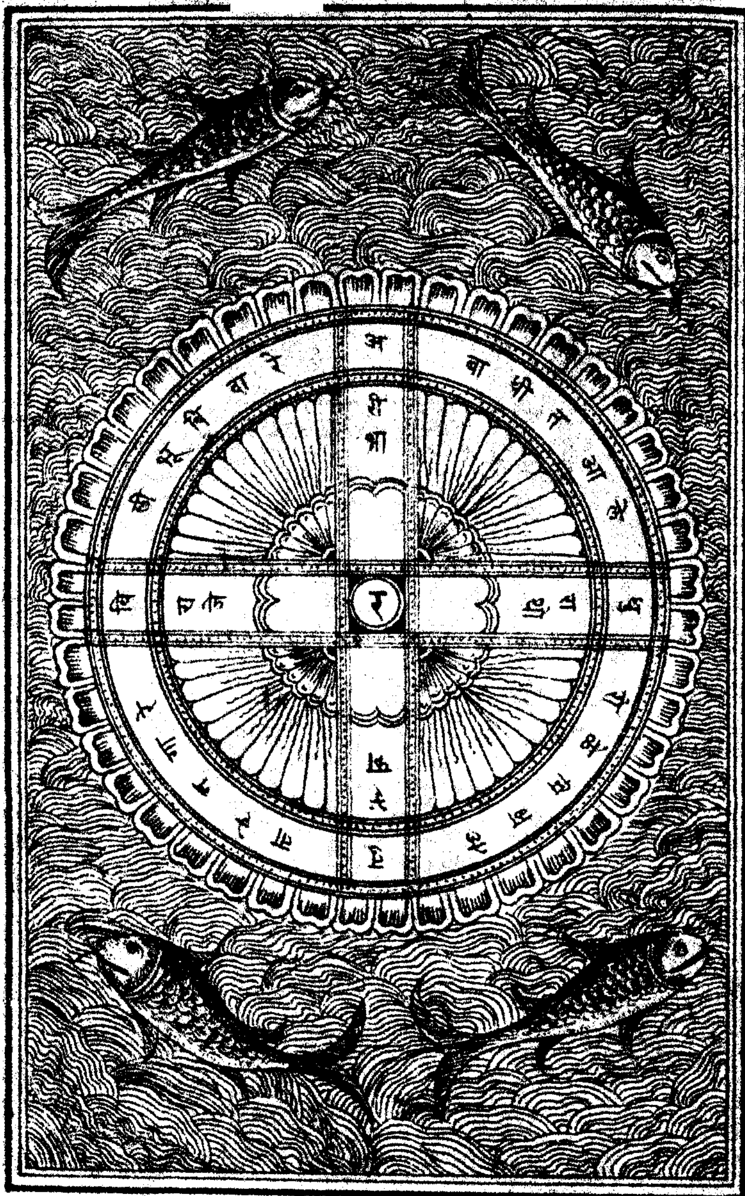
सर्ग ५ श्लोक १०

उष्ट्रबंध.

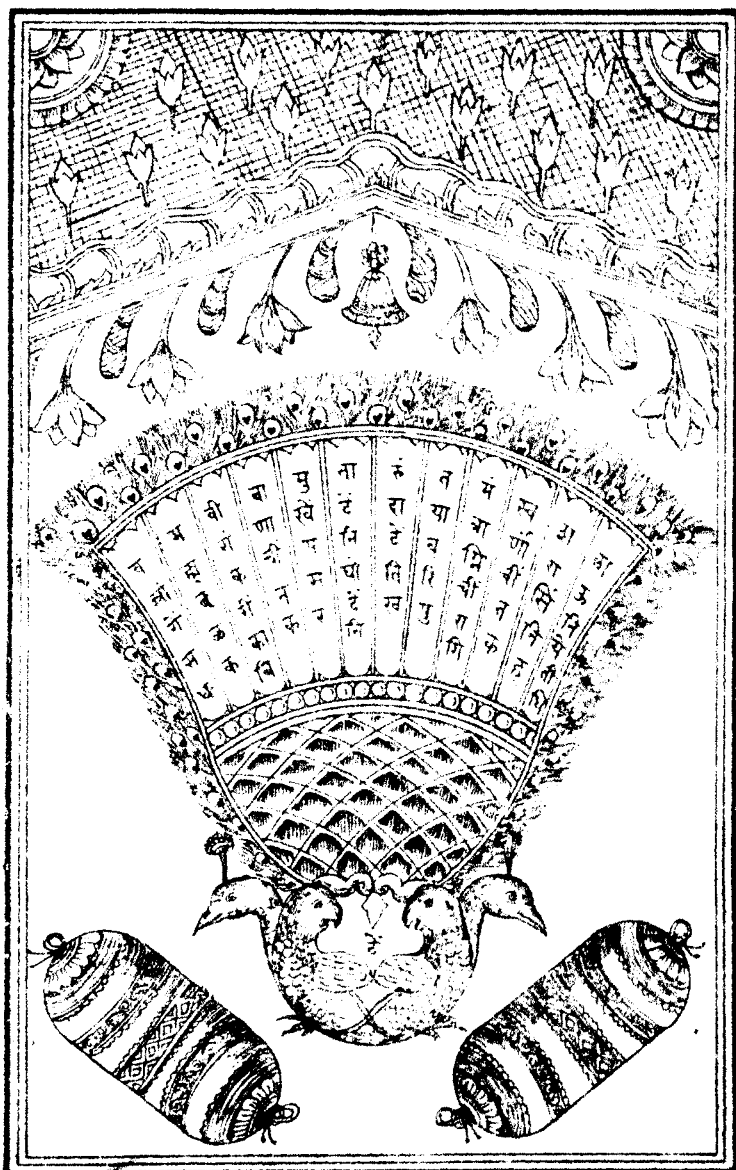
सर्ग १ श्लोक ११

चक्रबंध

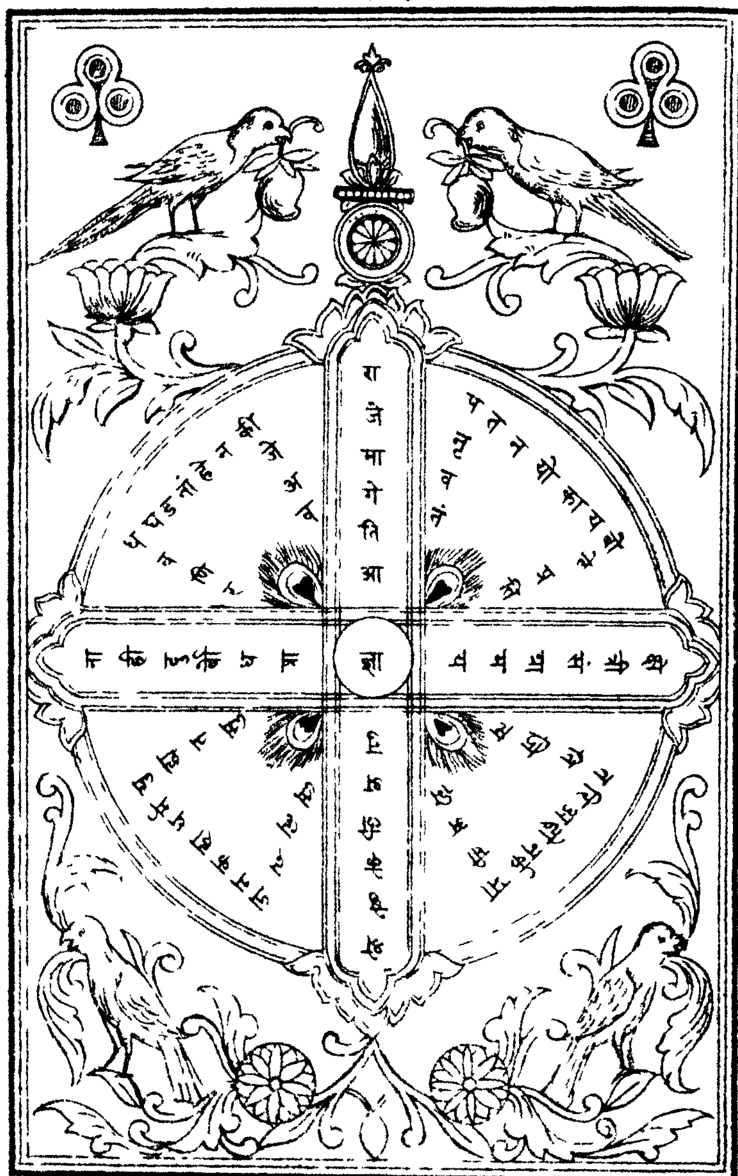
सर्ग ५ श्लोक १२

व्यजनबंध.

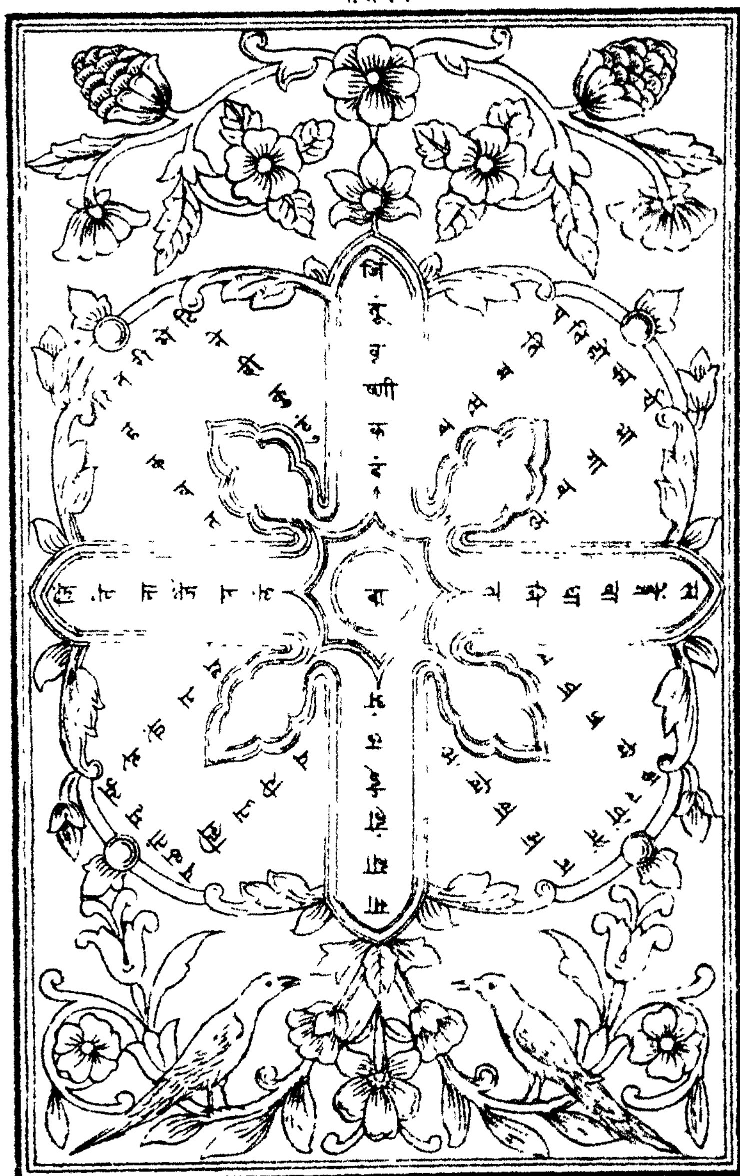
सर्ग ५ श्लोक ४३

वापीबंध·

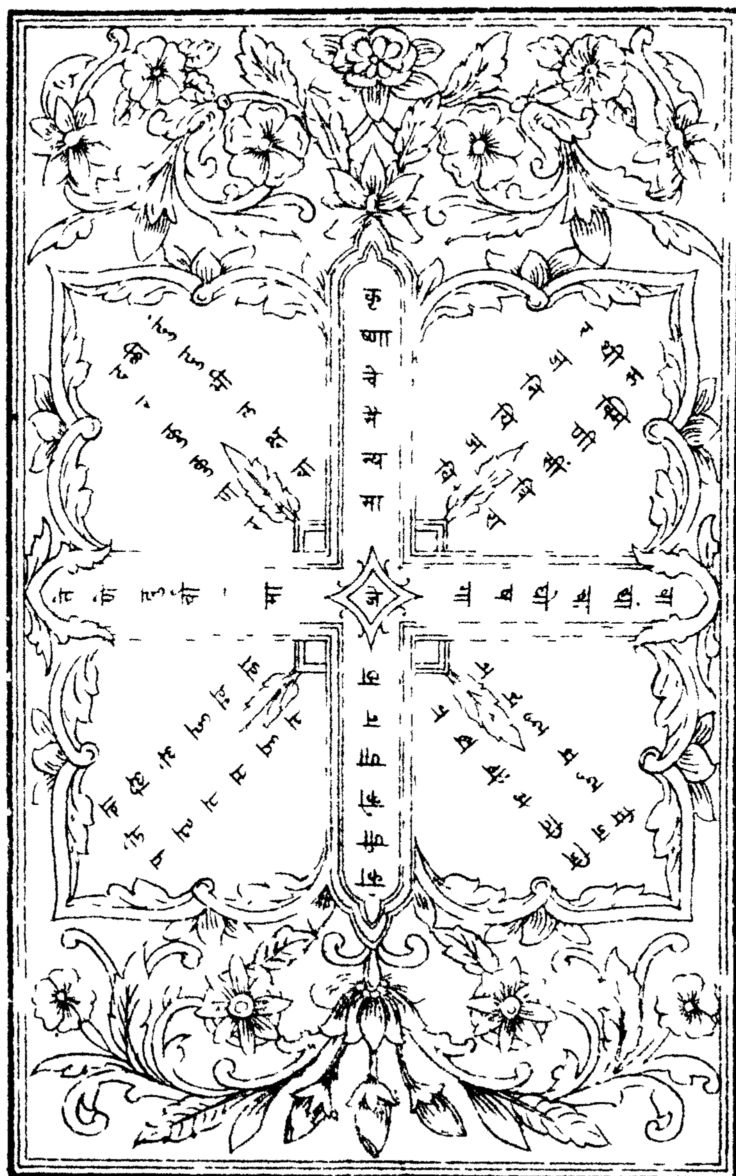
सर्ग ५ श्लोक ४४

वापीबंध

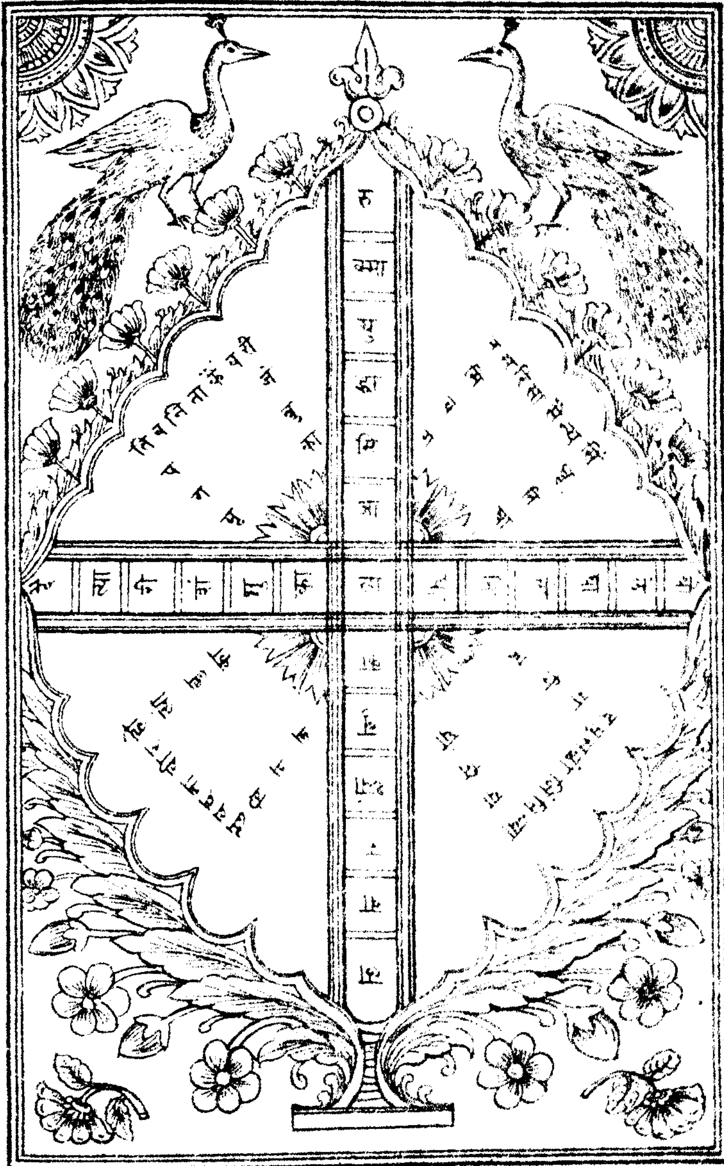

सर्ग ५ श्लोक ४५

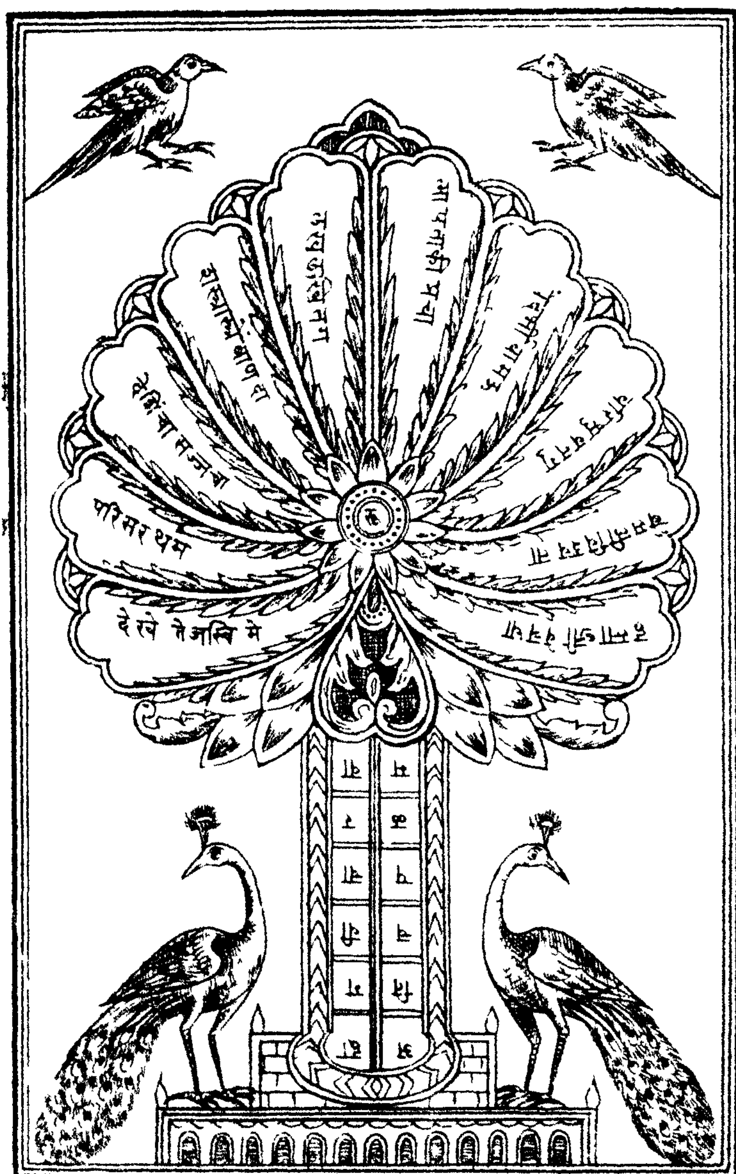
वापीबंध

स्वस्तिकबंध

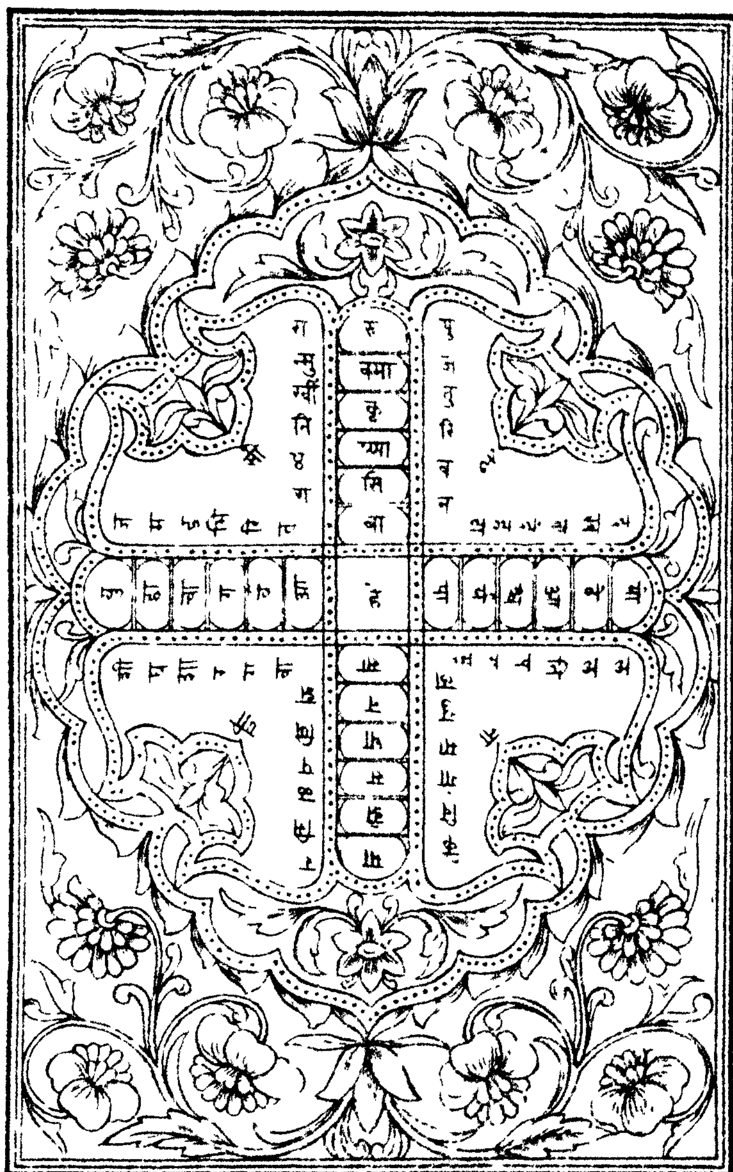

सर्ग ५ श्लोक ४१
वृक्षबंध

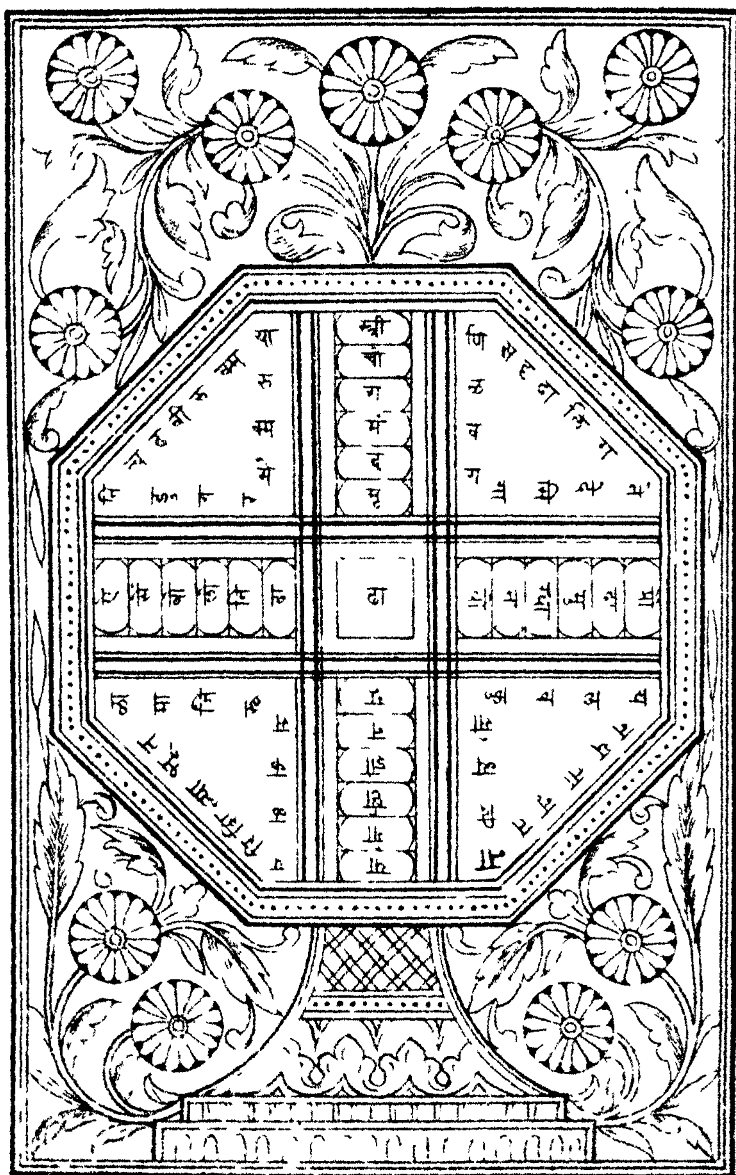
सर्ग ५ श्लोक ५०

स्वस्तिकबंध.

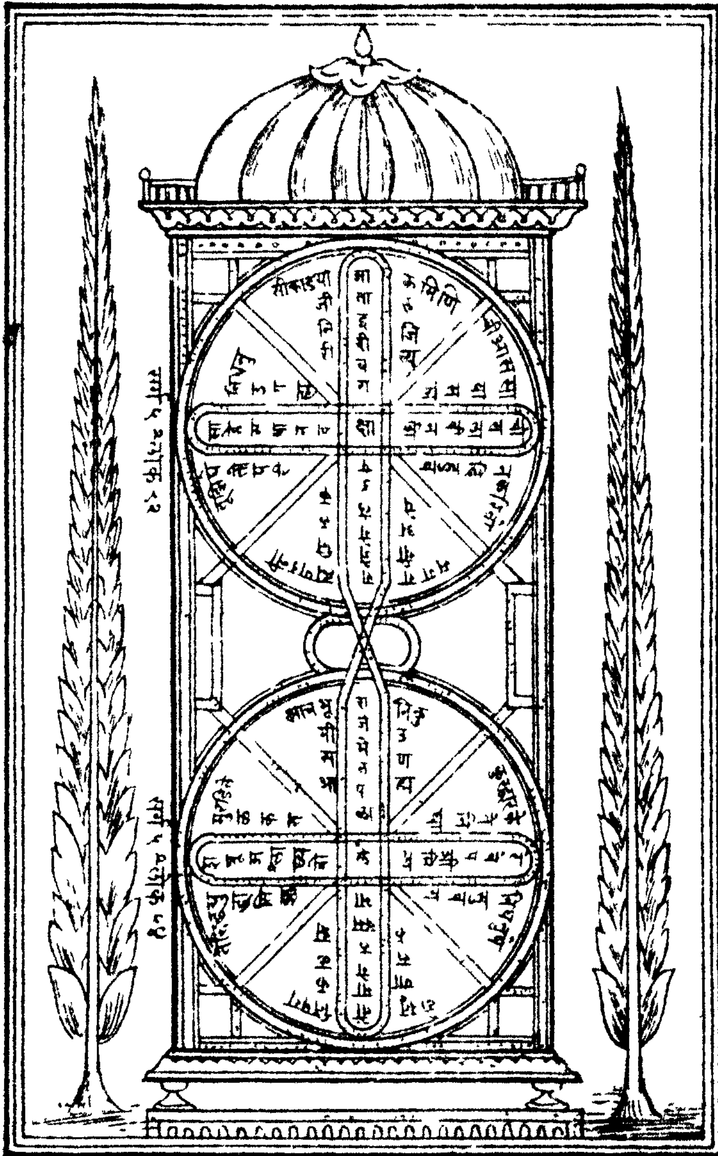

सर्ग ५ श्लोक ५१

स्वस्तिकबध.

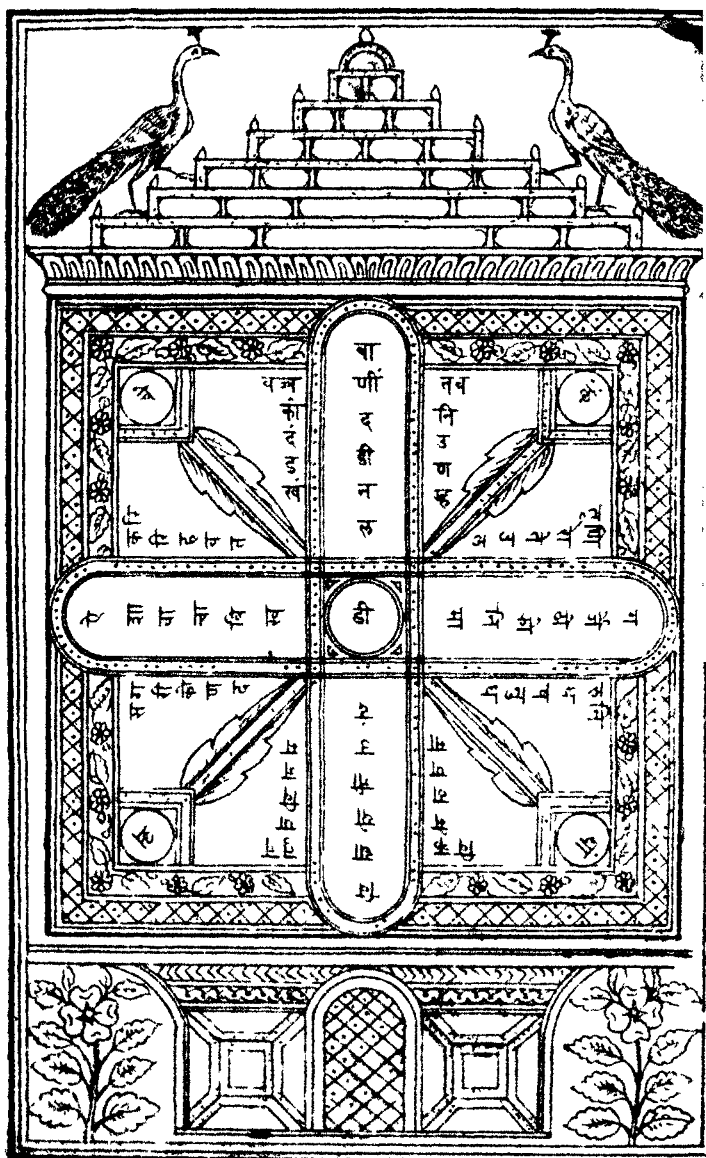

चक्रबंध

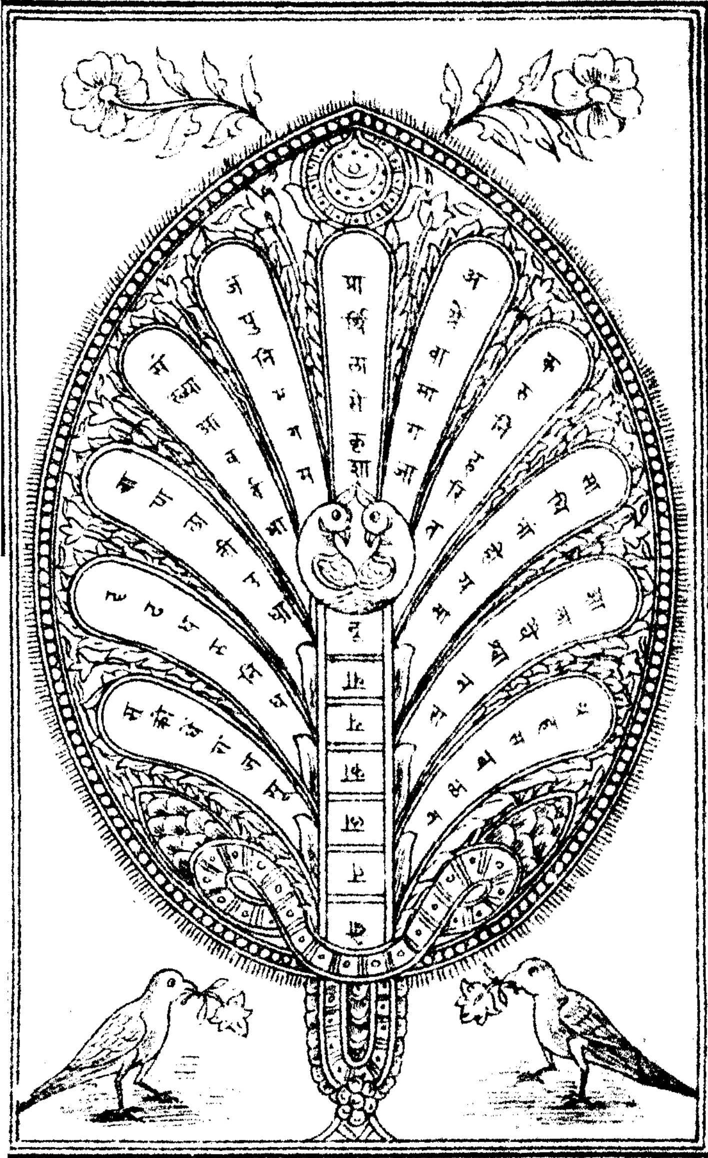

सर्ग ६ श्लोक ८

वापीबंध

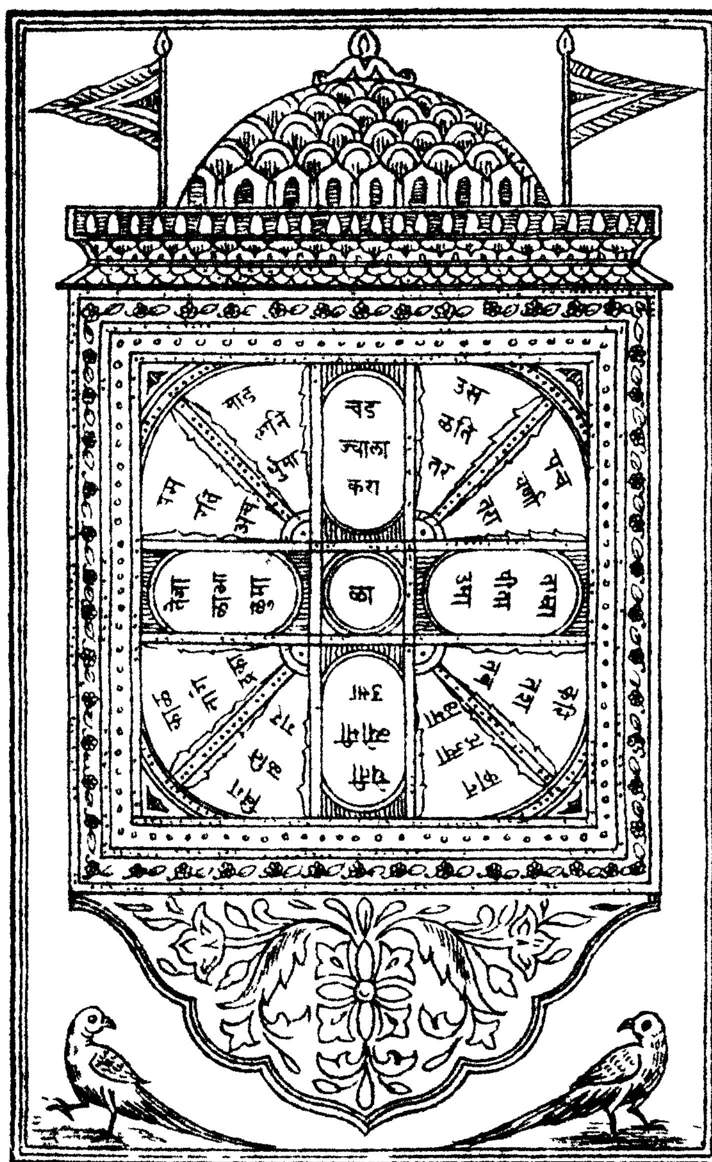

व्यजनबंध.

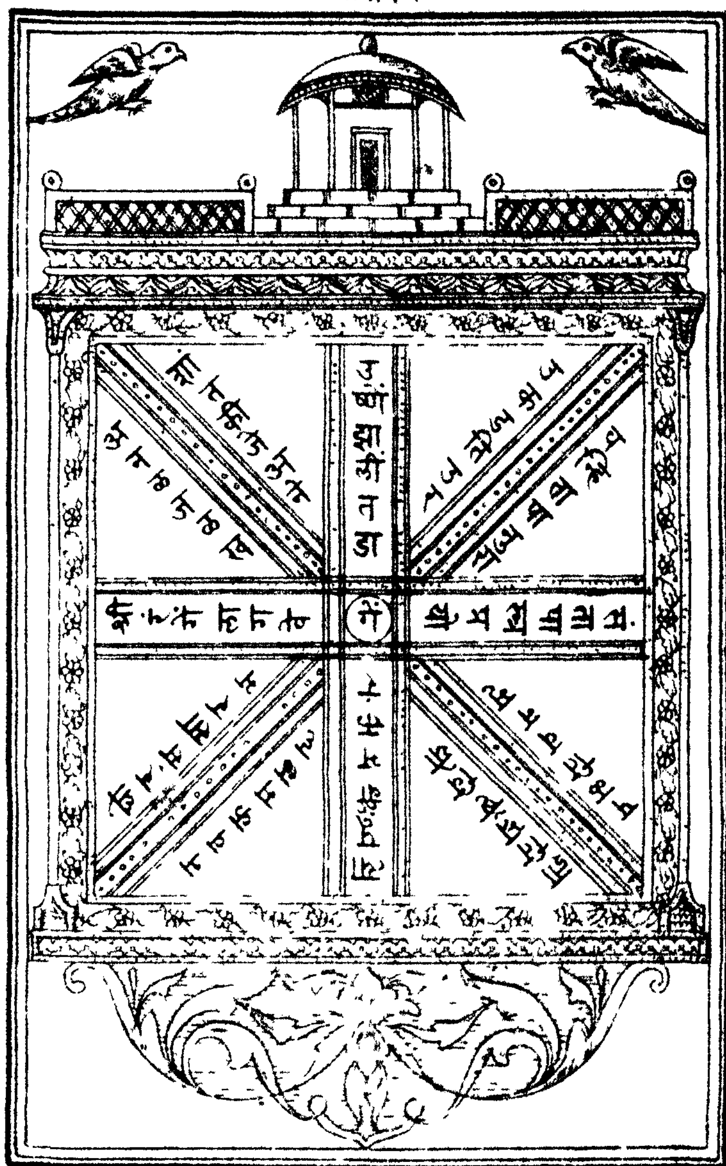

सर्ग ६ श्लोक १२.

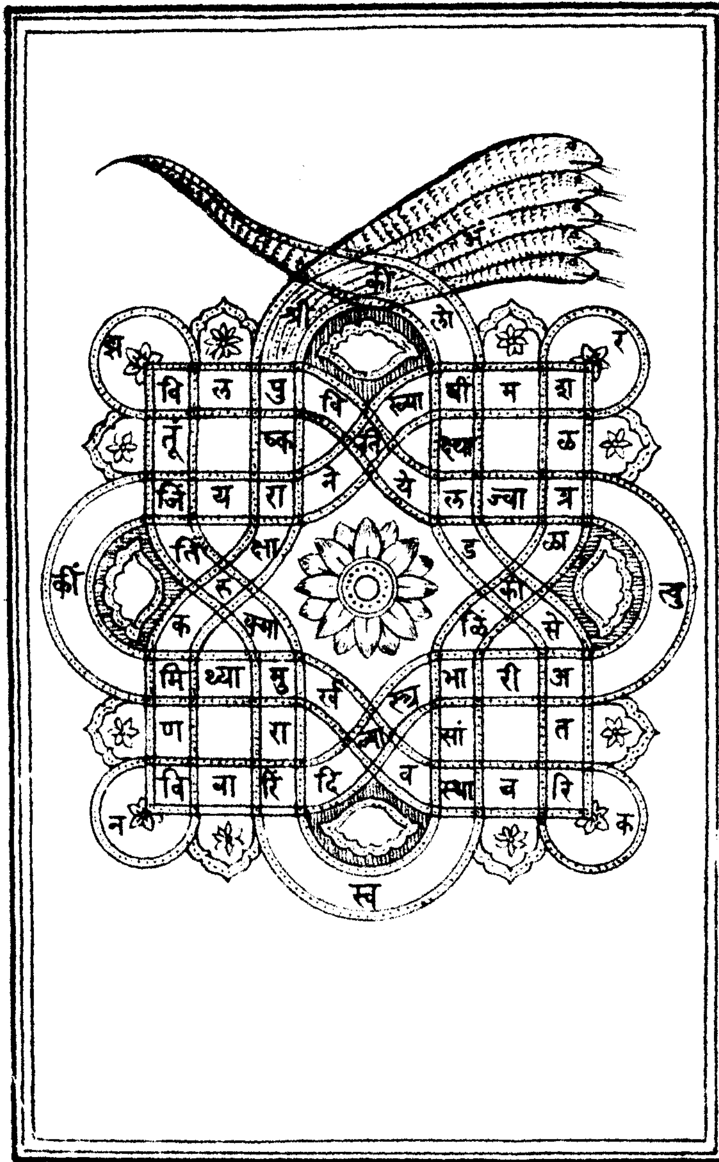
वापीबध.

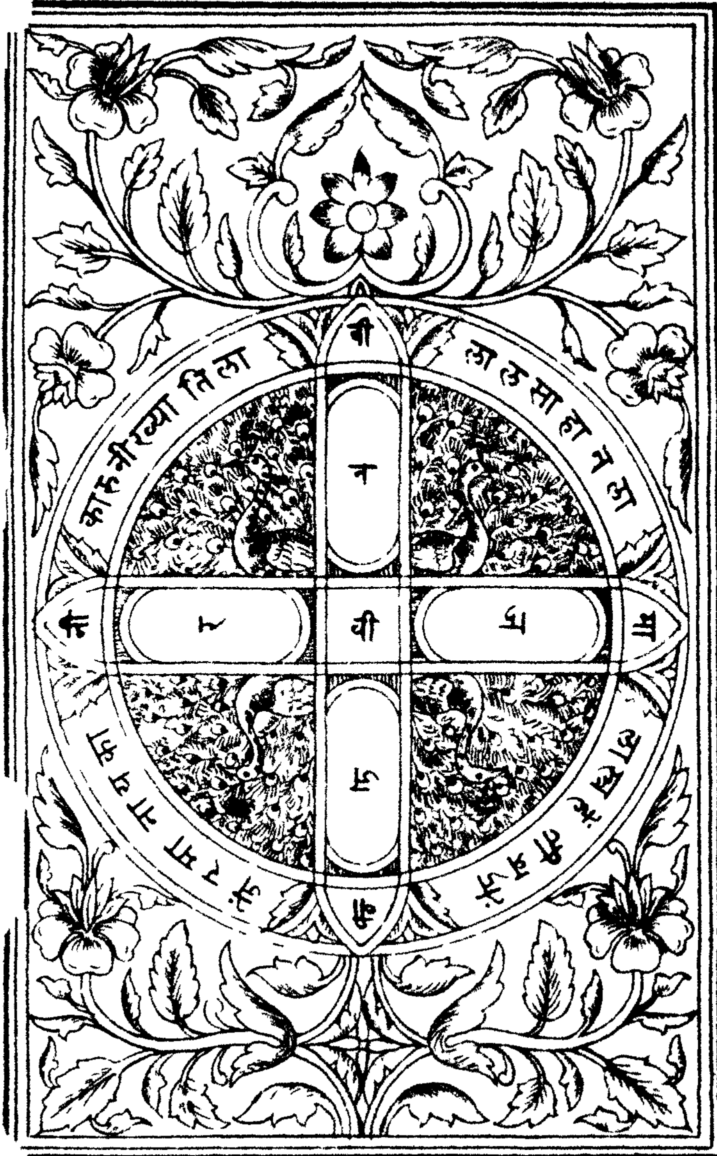
वापीबंध.

सर्पबंध.

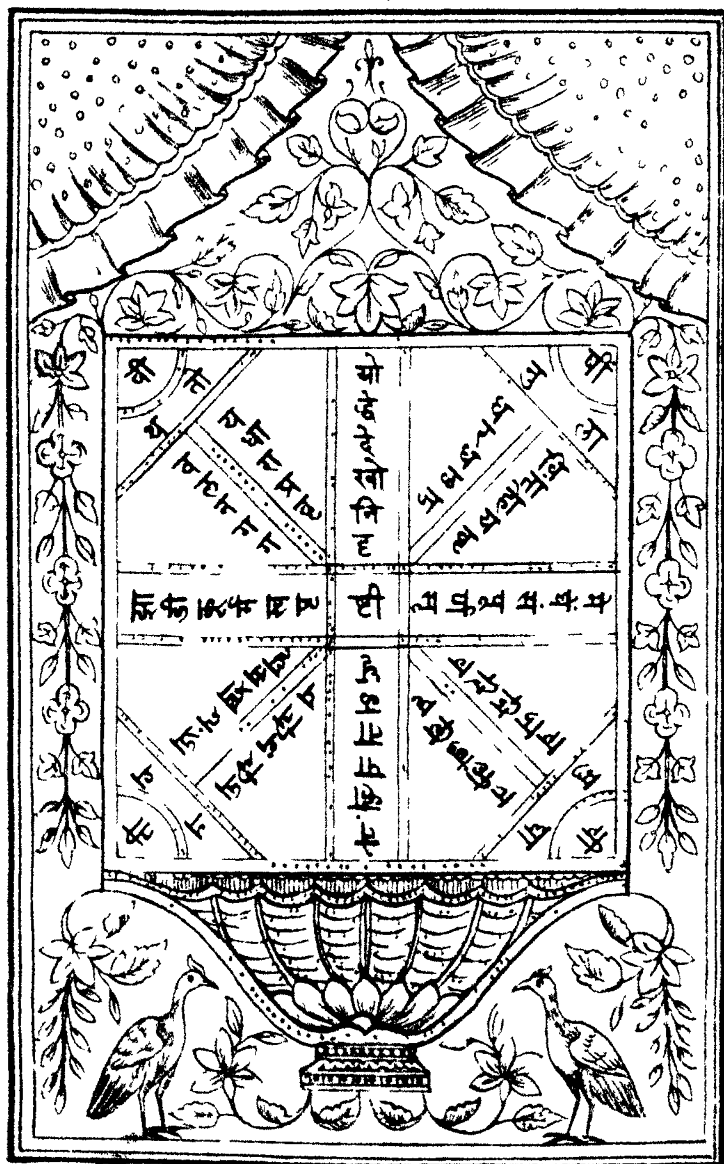

चक्रबंध.

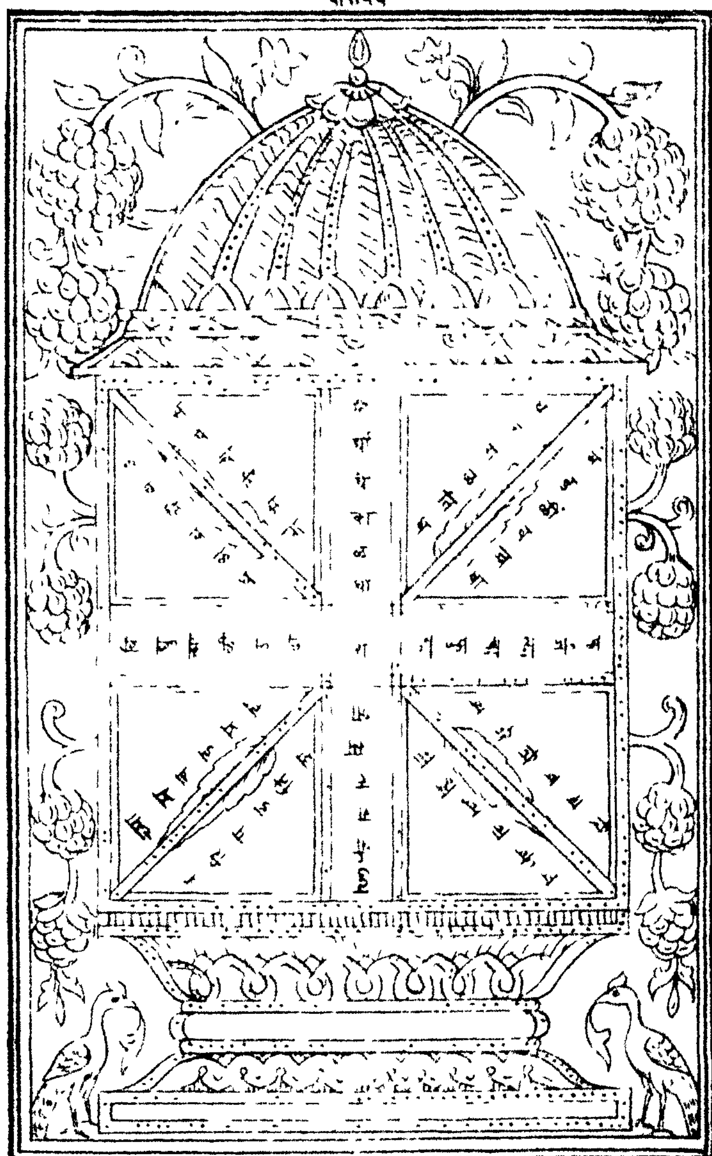

सर्ग ६. श्लोक १६

वापीबंध.

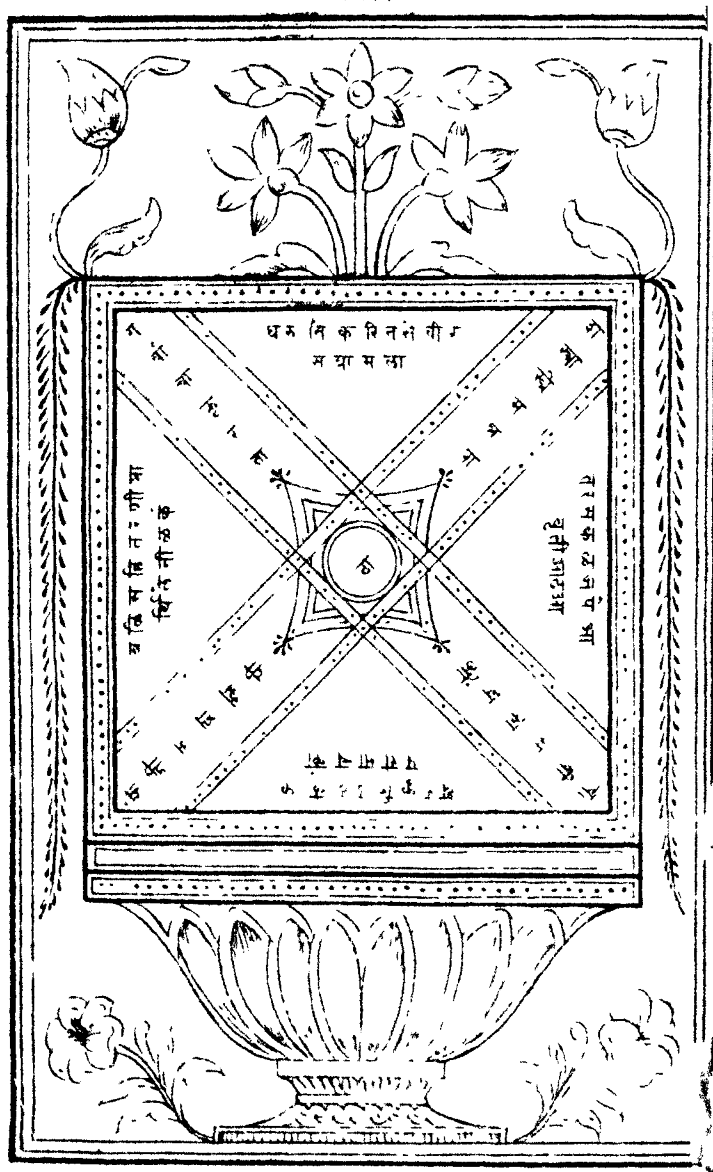

वापीबंध

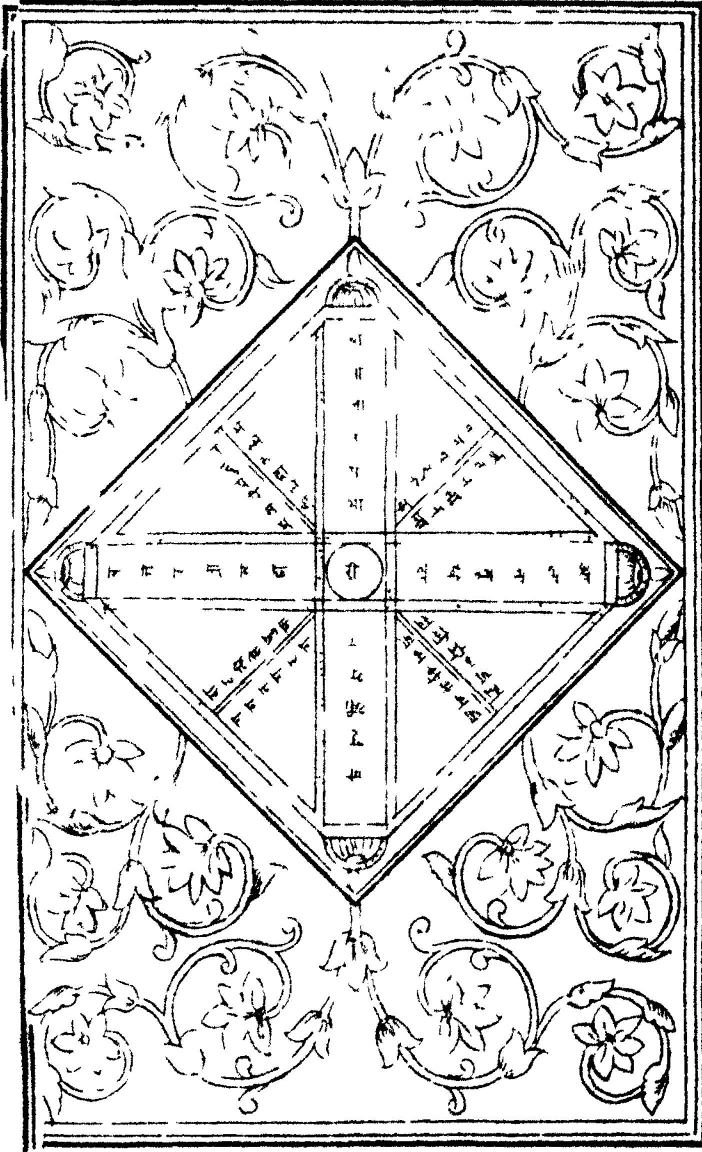
सर्ग६ श्लोक२८

वापीबंध

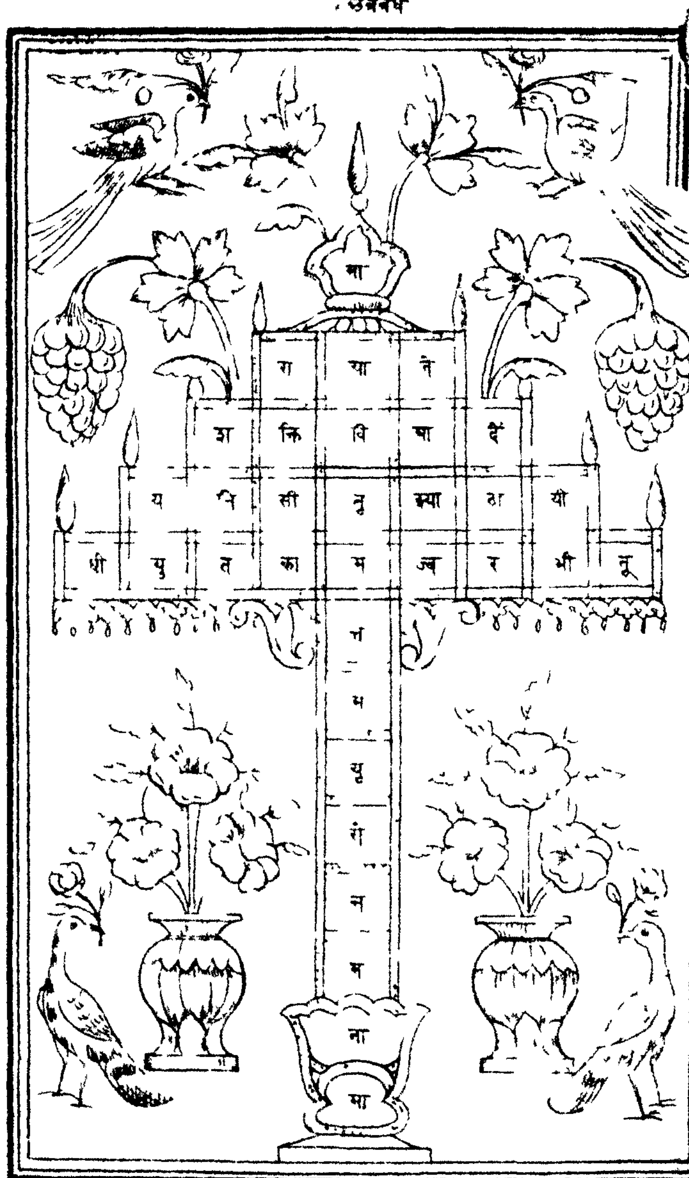

सर्ग ६ श्लोक ३२

वापीबंध

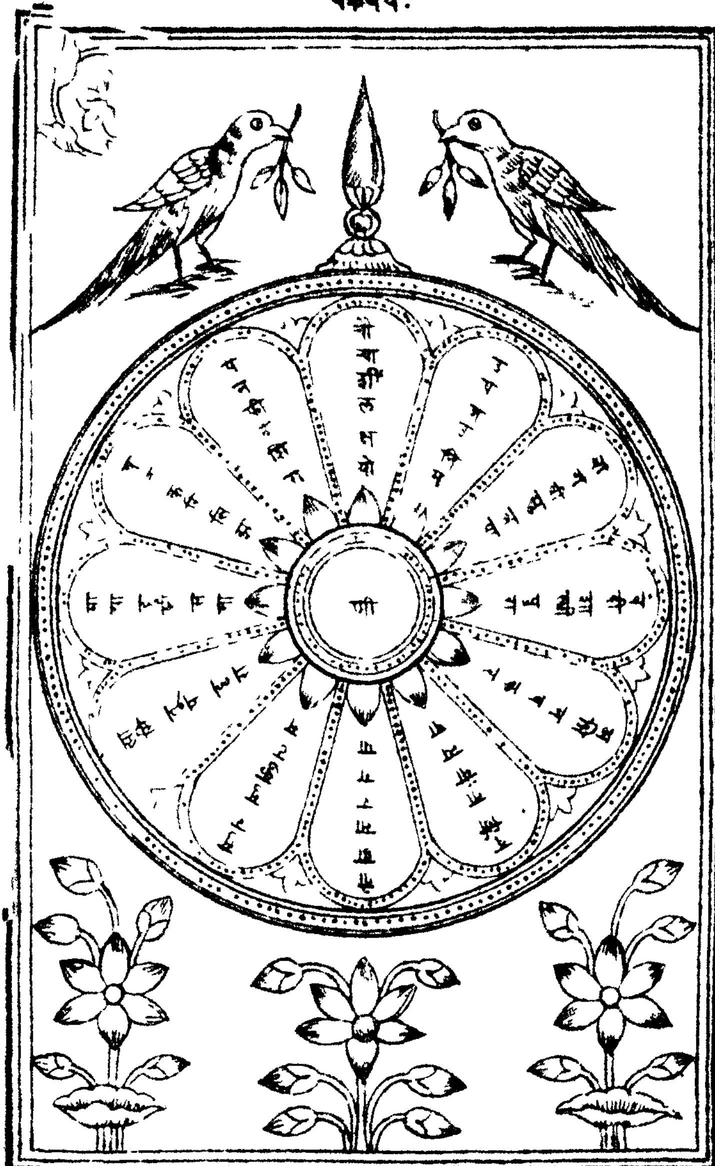

छत्रबंध

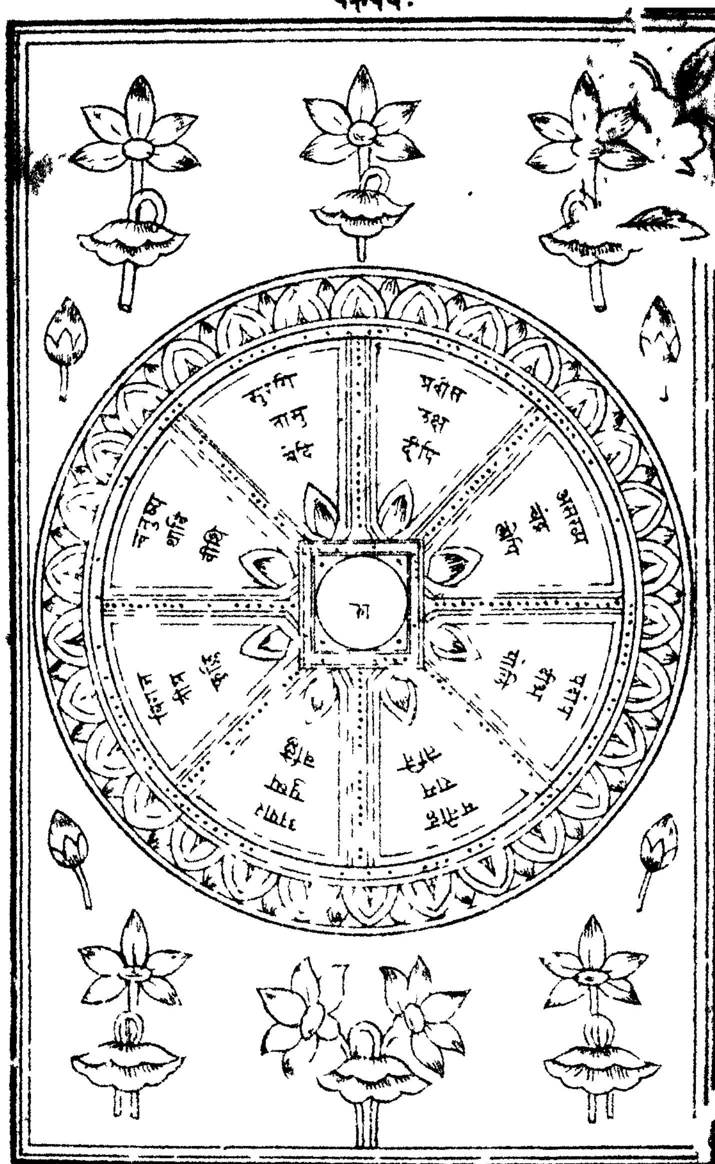
सर्ग ६ श्लोक ४९

चक्रबंध.

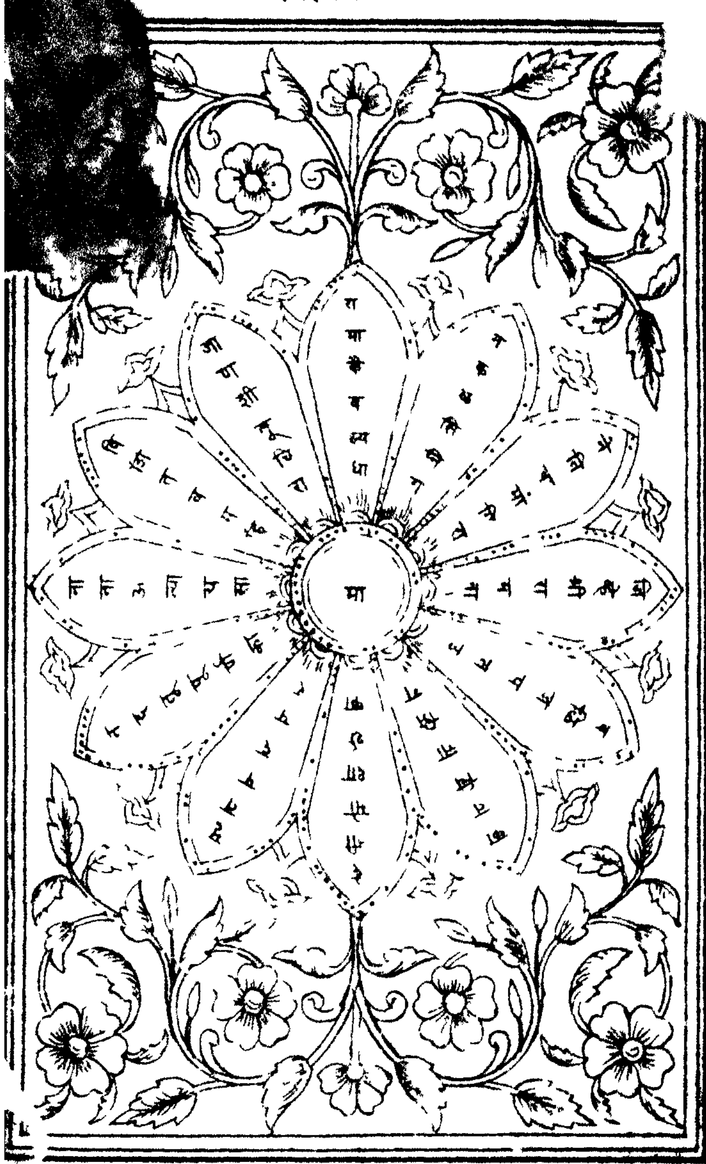
सर्ग ७ श्लोक २३

चक्रबंध.

सीतास्वयंवर- सर्ग २ श्लोक ५१

द्वादशकमलबंध

द्वादशकमलबंध.

